



YAMIF KIEMI

70 1969



Чечен
чогаал
сеткүүлү
70. 1989



Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

НОМЕРДЕ:

Чечен чугаалар

К.-Э. Кудажы, В. Серен-оол, В. Монгуш

Шүлүктер

*М. Өлчей-оол, А. Емельянов, С. Козлова,
Ю. Кюнзегеш, А. Даржай, М. Доржу, С. Мол-
дурга, И. Иргит болгаш өскелер*

Чогаалчының архивинден

С. Пюрбю. Дургуннар.

**С. А. Сарыг-оолдун төрүттүягенинден бээр
80 чыл болганынга**

*А. Калзан. Хөлечиктен улустуң чогаалчызынга
чедир.*

*С. Сарыг-оол. «Аңгыр-оолдун тоожузунуң» пар-
латтынмаан эгелери.*

**Улустарның найыралы —
литератураларның
найыралы**

Улуг-Хемниң аалчылары — хакас чогаалчылар

Бодалдар, хайгааралдар

М. Байыр-оол, Б. Чюдюк.

Критика болгаш библиография

Д. Куулар, З. Самдан.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

ББК 84-4-5-6 Тув
У 47

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАҢ, С. В. КОЗЛОВА, Д. С. КУУЛАР,
Ю. Ш. КҮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор), О. О.
СУВАКПИТ, С. С. СҮРҮҢ-ООЛ, А. А. ДАРЖАЙ
(редактор).

У 4702580600—05 19—89
М133(03)—88

ББК 84-4-5-6 Тув

© Тываның ном үндүрер чери, 1989.

Чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДӨРТӨН УРУГНУҢ ИЕЗИ

Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхозунун девискээринде Таспы хемге чоокта чаа чеде берген мен. Чогаалчы салым-чол кижини кайнаар-даа октаптар боор чүве-дир. Тываның ол ырак булуңунга чорааш, кайгамчык солун өг-бүлөгө ужураштым. Ооң дугайын номчукчуларга чугаалавас аргам чок.

Өгнүң эр ээзин — Өпей Чыргалович Хертек, херээжен ээзин Сержиң Достаковна Хертек дижир. Хертектерниң ызыгуурундан өскөн, төрөөн чери-ле ол — Таспы уну. Оон өскээр кажандаа көжүп көрбээннер — ада-иези-даа, ал-боттары-даа.

Кылын харлыг Таспы унун элээн өрү чоктап чоруй машинавыс бир ханы өзен аксынга туруп алды. Дагларның арга чарыын янзы-бүрү шыргай ыяштар шыпкан, мээс чары — өрген дег кадыр.

— Моон ыңай, чадаг чоруур бис — деп, кады чораан эштерим меңээ чугааладылар. (Олар болза үстүндө адааным өгнүң уруу, күдээзи база ийн оглу чүве.).

Витя машиназының хөрээнде суун төккөш, меңээ даянгыыш кезип берди. Оон чүктенгеш, кадырны өрү үнүпкен бис.

Ол өзенниң адын Узун-Ой дээр чораан. Шынап-ла ымдыг чер болду, өрү шөйлүп чоктай берген. Бирде дөштү өрү дорт чүткүп, бирде одуртуп, чоорту бедип бар-ла чор бис. Аалга чедир ам-даа ырак. Хире-хире болгаш, дыштанып ап, тыныш ажыдып чораан бис. Түрө базар арга чок.

Арай боорда даг кырынга үнүп келген ышкаш болдувус. Аалдың барааны көстү берди, ынчалзажок ам-даа херии. Машинавыс талыгыр куду өзен иштинде, хой кылдыр дүшкен кажык дег, бичии ыңай апарган көстүп тур.

Аалга келиривиске, ирей-кадай иелээ өөндө олурлар. Ажы-төлдүң келирин билген-даа ышкаш, өг иштинин шыргайы дораан-на илден болду — дөрде шокар аптаралар, шактар, радиоприемник, ынаа-хана, ширтек-дөжек чаа, дээвиир кидизин өлчей удазыннап каастаан, долгандыр торгу көжеге, оруннар артында аң-мең чуруктарлыг хевистер, шалада янзы-бүрү чадыглар.

Сержин Достаковна биле Өпей Чыргалович бисти аажок чылыг-чымчак хүлээп алдылар. Аъш-чем-даа аяк-сава долган, чугаа-сооттун-даа төнчүзү чок.

Ол хүн чаңгыс-ла мындыг чүүлду билип алган мен: Хертектер чүгле сарлык кадарып безин чээрби ийи чыл ажылдаан.

Даартазында малчынның ажил-ижинге дузалаштывыс. Уруу Лиза хураган ытчып турду. Бистер — күдээзи Валера, ийи оглу — Витя биле Аяс кажаалар кырының харып дүжүрдүвүс. Оон үш кончуг хып дээн эр шанак сөөртүп алгаш, куу сыраларны ужургулааш, өг чанынга оваалап эгеледилер.

Мен-даа чүү боор, чаа черниң чаражын көөр дээш, Узун-Ойнуң улуг сиртин өрү кылаштап чоктаптым. Ында эң бедик чер болур Сояк-Оваага үне бээримге, Бай-Тайганың бүгү каазы адыжым иштинде ышкаш ойнап чыдыр: кара эзимнер, кадыр каъттар, чалымнарлыг сүүрлер, тайгалар тазында сарааттарзыг хаялар (оларны ук черниң улузу «дээр-даштар» ди-жир).

Бай-Тайганың база бир чараш байлаа — сарлыктар. Баалык ажарга-ла өдек деп, тывалар тывызыктажып чорааннар. Бай-Тайгага ындыг чораан, баалык ажарга-ла сарлык. Бугалар дээрге чаңгыс-чаңгыс болуп алган, ээн черде кончуг эңгивелер аразында хонуп-дүжүп чоруур. Соок деп чүве дүжүңге-даа кирбес.

Кежээки дээр арыг шил дег каан турган чүве, оон даартазында оттуп кээривиске, кудай дүрзүзүн оскунупкан тур. Хар данны атсы урган, ам-даа үргүлчүлевишаан. Ооң кадындан өгнүң келген ажы-төлү болгаш Сержин Достаковна — кым Кызылче, кым Ак-Довуракче, кым Тээлиже чорупкан. Аалга Өпей Чыргалович-биле чүгле иелээ артывыс. Ам-на хоочун малчынның солун чугаазын шөлээн дыңнаар-дыр деп кезенип алдым.

Хар хүнээдир соксавады. Чадагай кажаа иштин аштап алырывыска-даа, катап-ла хар кылыннап келир. Малдың өл өдээн аът кежи хөмгө үндүр сөөртүп турдувус. Чаш хураганнар-даа ыттым, хой-даа кадардым, инек-даа көрдүм, барбага харлап-даа турдум.

Хүндүс чугаалажыр чайывыс чок болду. Кежээ хамык

ажыл кылдырган, мал кажаалаттырган соонда харын үе бар анаар чорду. Ынчалза-даа Өпей Чыргалович чугаага черле хөнүп бербес кижин болду. Ийи хонук иштинде оон сы тудуп алган чүвем-не бо: Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Хертск Өлей араттың революстуг шеринге албан эрттирген, оон соонда «Кара-Хөл» колхозка балыкчы бригадага ажылдаан, сөөлгү 22 чылда сарлык кадарган, шаңнал-мактал арбын. Төрүүр чүс сарлыктап 95—100 бызааны үргүлчү ап келген. Чедиишкининиң чажыды чылыг шеденде. Сарлыкты чүгле кажаага төрүдерге төлү менди артар. Хоочун малчының арта баспас хоойлузу ол.

— Дайын үезинде Кызыл Шеригге дузалаары-биле Мөңгүн-Тайгада Чүглүг-Хөлден балык чүгеннеп турган бис — деп, Өпей Чыргалович чугаалады.

— Балыкты база чүгеннээр бе?

— Чүгеннээр — дээш, кырган тайылбырлады.— Чүглүг-Хөлге АРШ-тың кезек шериглери чеде берген бис. Кыжын дошту ойгаш, четкини үттерже шуудуптар, оон үндүр тыртып кээр. Ону балык чүгеннээр дижир. Ынчан хөлдүң балыы имилеме турган. Четкиге өйлеп кирип алыр, оон башка угдунмас.

Ийи хонганда агаар аяскан. Хамык улузувус база четкилеп келген. Өг ишти дола-ла берди. От чокта-даа чылыг ышкаш апарды.

Кежээ карангылай бергенде чүве. Хенертен ыт ээре берди. Сержиң Достаковна шалыпкыны кончуг үне халыды. Оон ой адаанда хой алгырган ышкаш болду деп кирип келди. Шуптувус даштыгаа келдивис.

Өпей Чыргалович фонарь тудуп алгаш, уруу-биле дагны куду халыштылар. Мен база оларның соондан дап бердим. Хой үстүп калган чадавас, ыт-куш болза канчаар.

Элээн бар чорумда, ашак фонарын чырыткылаңнатпышаан бо келди.

— Силер кыргылап дедир чана бериңер — деп, Өпей кырган аяар чугаалады.— Караңгыда кадырга чуглу бээр силер.

Мен-даа кыргынды эдерип чанып келдим. Өгге кирип келиримге, фонарь чок, бүлүртүң дең хып тур. Дөрде бир кижин холалар октаан олур. Холалар даажындан, быстан ушта каккан шимээн деп эндеведим. Чогум кымыл ол? Витя даштын ыяш хирээлеп турар болгай. Кадай кижин канчап ок-боо-биле үрелдежи бээр боор?

Кезек олургаш:

— Сактырымга, адашкылар хойже халыштылар ышкаш...— деп, ындында-бетинде чок домак октап кагдым.

Шынап-ла Сержиң угбайның үнү дынналды:

— Ыт ээрерге, дааш үндүрүп каайн дээш холалар октап ор мен.— Оон кезек болгаш, улап кагды.— Арткан октарны мындаа үндүр аткылапкан кижин мен.

Оон кайгап айтырдым:

— Тожу, Тере-Хөлдүн херээжен чону аңнаар болгай. Силер база ок-боо билер-дир силер аа, угбам?

— Бичивисте эжим уруг-биле хой кадарып чорааш, даңгаар-ла уларлар, койгуннар боолаар улус бис. Ас, күзен база шапкалаар (капкалаар дээни ол). Тавырга (тооргу) база дузактаар.

— Улуг аңнар боолап чораан силер бе?

— Диинеп чораан-на мен. Өскелери эр улустуң херээыйнаан. Ылангыя кызыл-аң (элик-хүлбүс, сыын-мыйгак).

— Солун-дур оо.

— Бир катап күзүн дүне кады аалга чазыйлаан адыг кирип келген. Өгдө көвей өл-чаш ажы-төлүмнү бодааш, ону боолаваан мен...

Сержиң Достакковна үне халааш, октап алган дүүргезин агаарже ийи улай чаза тудуп кагды. Өг дүндүү кызаш-кызаш кылынды.

Бүгү чүве тайбың болду. Хойлар ээп келген. Инектер кажаада. Сарлыктар дагда. Ыт ээрбеди.

Бай-Тайганың улузу көржең одавас чораан. Отчуй берген суугу иштинде доң ыяшты кажаалап алыр. Ыш чок дижир. Өг иштинин чылыы аажок. Улуг пашта дүлген эъттин чаагай чыды думчукка кээп тур.

Кышкы узун кежээ чугаа-соотту Сержиң Достакковна шуудуп чоруп тур. Максим Мунзук артистиң аныаксыг ашак дугайында ырын-даа катаптады. Ооң соонда тыва улустуң мындыг дүрген домаан салды:

— Торгалыгның суун кештин бе?

— Дораан кештим.

— Доштуг-дур бе, терең-дир бе?

— Доруг-доюм ылгын болгаш, эскербедим.

— Аксында агаракнаан чүл?

— Аганак эъди чидим.

— Арган-дыр бе, семис-тир бе?

— Алызындан чазый болгаш, билбейн бардым...

Ийи кырганның амыдырал-чуртталгазы-даа, чугаа-соодудаа солун улус чорду. Оон-даа солун чүвени ооң соонда дыңнадым.

— Бис иеден төрээ-ле он сес кижн бис — деп, Сержин Достаковна чугаалады.

Ажы-биле чугаалаарга, баштай бүзүрөвээн мен. Тывалар он ийи — он беш ажы-төлдүг болур-ла чүвө. Изиг чурттарда ындыг болур чораан, кижилер он шаа харлыында өгленир, чээрби чедир уруг-дарыглыг болур.

Оон Сержин Достаковна улады:

— Авамыс аарааш чок апарган. Ынча хөй өл-чаш ажы-төлдү азырап өстүрери берге болду ыйнаан. Ачавыс бир аныяк херээжен кижн-биле өгленип алган. Ол соңгу иевис база он ийи божаан. Ынчап кээрге, ачавыс үжен уругнун адазы чораан.

Ынчан шынап-ла аазадып калган мен. Бир өгдө үжен уруг! Оларның салгалы та чеже чүвө? Бүдүн суму, бүдүн суур. Са-наары берге.

— Ындыг өг-бүледен үнгөн кижиниң — силерниң ажы-тө-лүңөр база хөй ыйнаан, угбам? — деп айтырдым.

— Менде чүү боор, чүгле он борбак кижн-дир ийин — деп, Сержин Достаковна харыылай-дыр. — Ачамныынга көөрдө...

База арбын ажы-төл. Сержин Достаковна биле Өпей Чыр-галовичиниң уруг-дарыы шупту улгадып, эртем-билиг-лиг, ажыл-иштиг төлөптиг хамаатылар апарган.

— Уругларыңарның уруг-дарыы база көвүдээн ыйнаан? — деп, ирей-кадайдан айтырдым.

— Үжен сес кижн — деп, Сержин угбай кандыг-ла бир чоргаарал-биле харыылады. — Ам ийи кижн база көстүрүңгө белеткени берген. Удавас дөргөн апаар.

Дөргөн кижн! Мындыг бай өг-бүлө Бай-Тайгада Таспы хөл-де чурттап орган чүвө-дир. Бистер ону эскербейн, кыйы-биле халдып эртип турган болдувус.

— Эрткен чайын уругларывыстың хөй кезин хары угда шөл-лээлеп чедип келген — дээш, Сержин Достаковна тайылбыр-лады. Чайлагга ийи майгын, бир өггө чээрби беш кижн чурттап турдувус. Моон сонгаар ээлчежиш шөлээленер деп чагып каг-дым.

Мындыг кайгамчык өг-бүлениң херээжен ээзи Сержин Достаковна 1988 чылдың январь 1-де 60 харлаан. Ындыг буян-ныг иеге канчап чылыг сөстөрүн сөглөвөс боор:

— Угундан улуг аалдын авазы Сержин Достаковна, силер-ге амыр-тайбың чуртталганы, аас-кежикти, агым сугну, арыг агаарны, ак-көк дээрни, алдын хүннү күзедивис!

ШАГДАА

Даң бажында удуп-оттуп чыдарымга, мени бир-ле кижичончуг камныг шеле соккулай-дыр. Улуг-хүн эртени чүве болгай, шала кайгап, карактарымны чоорту ажыдып келдим. Эжен сүлде-ле бо, баарымда шагдаа (?) чүвүр (!) көрүп кагдым.

Билбээченнеп, удуучаннап, караам ажытпайн, кезек боданып чыдыр мен: бирээде, бажыңымда кижичончуг мен, мээң төрелдеримде шагдаа кижичончуг бар эвес; ийиде, дүүн субботада-даа болза, ресторан барган эвес мен, эш-өөр-биле хөөрөшкөн эвес мен; үште..?

Караам имирерттип алгаш көөрүмгө, ылап-ла шагдаа хел. Көрүнчүк дег кылайтыр аштап каан кара майыктааштарындан эгелээш, мурнумда турган кижичончуг буттарындан өрү көрүп чоктадым: изиг илир-биле селеме дег кылдыр шугумнай базып каан, кыдыында кызыл тиглиг чүвүр кеткен дөңмек чоорту чооннап бар чыдар, шыырак-ла спортсмен эр боор, кандыг-бир хүрөш-ле кижичончуг ышкаш. Ооң соонда чүвүр тинде кончуг чурумнуг чыпшыр тудуп алган хол көстү берди — салаалары дыт будуу дег, чоон-чоон, ынчалза-даа шылбалап каан хадың ышкаш, арыг, аккыр. Чүгле солагай хол. Оң холу кайда чоор? Бир холу чок кижичончуг канчап шагдаа апарганы ол?

Көрүп чоктап бар-ла чыдыр мен: шагдаа көстүүн, хола өөктерин карак шозу таяр кылдыр кылайтыр дүрбүп каан. Элдеп чүве, хол ам-даа чаңгыс хевээр. Оон өрү бар чыдарымга, хөрөктиң оң талазында беш-адыр хевирлиг ак демдек көстүп келди: «Милицияның тергини!» (Мындыг ат-алдарлыг шагдаа берге албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, каяа-чүге ийик, бир холундан чарылган-дыр ийин деп бодадым).

Оон өрү шагдааның оң холунуң шенээн көрүп кагдым. Караам ажыдыптарымга, катканын, чаңгыс холдуг боор ийик, оң холунуң салааларын бөргүндө чыпшыр туткаш, ёзулап алган турар шагдаа бооп-тур. Кижичончуг ол хире хүндүлөп турда, канчап ол эът дег чыдар боор, туп-тура халыдым. Баарымда откөс дег чалыы назынныг, эгиннеринде сержант погоннарлыг, шыгаап каан шугум дег аныяк эр тур.

Мен-даа мөгүдевишаан хевээр мен. Чүнү канчап каан чолук боор мен? Алган кадайымны, ажы-төлүмнү, ада-иемни түредир дээним ол бе? Кулактарым алгырып-сыгырып, карактарым шокараңнап-караңгылап, бажым ишти диннейнип-ле тур — бир-ле адыг чазарлап каан ары өө-ле!

Ынчап турумда, сержант ат-шолазын, эрге-дужаалын чавыс үн-биле адааш, улам топтуг айтырды:

— Чүнү чидирген силер?

— Чүнү-даа чидирбээн бис.

— Бажыңыңар иштин ылаптап ончалап көрүңөр.

Алган кадайым, ажы-төлүм дөгөрезидүвүрөп эгеледи. Бажыңда бүгү эт-херексел шупту четче.

— База катап хынаңар — деп, шагдаа чугаалады.

Чүү-даа читпээн — мындыг.

Оон сержант үнө халааш, хөлүгүр карактыг кижиди кирип келди.

— Бо хамаатыңы таныр силер бе?— деп, шагдаа айтырды.

Көргөн-даа ышкаш мен, көрбээн-даа ышкаш мен, ынчалза-даа огулуг сактып чадап кагдым.

Ол аразыңда хөлүгүр карактыг амытан аза-онак чугааланып эгеледи:

— Буруулуг мен, буруулуг мен. Өршээп көрүңөр. Моон сонгаар черле ынчанмас мен.

Кайгай берген тур мен:

— Силерни буруудаткаш чоор мен...

— Дүүн кежээ силерге кирдивис чоп — деп, демгиди хөлүгүр эр сирилээн-кавылаан тур.

Ам чаа бажымга чык диди — дүүн кежээ имиртиңней бергенде ол кижиди бистиди бажыңывыска киргеш, бир-ле адрес айтыргаш үнө берген чүвө.

— Чүү деп хай боор — дээш, ол кижиди ишкертине берди.— Оон үнүп чыда, силерниң корудоруңарга дүрүп каан чыткан ийиди чадыгны аппаратан болдум.

— Оорлап — деп, шагдаа эдил кагды.

— Ийе, ийе. Оорлап...

Хөлүгүр кижиди ыглай берди. Улуг-ла эр кижиди мөөрээрге, ындыг-даа кээргенчиг чүвө чок чораан.

Ам көөрүвүске, чадыгларывыс шынап-ла чок болду.

Ол дораан кырында көк, кызыл оттарлыг машинага олурупкаш, шагдаа черинге келдивис. Демгиди аныяк чараш сержант менээ элээн каш чадыглар көргүстү. Бодумнуун танып кагдым.

— Эдинерни алгаш чоруп болур силер — деп, сержант чүү-даа болбаан ышкаш чугаалады.

— Чадыглар канчап шагдаа черинге чедип келгени ол?— деп кайгап айтырдым.

Сержант дүште-даа чок:

— Когаралга таварышпааныңар эки болган-дыр. Байырлыг — диди.

Ам база демги хөлүгүр дүрзү чанньп-тейлеп эгеледи:

— Ажы-төлүм база бар. Мени шииттирбейн көрүңер. Буруум билиндим. Аксы-сөзүм берип тур мен.

Сержантының үнү хенертен кижн таныыр арга чок кылдыр шынгырай берди:

— Дүүн ынчаар боданыр турган-дыр ийин, хамааты! Силерниң-биле чугаа аңгы болур!

Оон демги-ле кижн дүрзүзү уламчылады:

— Силерниң чадыгларыңарны тудуп алгаш, автобус доктаар черге келдим.— Сержантыже айытты.— Болар мени көрүп кааш: «Чадыгларны канчаарыңар ол?» деп айтырды. «Садарым ол-дур» деп мегеледим. «Қараңгыда садыг кылбас чоор» дээш, бо дарга мени шагдаа черинге эккелди.

— Мен дарга эвес, анаа-ла шагдаа кижн мен — деп, сержант эдип кагды.

Читкен хевисти бодувус безин чоктавайн турувуста, шагдаа камгалап каан. Өөрүп четтиргенимни сержантыга чүректің ханызындан илереткеш, чадыгларымны алгаш чанып келген мен.

Ол херек кырында болган таварылгадан бээр дыка үр үе эрткен. Ынчан аныяк болгаш, херектиң ужурун чедир үнелевейн, шагдааларның хүлээлгези кылдыр доскут бодаан мен. Ам назы дөгүп келгеш, ол буянның шагдааның адын чүге айтырып албаан кижн боор мен деп, аажок хомудап чоруур мен.



Владимир СЕРЕН-ООЛ

ШАНАК ИЗИ

Торгажык автошкола дооскаш, төрөөн совхозунга чедип кээрге, мунар машина тывылбаан. Шөлээлээн слесарь орнунга ийн неделя хире гаражка машиналар-даа септешкен. Демги слесарь ажылче үнүп кээрге, Торгажык ийи-үш хүн автогараж, машина-тракторлар турар механизастаан мастерская аразынга ол-бо кижилерге дузалажы каап базып келген. Кол инженер биле механик ону эскергеш:

— Кышкы үеде техника шупту ээлиг чүве-ле-дир, дунмай. Чазын чаа машиналар кээрге, көргей бис аан, амдызында аар-саарлап турар болуп тур сен ийин...

«Аар-саар» деп сөс Торгажыкка чиктиг кылдыр сагындырган. Ол удаткан чок адазынга дузалакчы кадарчы болу берген. Ооң адазы дем-биле чок болгаш бо кыжын эрткен чылгы хураганнар кадарып турган. Бир-ле хүн кежээки чывар мурнунда

адашкылар хураганнарын кажаалап турда, Ыдам ирей чортуп келгеш, аът кырындан амыр-менди солушпушаан чугаалаан:

— Суур чорааш, Херел ашак сугну таварып келдим. Хою оолдап эгелээн, кончуг-даа чай чок улус-тур. Кара-Талда бригада сигенин улус үлежип эгелээн, оон оода ийи шанак хирени алган болза деп, бо оолду даарта чедип кээп дузалажыптарын сөгледирге, орук аайы-биле чортуп келдим ийин — дээш, Ыдам ирей Торгажыкче көргөн.

Торгажык адазынче көрнүп каан. Оолдуң адазы оглунуң сеткилин билген ышкаш айтырган:

— Кызылда өөренип турар уруу дыштанып келбээн-дир бе?

— Чок. Кайы үеде дыштанырын бо оол харын эки билир ыйцаан — деп, Ыдам ирей хүлүмзүрүүрге, Торгажыктың адазы билбээченнеп үзе кирген:

— Ындыг-дыр. Даарта даң бажында шанактангаш, чеде бээр бооп-тур сен ийин, оглум. Хөөкүйлер чай чок болгаш дуза эреп турлар болгай аан. Шанаан чалгынын салгаш, быжыдыр шарып ал...

Торгажык доруг аъдын шанактааш, даң бажында, караңгы турда-ла, Херел ашак сугга халдып келген. Торгажык малчынның бажыңыга изиг шай аартап, хоолуг чуруктарда Агының арнынче бүдүү кайгап олурган. Ол өйде малчын база бир аътты шанактап берген.

Кара-Тал. Чавыт кара талдар мөнгүн хыраа-биле шугланыпкан, ыржым-шыпшың чүве. Сараат кажаазының чанынга шанактыг аъттарын кастагылап кааш, Торгажык чайындылыг суг унун эргий баскылаан. Эрткен чайың маңаа Агы суглар-биле сиген бөлүп, хөглөп турганын сагынган. Агының ынчаарда кырынга олуруп алгаш, соок кара сугга чунар часкам дажының кырында арыг ак харга истерин арттырып кааш, доңмас сугнуң оюк дожунче көрүп тургулаан. Чаактай доңган доштуң чадагай черинден агым бырлаңнап, бусталгылаан. А сугнуң дүвүндө шыдамыккай ногаан бүрүлөрлиг үнүш хөлбеңнээн.

Торгажыкты хуулгаазын күш хей-аът кирип турган. Хоолулуг, чыды безин сүтсүг ногаан сигенниг сараатты бузуп, шанакче салып-ла турган. Хенертен айбыр бажынга ак-көк аржыылчыгаш илдигип келген. Торгажык ону адыштапкаш, дыка үр олурган. Ооң караанга Агының арны экранда ышкаш, көстүп, эрткен чайын ол читкен аржыылчыгаш дээш, эш-өөрү ону кыжырып кээрге: «Сеткилимниң агы — сенде чүве Агы. Аржыылыңны шынап, алганым-на шынныг» деп шүлүктөй чугаалап турганын сагынган...

Оваалапдыр чүдүргөн ийи шанак сигениниң соондан Торгажык оожум базып олурган. Шанактың ийи чаагының эжеш истери ооң сеткилинге эжеш куштар ышкаш эргим бодалды чуруп чораан.

Торгажыктың дузазы дээш Херел ашак-кадай дыка өөрөөн-нер. Дөстүнмес сакманчы кыстың «Хүрегенниң күжүн көөр, хүрең-дайның маңын көөр» дей каапканын безин кымга-даа артык сөс болбаанзыг ышкаш дыңналган. Малчынның бажыңында төгерик стол кырында турар көрүнчүктүң азыында чаа чыл откритказын Торгажык көрүптөргө, Агының ада-иезинге ажык чагаазы болган. «Кышкы дыштанылгавыс январьның ийиги чартыында, 25-те суурга чеде бээр мен. Уткуп алыр силер. Агы» деп сөстөрни Торгажык ыяк номчаан.

Үш хүн улай Торгажык шанаан, аьдының дериг-херекселин каастап келген. Агының келир хүнүнде ол суурже шанактангаш хапкан. Конгулуурлар орук дургаар дагжап, чалыы чүрек шапкыланып чораан. Шанактың эжеш истери чаа чагган харда төнчү чок ийи шыйыг бооп херлип-ле олурган. Сырынналган эрниң сыгыды сырын аайы-биле ужуккулаап. Ол сыгыт чүглө аялга эвес, а сеткил-сагыштан төрүттүнгөн сөстөрлиг болган. Ол сөстөр аныяк эрниң хойлап алганы изиг чалбырааш дег ак-көк аржыылчыгаш база Агы дээр аттыг амырак кыстың дугайында катап-катап сөглөп чораан.

АНАЙ-ХААК

Шала часкаар кыштаг база тускай чурумалдыг. Аал кода-нының хары эрип, ыжык черлер бусталгылап, серилерде мөңгүн соруулдардан кылаң дамды частың шыгының дыңзыг соуглары дег дыңналгылаар. Шыксыг агаар безин өдексиг. Кыжын шоолуг көзүлбес бора-бора куштар карандыларда чемнеп мижирешкен, чаш хураганнар алгырышкан, анайлар көржең кырында дешкилешкен турар. «Бо-ла бүгү көдээ черниң катаптаттынмас чурумалын, аялгазын мен эккелдим» дээнзиг, эрте частың медээчизи — тааннар өөр-өөр болуп алгаш, мээстерни эргий ушкулаар...

«Адыр оожурганар! Чүнү билдиңер? Дааш дыңналы-дыр» деп, кылыктанган ышкаш ыт каш аас ээргилээш, орукче шошкуп чоруй, бүзүрелдии-биле үнүн уламчылаан. Кажаа-хораа аразында хөлзеп турган кижилер хензиг када ыт ээрген угже көрүп алгаш турган. Сиген сөөрткен машина чоруп олурган. Ажык кажаада хураганарга сиген салып берип турган сакманчы кыстар каттыржып, хеп-сынын чазанып, хүн караанга хөлзээн бора-хирилээлер дег мыжырашкан.

Машина сиген кажазының чапынга доктаай берген. Кыстар ону үглед келген. Эмискиктээр хураганнар база ээлерибиле кады «сонуургап» четкилеп келгеш, амыр-менди эреп алгырышкан. Кыстарның хөглээшкини чавырлы берген. Чүге дээрге, чолаачыны танывас болганнар. Ынчалзажөк чаа аныяк кижиге эң ылаңгыяда үе-чергези кыстарга сонуурганчыг апарган. Кара-кара карактар ооң шимчээшкин бүрүзүн өрүмнөп егелээн.

Чолаачы хөглүг-баштак эр болган. Ол бодуиун бүдүжүн, чечен-мергенин кабинадан үнүп олура-ла илередиксээн:

— Экии, кыстар! Ээнзиргей кыштаг деп бодааным, эртинелер ораны турган чүзү ийик... Па, чүге шоолуг ытташпас силер, сөске арай хыныыр-дыр силер аа? Хыныыр-дыртым болурукыс улустуң чараш эвсс талазы чоор, дунмалар. Амыр-мендинер кайыл?

— Мендилештивис. Азы кандыг дылга сөглөзе эки ирги? Болар мырыңай боостаа чарылгыже алгырып тур ышкажыл — дээш, сурун уруг эдип турган хураганче айыткан.

Кыстар чир-шоң дүшкен.

— Аа! Дыңнаваан-дыр мен. Буруулуг болдум, кулаам арай кадыг кижиге болдур мен ийин. Чектевейн көрүңер, кыстар.

— Ажырбас. Чектеп канчаар, шенектежиң олурар апаар ыйнаан — деп, бир кыс баштактанган.

Чолаачы эдип турар хураганчы кускактааш, ооң холун дыңзыг тутлушаан:

— Экии, эш Хураган! Мени таныыр сен бе, өңнүк? Мээң адымны билир сен бе? — деп, ону чаптап чугаалангылаан.

Сурун кыс үзе кирген:

— Мэ-ээ — деп, эдип тур ышкажыл. Ол дээрге ооң дылында силерниң адыңарны Кошкар-оол дээни ол-дур.

Кыстар база-ла чир-шоң дүшкен.

Чолаачы арай ыядыксап чугаалаан:

— Чо-ок, өңнүк. Мээң адымны арай соора билип тур сен. Мен өшкү аймаа аттыг кижиге боор мен. Сагынмайн тур сен бе, кай?

Хураган база биеэги хевээр эткен.

— Чүү дидир? Ам база очулдуруп берип көрүңерем — деп, чолаачы сурун кысты тулдулар дээнзиг айтырган.

— Силерниң адыңарны Хунажык дээр болбазыкпе деп чугаалап тур ышкажыл.

— Чок, өңнүк, сагынмайн тур сен. Анай-оол деп кижиге боор мен. Угааның арай хирелиг эш-тир сен.

— Ынчал болбас. Мээң хураганым угаангыр, орлан чүве. Бээр кел че — дээш, сурун уруг хураганчы чолаачыдан ап алгащ:

— Анай-оол акың ажылдазын че. Анай база өзүп келгеш, Хуна апаар-ла болгай деп чугаала даан — дээрге, кыстар чиршоң дүшкен.

Сурун уруг кабина кыдыында көрүнчүккө көрдүнмүшаан уламчылаан:

— Оо, тулган галерея мында чүве ышкажыл. Көжүп чо-руур делгелгени көрүп болур ирги бе?

— Көрүнер, көрүнер. Үй-балай чуруктар-дыр ийин — дээш, чолаачы кабиназын ажыдыпкан. Кыстар кабина иштинде чыпшыртынган чуруктарны көрө бергеннер. Колдуунда-ла сеткүүлдерден кескен, янзы-бүрү кыстар чуруктары болган.

— Э-эх, чүү дээрил аан! Назып халыынының үезинде бот эрлерниң бажының ишти кыстар-биле дунчуланган чүве-дир ийин. Оода-ла чанагаш херээженнер чуруун суг чоор чүвел? Чүдек-тир — деп, сурун уруг алгырган.

— Бот деп канчап билер силер, хелемечи?

— Билдингир чүве ышкажыл. Кадайлыг турган болзуңар-за, силерниң кабинаңарны галереязы-биле кады шагда-ла өрттедиптер ийик.

— Мээң кадайым ындыг эвес кижги. Ол топтуг болдур ийин. Ооң чуруу бо-ла болгай — дээш, чолаачы мурнуку соңга үстүндө, хүн херелинден камгаланыр калбаңнааштын артындан өннүг чурук уштуп эккелген.

Кыстар өске өртемчейде келген чүве дег аңгадай бергеш, удур-дедир көрүшкеннер. Чоорту үннер дыңналгылаан:

— Бо дээрге бистин..

— Алдын-кыс ышкажыл!

— Алдын, бо сээң чуруун-дур!

— Ылап-ла! Энир чаа «Овцеводство» сеткүүлге үнген чуруун аан!

— Ол-дур, эш!

Ыт чок турган Алдын-кыс чурукту хөрээнге чыпшыр тутпушаан, чолаачыга чугаалаан.

— Силер... канчап ынчап диттигер силер. Бо мээң чуруум-дур. Кайын алдыңар?

— Бо чурукту меңээ эжим берген чүве. Кыстар чуруу чыып чоруур кижги болгай сен, ёзулуг душтук бо-дур, эш дээн кижги. Чогум кым деп уругул дээрзин билбээн мен. Алырымда-ла ынчаар кезип каан чурук чүве... Кай, силерниң чүве бе?.. Шынап-ла дөмей-дир силер — деп, Анай-оол эпчоксунуп чугаалааш, дерин чоткан.

— Кыстар, хүрегениңи бажыңче чалаңар! Хүндүленер — деп, сурун уруг чаңнагылаан.

— Честей-оол черден үнүп, дээрден дүжүп келгени ол-дур. Алдын-кыс, амырап, хөгле! Кудук-чайык чаңың чанна!— дээн чидиг үн дыңналган.

Каткы-хөг, чугаа-соот эгелээн. Анай-оол — чаа чолаачы. Ол Көдээ ажыл-агый министерствозунуң автобааза черинде чолаачылап турар. Қол-ла чүве — ол бот.

Элдептиг ужуражылганың демдээ кылдыр Анай-оол аныяк сакманчы кыс Алдын-кыска сүрээдевишаан, чүректің ханызындан кузовунуң кыдыыңга кыстына берген чораан, ак-талдың будукчугаштарын боодал чечек кылдыр сунган...

Тудум будукчугаштарны Алдын-кыс суг куткаш шилге олурткаш, көзенээнге салып алгап. Үш хонук эрткенде Анай-оолдуң белекчигежи анай-хаакталып частып келген.

Анай-хаак... Амыдыралдың арыг-шынчы агымы, өлчейлиг өзүмү, ооң частып өскөп саргыл өнүндө сиңниккен дег саглаңнап, Алдын-кыска ам бир чаа ужуражылганы аазап турганзыг. Анай-хаак ам-даа чазылга-ла, а ону ооң соонда арыкчыгаш эринге тарып каар-даа чадавас. Алдын-кыс биле Анай-оолдун анай-хаагы болур сен!



Василий МОНГУШ

АЯН-ЧОРУК

— Айлаңмаа ашаа-биле кады аян-чорук кылып чорааш бурунгу хүн чаа чанып келген. Ону кызыл-булуңга чалап алгаш, солун чугаазын дыңназа кандыгыл?— деп саналды эн баштай та кым үндүрген, оозун билбес мен. Бир кижги, ийи кижги, үш дугаар кижги деткизе-деткизе чалаар-дыр деп шиитпирлеп алган бис. Айлаңмаа-биле барып дугуржурун меңээ дааскан. Ажыл соонда бажыңыңга баргаш, чүвениң ужурун чугааладым.

— Хүнүн, шагын таптыг чугаалап кааңар. Күзелдиим-биле баар мен. Үр чугаалаар апаарым чугаажок, ынчангаш сүттүг шайдан эккелгеш, стаканга кудуп каар силер, чаңгыс дилээм ол — деп каан.

Дугурушкан шагында саанчылар кызыл-булуң долдур олурупкан бис. Айлаңмаа база чедип келген. Ол кээрге ашаа-биле ийелээн келген. Оозу хүрөң чемоданны кадайының чаныңга салып кааш, байырлашкаш, чоруй барган.

— Аян-чорук кылырда ап чораан чемоданы ол-дур аа?— деп, артымга олурган Чойганмаа сымыранган.

— Ооң иштинде чораан чериниң карта-чуруун суп алган боор — деп, кожазы улашты.

Ферма эргелекчизи Оржуңмаа Даргановна хөнекте шайын кырлыг стаканга куткаш, Айлаңмааның мурнунга салып каан. Ол өөрүп четтиргениниң демдээ кылдыр бажын согаш кылгаш, чугаазын эгелээн:

— Бир дугаар доктааган хоорайвыстан садып алган хевим бо-дур — дээш, Айлаңмаа кедип алган турганы ақ-көк пла-тьезиниң моюндуруун тудуп каан.— Ооң соонда барып хонган хоорайвыска база магазиннээн мен. Оон садып алган идним бо-дур — дээш, чемоданын ажыткаш, кара майыктааш уштуп эккелгеш, шайлыг стакан чанынга делгелгеде ышкаш аянны аажок салып каан.

Мурнуку одуругга олурган дөстүнмес Маша ол идиктерже холун сунуп бар чыдырда, аалчывыс ынчанма деп имнеп каш, оон ыңай кандыг эт-сеп садып алганын тайылбырлавышаан, етолду долдур салып каапкан. Ооң соонда Айлаңмаа билзекти, кулакка-сугарны, баш-кызарны, билектээшти садып алганын хөөрээн.

Аян-чорукчувус шайны пактапкаш, саанчыларны делгелгезинче чалаан. Бир-ле дугаарында Маша дем туралап олурган идиктерин барып сегирип алган.

— Онзазын көрем. Мээң кедер дугаарым-на-дыр.

Сонуургаачалывыс аайлыг эвес, бар-ла чыткан хептерниң шуптузун шаанга киир тудуп суйбап келген бис.

— Силерниң эккелген хептеринерни шупту магадал көрдүвүс, Айлаңмаа Дембиловна. Ынчаарга ол чораан хоорайларыңарда кандыг-кандыг театрлар, музейлер, тураскаалдар бар боор чүве-дир, оларның дугайында каш сөстен чугаалап берип көрүңерем — деп, бистиң мурнакчы саанчывыс Долума угбай дилээн.

— Бир эвес театр, музей, тураскаал көөр дээн болза Кызылдан көрүп алырга ол-ла ышкакжыл. Ында олар шупту бар-ла болгай. Мен болза ынаар саттынып алыр дээш чораан кижидир мен ийин. Чогум чүү деп хоорайларга чораанывысты сонуургап турарыңар аргажок болза, дараазында ужуражылгага ашаамны чалап алыңар. Ол блокнодунда шуптузун бижип алган хире кижичүве...

СҮМЕ

Өскөн черим Ак-Хемнин дугайында шүлүк бижип алган мен. Бодум хуумда бодап көөрүмге черле шыырак хире чогаал турган. Чараштыр чара бижээш, редакцияга ашпарган мен. Кабинетке кире бээримге стол артында олурган кара эр уткуштур кылаштап келгеш, холум тудуп, чымчак сандайже культурлуу аажок чалады эвеспе. Ажыл-албанныг кижилернин шагын чип, үш-үдүрүм суг чугаа чулчуруп олурбайн, карманымда шүлүүмнү ужулгаш, суна кааптым. Кабинеттин ээзи ол-ла дораан номчуй каапкаш:

— Шорузун шору чогаал-дыр. Ынчалза-даа четпес талазы бар-дыр. Ол чүл дээрге, силер бодунарның төрүттүнген бичин хемчигежинернин дугайын бижип турар-дыр силер. Чуртувус болза делгем болгаш байлак болгай. Оң дугайын төлептиг бижирин күзеп тур мен...

Эжикке чедир үдээш, менээ кан дег кадыкты, чогаадыкчы чедишкиннерни күзээш, дараазында ужурашкыже дээш холум тудуп, байырлашкан. Чогаалым чогувайн-даа барган болза культурлуг кижиле таныжып алганымга сеткилим өөрүп чораан. Оң дараазында ужурашкыже дээн сөстөрүн ыяк сактып алган мен. Ужуражыр дээнде ужуражыр апаар. Ол баарда хол куруг баар эвес, оода чадаарда бир шүлүктен бижип алгаш аппаар дээш, бижиттинип эгелээн мен. Түңнелинде «Магадан» деп шүлүк бижиттинген.

Магаданга чораан кижиле
Магадай бээр чараш оран

дээш шелип бадырыпкан мен. База катап чараштыр чара бижип алгаш, таныырым адресче базыпкан мен. Биеэги-ле кабинет. Ол-ла даргам. Бо удаада хоочун таныштар дег дыңзыг хол тутчуп ужурашкан бис.

— Өлүм чок чогаалывыс эккелдинер бе?— деп бо.

— Чаа харын мында бир багай чүве шорбажылап каан кижиле мен, силерге көргүзүп алыр дээш чор мен — дээш, шүлүүм сундум.

Номчуп дооскаш, мынча деп айтыра-дыр:

— Силер Магаданга чораан силер бе?

— Чок — дидим. Чорбааным шын. Картадан көргөн боордан башка билир чүвем-даа чок.

— Көрбээн черинин дугайында, билбези болуушкуннар дугайында бижээш херээ чок. Бодунарның эки билир черинернин дугайында бижирин сүмелеп тур мен.

Кабинеттин ээзи мени эжикке чедир үдеп каан...

ЧЭЭН

Дангаар эртен уйгунун кончуг таптыг тааланчыг үезинде телефон кынгырткайны берген. Доржулдай уйгузун харамнанып, оттуп келзе-даа турар хөнгү чок дыннап чыткан. Кым-бир кижиге алдап өскээр долгап турар чадавас, тутпас болза соксап каар боор деп бодап каан. Ынчалза-даа коңга соксаваан. Ынчан Доржулдай уйгузу-биле караңгыда чандыр-соора суйбанып чорааш, стол кырында лампаны кыпсыпкаш, телефонну барып тудуп алган.

— Кым херегил?— деп шала шугулдаксап айтырган.

— Хайыралыг кара чангыс даайым! Багай чээниң Шолбан-оол-дур мен. Эрте оттурупкан дээш буруудатпайн көр. Ажылче алды шакта чоруур ужурлуг кижиге мен. Шагым чок болгаш үе билип алыр дээш долгап чыдарым бо ышкажыл — дээн.

Доржулдай стол кырында чыткан шакче көргөш:

— Беш шак чээрби беш минут-тур — дээш телефонун салып каан.

Катап удуур дээш оралдашкан, оон чүү-даа бүтпейн барган.

Үш хонганда Шолбан-оол база-ла ол үезинде долгап келген. Доржулдай ооң соонда база удуп чадаан. Хүндүс ажылга шала шагзыргай, сус чок, кабинетте диван кырынга чыдыпсаазы келир болган. Соок суг-биле чунуп, изиг шай ижип, дашкаар үнүп агаарлап тургаш, ажыл шагын арга чадарда дооскан.

Шолбан-оол доктаамал долгааш туруп алган. Хорадап кончуттунар дээрге бир эпчок. Шолбан-оол шынап-ла кады төрөөн угбазынын оглу бооп келир. Кончуттунмас бе дээрге, кижинин удуур уйгузу база хараалыг. Бир кежээ ажылдан чанып олурда чээни бо ужуражып келген. Даайлышкылар кезек чугаалажып кады баскан.

— Даарта эртен база долгаар мен, даай!— деп, чарлып турда Шолбан-оол чугаалаан.

— Аанайтан база шак-ла айтырар сен ыйнаан?

— Оон өске чүнү айтырар ийик мен...

Доржулдай холунда шагын чешкеш, чээнинге тутсуп берген:

— Мээң белээм болур ыйнаан. Ап ал. Ажылдан озалдавас дээш эртен эрте кызып турарын кончуг эки-дир.

Даайлышкыларнын кайызынын-даа сеткили ханган чана бергеннер.

Шолбан-оол холунда алдын шакче болган чок-ла көрүп каап, бир ай хире болгаш база катап даайынче долгааш, ма-

гнитофонум чок канчаар кижн боор мен деп айтырган. Даайн-да тулган, чок дээн магнитофон барын ол билип апкан турган...

ОЮМАА

Ынчан чараш кыстар бистиң суурга эвээш эвес турган. Ынчалза-даа оларның аразынга Оюмаа онза ылгалдыг уруг турган. Ада-иези база кончуг бүдүштүг улус. Ындыг кижилер-биле төрелдежип алыр болза тергиин-не тургай эртик деп күзел бажымга кирип келген. Ынчаарга Оюмааның чүрээн чүнүң-биле чагырып болурул ынчаш? Улуг өртектиг белек сунуптар бе? Ындыг акшаны кымдан алыр мен? Уран-чечен сөстөр-биле дуурайлаптар бе? Ындыг сөстөрүн кайыын тып алыр мен? Чараш шырай-биле сагыжын дүвүредиптер бе? Ындыг чараш арын-шырай менде бар эвес. Инженер дипломум көргүзөр мен бе? Ооң боду база дипломнуг-ла болгай.

Бир катап Оюмаа-биле кады кабинетке олурувуста радиога «Алимаа» деп ырыны дамчыда берген. Уруг кылып олурган ажылын ыңай идип кааш, топтап дыннап, ылым-чылым барган. Мен база дыннаан кижн болуп, тынар-тынмас олурган мен. Шынында ийи караам Оюмаада.

Шынап ындыг эвес, дараазында болур концертке «Алимааны» таптыг бадырыптайн адырам деп бодал бажымга кире дүжүп келген. Оюмааның чүлдү-чүрээ саймаарап, ал сагыжы менээ кээр чадавас. Ол хүнден эгелээш, бар шаам-биле бүдүү белеткенип эгелээн мен. Бажынымга келгеш, кежээ дургу-ла бадырып-ла турар мен. Авам кайгап, бо канчап бардың оглум деп айтырар-даа. Концертке белеткенип турарым ол ышкажыл деп кааш, улай ырлай-ла бээр мен.

Белеткел бүдүн ай уламчылап келген. Концертти удуртуп баштап турар Белекмаага херек кылып баргаш, ырлаар ырымны бижидип каан мен. Концерт үш хонгаш болур деп турда Белекмаа келгеш:

— Каям, ол «Алимаа» деп ырынны ырлап көрөм. Дыннап көрейн. Үнүң коргунчуг болза первизи кошкак улус бергедей бээр чадавас — дээш хүлүмзүрүп каан.

Конкурска киришкен чүве-биле дөмөй бадырыпкан мен. Белекмаа мени харын мактап каан. Концерт болурунун бүдүү-зүнде шуут уйгум келбээн. Карактарым шийиптеримге бистиң клубтун залы мурнумга бо көстүп келир. Оюмаа бир дугаар одуругда саадап каапкан менче караан чивеш кылбайн көрүп, таалап магадааш, даамчырап калган олурган ышкаш кыннып келир.

— Ам силерге бистиң анык инженеривис Даш-оол Куулар «Алимаа» деп ырыны бараалгадыр-дыр!— деп, Белекмаа чарлаптарга ары-бажым изиш дээнин эскерип каан мен. Мээн салым-чолум шак бо минуталарда шиитпирлеттинип болур деп бодап кээримге сүрээдээрим дам барган. Ам канчаар, хүлээнгенде күштүг апаар — сценаже базыпкан мен.

Күжүр авамнын төрүп берген үнү Оюмааның чүрээиче орукчугашты үндүрө бээр болзун деп бүдүү чалбарып турганым черле чугаажок, чажыргаш чоор. Доозуптарымга адыш часкаашкыны шуут динмирээр чүве. Харызынга артистер өттүнүп мөгөйгилээн мен.

Концерт эгелээринге чедир чангыс шак арткан турда Оюмаа төрөлдөрүнче чоруй барганын ооң эжи даартазында менээ чугаалаан...

ЫРЫ

Алдынай-биле кезе чажыт эжишкилер бис. Аравыс чүгле алды хонук дээр чүве. Бир дугаар класска бисти чаңгыс партага олуртуп каан. Өрениривис база барык ылгал чок, чазыгларывыс колдуунда дөмей болур: бот-боттарывыстан дүжүрүп бижип чораанывыс база шын. Өзүп-даа келгеш чарылбас, чаңгыс бажыңга кады чурттаар кылдыр чугаалажып алгаш чораан бис. Садыгжының тускай эртемин чедип алгаш, чаңгыс магазинниң ийи талазынга туруп алгаш, бирээвис чонга аыш-чем аймаан садар, өскевис идик-хеп аймаан садар кылдыр дугуржуп каапкан турган бис. Кедер хептеривис безин дөмей болур журулуг.

Ол-ла күзеливис уктап, шынап-ла садыг училищезинге кады кирип алган бис. Общежитиеге бис ийиниң оруннарывыс кожа. Бистернин найыралдывысты уруглар-даа, башкылар-даа кайгаар турган. Бистерни өскелерге чижек кылдыр адаарга арай ыядып, эпчоксунуп турганывыс база шын.

Бир эвес хайлыг Кара-оол биске ужуражып келбээн болза аравыстан суг акпас найырал та чежеге чедир уламчылаар турган чүве. Элдеп чүве — ийелээн ол оолга ынакшый берген бис. Ол доозар курска турган. Арын-шырайы чараш, аажы-чаңы эвилең ол оолга ынаавысты кайывыс-даа чажырбаан бис. Чажылары берге: Кара-оол кайда болдур карактар боттары-ла чайгаар ынаар көрө бээр, арын-баш кызып, кулактар безин изиңейни бээр. Ынакшылдың чалбыжыңга ынчаар өртөнип турувуста Кара-оглувусту шеригже алгаш чоруй барган.

Қара чаңгыс ынакшылывысты военкоматка үдеп кааш, кезжээ өрээливиске ыг-дааш чок чыткан бис. Алдынай бир-ле чүве химиренип чыдар. Чүү деп чыдар кижги боор дээш, топтап дыңнаалай берген мен:

«Сенде-даа чок, менде-даа чок,
Шериг барган таптыг-дыр бе»—

деп, Алдынай ырлап чыдар болган дивес силер бе! Бүгү бодум чым-сырт деп барган. Дараазында сөстөр бажымга канчап кире хонуп келгенин бодум безин эскербээн мен:

«Шериг баргаш, чедип келгеш,
Сени-ле албас, мени-ле алыр»—

дээш артында хая көрнү берген болган мен.

Удаваанда бистиң ол сөстөривисти училищеде уруглар ыр-лажып турар апарган чораан. Оруннарывыс биеэ хевээр кожа турган.

Алдынай-биле аас-дыл былаашпаан бис. Қара-оолдун чагаазы кайывыска келирин бүдүү манап турган бис. Ынчалза-даа чаңгыс-даа чагаа келбээн, чүге дээрге, бистиң аңаа ынаа-высты ол билбес турган...



Шулуктер

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ДАГАЛАР

Тыва черим кадыр-каскак —
Көшкелерлиг, сойгактарлыг.
Тывам кыжы дошкун-ширини —
Хөртүктерлиг, дожаннарлыг.

Аъттыг, чадаг чорук кылып,
Аргыжары бергедеп кээр.
Тайып ужуп — түрөп чорааш,
Дамдыың безин алдарап каар.

Шорааннарлыг кадырларга
Соора баскаш, эндээннер хөй...
«Дага чоктуң хайы-дыр» деп,
Таалайлар таккылажыр.

Эки дарган соккан дага
Эмек-дөмөк болбайн канчаар:
Тайбазынга, туруштуунга
Таарымчалыг, буянныг эт...

Амыдырал, бодаарымга,
Алама сын боду-даа дег.
Оваартынар бергелери —
Одуруглар ол-даа хире.

Соо-мурнун хынанырда,
Соора базып тайбазынга,
Ынчан база дага херек,
Ылап быжыг дага херек.

Сагыш-сеткил ядаратпас,
Шаптыландыр дөгөйлетпес,
Эндег кылбас быжыг дага —
Эртем-биллиг күжү боор-дур.

Кижилериниң сөзүң-домаан
Кичээнгейлиг тооп-дыцнап,
Базым бүрү өөренири —
Магадылыг дага ол-дур.

Дагаларның кандызы-даа
Далдаттынмас, ажыы улуг.
Кадырларга, бергелерге
Каап болбас буяшныг эт!

СУРУН АТТЫ ХАЙЫРЛААН-ДЫР

Кижн төлү бир хар харлаан. Кожа-хелбээ
Кирген, үнген аалчылары арбын болган:
Адын-сывын таарзынып, бодун чаптап,
Алгап-йөрээп, белек-селээн арбын сунган.

Кижн төлү! Чырык черге төрүттүнгөш,
Хирезинче найыр-дойлуг, чоннуг-дур сен.
Чуртталганын төдүзүндө эдилээрин
Сурун атты сенээ шилип, хайырлаан-дыр...

Ады өлбейн, боду өлзе дээре дижир:
Алызында ону бодуң камгалаар сен!
Сагыжыцның ары, топтуу, ажылгырың
Шак ол атты хирге-чамга дээспес болур!

ХАРЫЛЗААҢАР КӨРҮҢЕРЕМ

Амыдырал арай таары, бир дең турда,
Аrazyнга суг-даа акпас өңүктөр боор.
Удур-дедир алчып-бержип, кандыгыны-даа
Уур шаанче, акышкы дег, деткижерлер.
Чештинишпес быжыг доң дег, ала-чайгаар
Сеткилге чоок, бир баг болуп эдержирлер.

Амыдырал бирээзинге аайлажып,
Ажаанзыргай сегип-байыыр, балдыр дыңзыыр.

Бирээнер оон, сен-даа дижик, арай таары —
Биеэ хевээр, өскерлиш чок арткан турда,
Ынчаарда ам эрткен быжыг харылзааңар
Ылап-тыр бе — деңнеп, шылгап көрүнерем!

КАЙНААР БААР СЕН

Ажыл-үүле кылып чорааш,
Адак-саарга каттышпас сен.
Адың-сывың хүндүткелге
Ала-чайгаар даңзыладыр.

Ажыл-үүле кылып чорда,
Аактыг чеме база турар.
Актыг шынның дазылы дээш,
Аас-сөс-даа октажып боор.

Ажыл-үүле кылбас кижини
Алдагдал чок олар боордан,
Шүүдеп, чүткөөн ишчи кижээ
Шүгүмчүлөл турбайн канчаар!

Шоолуг эвес чүвеге-ле
Шолук сеткип — ырбапкан сен.
Хамык чонуң аразындан
Хая көрнүп кайнаар баар сен?

Кавайлыындан өскөн черин
Каргап-бактап база турдуң...
Дываажан дег, аңгы черини
Тывар сен бе, кайда чүвөл?

Барган черин сени кайын
Маадыр дег уткуп аар деп!
Аңаа база тура-сорууң,
Ажыл-ишчиң херек ыйнаан.

Тайгаш ужал — чазыг ол-дур!
Даянгаттын турбас боор бе:
Борбак баштын херээ чүү деп?
Боданганы дээр тур боор!

КӨГҮДҮГЛЕР

Чарбыттыңган аак-кээктиг хыйланыглар
Чаңгыс эвес, удаа-дараа дынналгылаар:
«Ядараан ой, көгүттүрүп алган болдум!»
«Ядараан хей, анаа орган оглумну ол...»

Анчыг чугаа ынчалдыр-ла эгелепкеш,
Арбыдап-ла, көвүк ышкаш, үгдереп баар!
Харын ынды, ой та, канды: демгилерге
Хамык-ла бак каргыш сөстөр чыпшырып каар...

Өөрүшкүзүн илереткен чылыг сөстөр
Өскелерден база арбын дынналгылаар:
«Эп-чөп-биле ол-ла харын көгүдүп каан!»
«Эп-чөп-биле көктүг дөңгө үндүрүп каан...»

Эки чугаа ала-чайгаар ужукталгаш,
Элбек-байлак, дыннаксанчыг солун апаар.
Кижилерниң сеткилинче берге өйдө
Кирип шыдаар, деткип билир — чаагай буян.

Хөй-ле чоннуң аразыңга чоргулаан мен,
Көгүдүглер кандызын-даа көргүлээң мен:
Кыпкан өртчө сугну хөмө бүлгүрткен дег —
Кылык-чарны намдадыр күш бар боор чораан...

Ынчалза-даа өзү кара көгүдүглер
Ында-мында диирензиди хөделбишаан:
Арай ындыг кошкактарны хайыра чок
Аас-дылче, шииткелче-даа кириптер-дир.

Амы-хууда чурттаарының тамчыын харап,
Адазын-даа садыпкы дег ындыгларның
Боттарыңга кызыг-кый чок дайын чарлап,
Болгаандырар, моондактаар үе келген.

*

Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ

АЛДАН-МААДЫРЛАР

Шынаа, шөлде шуурган улаан.
Чылан ышкаш, караңгы дүн.
Эгээртиңмес делгемнерже
Ээнзиргей, куруг көстүр.

Дыгый туман дээрни бүргээн,
Тыва чурту удуп калган.
Араатан аң, дургуннарга
Ажыктыг боор ховулар ол!..

Ынчалза-даа дүмбей өттүр
Ынаар, бедик Кара-Дагда
Кызыл от-ла чырып турар...
Кым, чүү олче үне берген?

Каржы аң-мең караа ында —
Кара-Дагда чырып турбаан,
Алдан эрес маадырларның
Аал кылган турлаа ол-дур.
Ок өтпес, мези дыынмас,
Онзагай дээн хеп-даа кетпээн —
Илбер-самдар тоннар, бөрттер,
Идиктерлиг кижилер-дир.
Кээргел чокка үптеткеннер —
Оон артык канчаар үптээр.
Кергегиже эриидеткен —
Оон артык канчаар эттээр!..

Акы-дунма найыралы,
Ава чери — Тывазы бар.
Оларның ол сөөлгү байлаан
Оскундуруп аппаарлар бе?
Хосталга дээн чоннуң тевиин
Өжүр шааптып болур чоор бе?
Хоор чоннуң тура-соруун
Өлүрүп каап болур чоор бе?
Кара-Дагже дайзыннарның
Каарганнары база ужар —
Чалданыш чок дидим уткуур,
Чактыр боолар база дагжаар.

Ынчалза-даа хостуг кежик
Ындыг-ла үр догуннаvas:
Арттар санай маадыр баштар
Астырып каар үе келир...
Шөө-бөрү бөлүглежиин
Чөптүг эвес херээн кылыр:
Уругларының чодазын сып,
Оолдарының караан дежер.

Өжээн-кылык, Хемчик хем дег,
Өөскүп кээр — улам чалгыыр,
Кара-Дагның оттарын оон
Хамык Тыва кыпсып үнер.
Амдызында малын байлар
Аратгарга бээр апаар —
Өлүр четкен кожайлары
Өл-суг дүжүп, сүртэйлер аан!
Түмөн чоннун өжээн-кылыын
Дүнелерде чалбыышталыр —
Улаастайда шинткекчилер
Угаан-кут чок коргуп-сирилээр.
... Башкы херел бизенерден
Бакылаарга — дээр чыраан.
Шыырныккан самдар эрлер
Чыгай-чыгай чылыглашкан.
Канчап чурттаар? Кым-даа билбес:
Кайгамчык шаг келги-ле дег...
Чүнү сөглөп бээр сен, Самба?
Чүгле, чүгле чугаалап көр!

Дагларже ол ыт чок кайгаан,
Дазырларже ыт чок көргөн —
Арай имис одаан деткип,
Агбашнарни сала каапкан.



Светлана КОЗЛОВА

ШЫДАМЫГЫ

Тайга черниц шынаазының
Талыгырда ханызынга
Тура өлген күчүлүг буур
Дугайын мээ энир бир-ле
Доржу аңчы
Тоожуп берген мындыг чүве.

Кедеп келген төтчеглекчээ
Кээргел чокка балыглаткаш,
Озаң-шыргай аразылап,
Оранчокта чалымга кээп —
Чоргаар бажы
Чоорту-ла согайыпкан.

Дуюглары черге быжыг
Тутчу бергеш, шимчеш кынмаан.
Араан-шараан мыйыстарын
Атпакталдыр шырыш салбаан.
Карангы куу
Хая-даа дег, көжүй берген.

Чанында чоок кызыл дыттар
Чалбыраашталдыр кыпкан ышкаш,
Шарланнардан хүрең бустар
Чандындан дег, өрү шуушкан.
Қара пөштер
Хайыралыг буурун суйбаан.

Сибирь черге вектер өтгүр
Шивээлер-даа ынчаар артар.
Төдүзү-ле — пөштер, буурлар
Төлөптиг дээн адын сыкпас:
Буур ышкаш,
Бутка тура өлүп каарлар.

Шак бо чоргаар оранны мен
Шаанда ынчаар бодаар чордум.
Ырымчоктар база барын
Ылап көргөш,
Ынчаарда ам эскерген мен.

Чурт-чер ылгаар чанны казааш,
Чуртталганы хандыр көөрге,
Бутка тура амыдыраар,
Бутка тура өлүр кылдыр,
Буурлар чүгле
Мунгаш тайгаа төрүттүнмес.

Дээрнин чингир көгүндүве
Терек оду ис чок чидер,
Күскү Тыва хевиринге
Хүрең-сарыг чалбыыш дүгжүр.
Мындыг доңат хадынга от
Быражыры берге болур:
Бутка, холга дүжүп бербээн
Буурнуң чоргаар өлүмү-даа,
Қижн боттуң шыдамынын
Хирези-даа ында тудуш.

*

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ИШЧИ КИЖИ ЧУРТТАП ЧОРУУР

Кижиге төлү — оглувус деп
Авам, ачам алгап-йөрөөп,
Хиним кескеш,
Арыг суунга хирим чугган
Төрөөн хемим —
Дөргүнектиң дамдызы мен.

Қара чаштан ынак кужум —
Хараачыгай кылайткылаан,
Чаңнык дүжүп,
Чайык-чаъзын кудупкаштын
Аязы бээр
Ак-көк дээрниң челээжи мен.

Күзелимниң ужуу ышкаш
Хүннүң чылыг херелинден
Бода тараа,
Чечек, чимис чулук тыртып,
Бодарап кээр
Черниң кара хөрзүнү мен.

Салгалдарым кежик-чолдуг
Салымынга чоргаарланып,
Қаткы-хөглүг,
Өөрүшкүлүг чурттап чоруур
Өскен черим —
Қара-Дагның пөжү-дүр мен.

Кижиге төлү Оран-биле
Хини тудуш иешки дег —
Ынчангаштын
Ие-черим чоғум ээзи
Ишчи кижиге
Ырларымда чурттап чоруур.

1987, ноябрь

МОСКВАНЫҢ ШАГЫ

Чаа чыл үндү. Москванын
Шагы какты. Үе ылгын —
Чээрби бир век хаяазынче
Черивисти чедире бээр.

Оруувус шуут каалама деп
Бодаваан бис. Күзелде дег,
Моондак, бертке душпас бис деп
Ораннарга чарлаваан бис.

Аяс дээрлиг, чырык хуннуг
Аас-кежик чуртун туткаш,
Ынчан шөлээн чуртаар бис деп
Ыдык чыгаан кирбежик бис.

Ажыл-үүле бөгүнгү дег,
Амыр-дыш чок, чымыштыг боор —
Ленин-биле сүмележип,
Ие-чуртту хөгжүдөр бис.

Келир вектин кижилери
Келиннерден төрүттүнген —
Оолдар, кыстар ынчан база
Октаргайже кылыткылаар.

Тараа тарыыр, сизген кезер,
Дагны үңгүп, хөмүр казар,
Далай дүвүн шинчилээр дээш,
Тамчык чокка иженир бис.

Черниң боду хумагалыг
Шевер, мерген чурттап билир
Салгалдарның сарыылынга
Салым-чолун бүрүн тутсур.
Москванын шагы часпас —
Моондактаптар күчү турбаан
Октябрьның улуг херээ
Ораннарга херелденир.

1987, декабрь

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Чалымнарга чаңгylanган
Чаңнык ышкаш динмиттелип,
Шүлүктерин чүс чыл өттүр
Чүректерни коңгалазын.

Эвирерген хаялар дег
Эскит сөстөр ээреннешсе
Шүүрөп каапкаш, чогуm сөстү
Чүрээнден тып, шилип ап чор.

Шүлүк

биле

чүрек

черле

Ийистер дег:

төрүттүнүп,

Шүүдээр шагы башка-даа бол,
Иште, дышта демниг чурттаар.

1984-87.

АНАЙ-ХААКТАН ЧАЛЫЫ СЕН

В. Н.

Дөргүн арга шеде дег
Төрөл-дөргүл уялыг,
Хатта, чаъста, каанда-даа
Кады чурттап өстүвүс.

Назынывыс дөгээн бол,
Намдарывыс чектетпес.
Кырым сынар ажырбас —
Хыргы угбас диртпес-бис.

Хөлегеге хөлестээр
Хөңнүвүс чок — сөргек бис.
Ажы-төлдер өссе-даа
Ажылывыс кагбаан бис.

Кезек, омак дидирти
Херии ырак черлерже
Кеннээт, чуржаат, бажалар —
Хереливис чаттылган.

Келген кижн каъскылаар
Хенче тооруу калдар сай,
Хыраа, туман шонупкан
Кырда пөштү дөзээн бис.

Узун Хемчик арыг суу
Узуп төтпес, терең бол,
Акы-дуңма өөр-өнер —
Аңаа деңней албас мен.

Хан-Дээр биле Савына
Кадыр, кашпал бедик бол,
Эрткен, баскан изинге
Эннешпезин билир сен.

Алдан харлаан хүнүңде
Анай-хаактан чалыы сен —
Ажы-төлүң салгалын
Арттар ажыр чүктээр сен.

ОЖУК ДАШТАРЫ

Бөлүк шүлүктөр

Шүлүктөрннң дөзези

Авам, ачам айлап-бестеп,
Аңнап, куштап, ажы-төрүп,
Арга, сынга чурттап чораан.

Чазаг, кыштаг, чайлагга-даа
Шарып каан үш алажыга
Чадыр өгнү өлейтип аар.

Түрүүл, көшкүн чуртталгага
Түрөп өскөн намдарымда
Дүүп каан доңну утпайн чор мен.

Чадыр дыдыын соолаңнадыр
Чакпыыл шуурган үрүп келген
Часкы дүннү сактып ор мен.

Чаргаш чучаам чуга болгаш,
Чарнымны соок хаарза-даа,
Чалынныг от чылдыр ийик.

Ожуктуң үш дажын шонган
Оттуң көстүг чалбыраажы
Олчаан бөгүн көстүп келди.

Чүлдү ышкаш отта хайлып,
Шүлүктерим бодарааштың
Чүректерже ужугуп тур.

Ожук дажы — дөзези ол,
Оттуң изии — сеткилимниң
Оожургаваан чалбыжы ол.

ЧАСКЫ ШИНЧИ

Хек-даваннар

Хөртүк чаны карандыда
Көскүлөңнээн хек-даваннар
Көгөрөңнээн салбаан чаткан.

Дээр

Чиңгир көк бооп хуулбаза-даа,
Шимчеп, көшкен булут дээрде
Читкен аът дег көстүп кээп-тир.

Хем

Булукталып, дүжөп кыштааш,
Бууккан хем оттуп, сергеп,
Булуттарны чуруй берди.

Хөртүк

Хөртүк эрээш, белди куду
Хөглөп баткаш оргулаашка
Хөөлбектелгеш оожургаан.

Дамды

Адыр дыттың будуунга
Арттылган хар дамдылааш,
Арай кежээ могапкан.

Шончалайлар

Чоога көьгүн чоорту дешкеш,
Шончалайлар шымырарган,
Шонган хүнге таалаң орлар.

Хөөлбек

Даңгаар эртен хөрзүн чылаан —
Таалаан хөөлбек бус бооп хуулгаш,
Даглар бажын бүдээлгелээн.

Сарапчадан халбактанган

Салаалар дег, дүне доңгаш,
Сарбаяржы көжээн дамды
Сарапчадан халбактанган.

Сөңзэ

Шончалайга сени деннээйн,
Чоогалардан изиң дилээйн —
Шолук диртсе, шорум ыйнаан.

КОЙГУННУҢ ЫРЫ

«Хамнап» ора, койгун чүү боор:
«Каятты куду каалазын, дот-до-от,
Чикти куду шиилезин...» деп,
Карганыпкаш, ынай болган.

Улустун тоолундан.

Талдар картаан койгунактың
Тааланчыг аялгазы
Даңгаар эртен өткүт келди.

«Аараан» харга хогдурган боор,
Арга черде койгун «хамның»
Алганыры аянын-дыр:

«Эртен, кежээ чүгээр-дир сен,
Эривейн чыдар-дыр сен,
Эчис бажың билбес-тир мен.

Амдызында анаа-дыр сен,
Аанга дээр чыдар-дыр сен,
Алыс бажың билбес-тир мен...»

Часкы чымыш шыкпаргымже
Чаптанчыг ыр чавырылган,
Шала кежээ дыңнап ор мен.

«Каданпаан» хар холу тыртым,
Харам-хыныр бооп чоончук —
«Хамнаан» койгун карганы-дыр:

«Хаакче үнүп, хайтаан-дыр сен,
Ханың соглуп, хайылган-дыр,
Каътты куду каалаар-дыр сен.

Чиирбей-биле чишкен-дир сен,
Читке мойнуң чингелээн-дир,
Чикти куду шиилээр-дир сен!..»

Карганыпкаш, хардан дескен
Кажар койгун карандыда
Кажараннап халып чору.

КААРГАННАР

Хүннүң кара күзүңгүлээн,
Күскүзүвес — уян чылыг,
Хүлүмзүрээн чаш дег чассыг.

Хөртүк харлар көгжеерген,
Көгөргилеп, шилдеерген,
Хөкпештер дег бораргылаан.

Каарганнар авырарган,
Карандыда донгаңайныл,
Харамдыгып чемнеп орлар.

Амданныг чем кырзамзымаар
Харлыг кыжын аштаан боорлар,
Аъттан безин хойбайн-дырлар.

1988, март.

ХАВАН БЕЗИН ЧЭЭСКИНГЕН

Эзирик эр арага ээл,
Элең-тендин шуугап чораан:
«Эьди каткан, бажы каткан
Мен-даа кайын ажыраp мен...»

Карманындан водка уштуп,
Катап эмгеш, шилди соктаан:
«Ханым ишкен, эьдим чиген
Харын сен-не канчаар болдун!..»

Ынчач чорда коданчы ыт,
Ыраажыга таарзынмаан дег,
Ырыланып,
Сиртин безин
Сирбейтипкеш, ээре берген.

Шагжаң хөрээ көвүдээн эр
Шала сербээ көрүп тура,
Энимейлээш, шилин сунуп,
«Ээрбе!..» дээнзиг холун чаңгаан.

Ынчалдырзын ыт-даа шураан...
Ыңай алзы ырбаалыктап,
Он шаа баскаш, хая көрген —
Олче «үш» ыт салчыл орган!

Калчаа ыттар балдырлаза,
Халап үнгеЙ —
Халып-ла каан...
Чайык соонда, кудумчунун
Чартыы — шалбаа —
ояр апаар.

Девидээн эр дашка тепкеш,
Тендирээштин ок-кээп ушкан.
Харамдыккан водка-эжи
Караан чинней төктүп баткан.

«Чүү адам чыдыг чүвөл,
Чүдээн ай!..» дээш,
таалап удаан
Қара малгаш чыдынын «даш» —
Хаван аңаа чайлап берген.



Александр ДАРЖАЙ

ДАЛАЙНЫ КӨРБЭЭН МЕН...

Талыгырда сураан дыңнаан боордан башка
далайны мен караам-биле көрбээн мен.
Шак бо ногаан хөөлбекти далай джир,
чалгып-мөөрөп хайыпганын көрбедим чоп.
Баларзыг чыт думчук чарып каггы дег кээр,
малгаш-тулаа сагындырар чүве болчук.

Далайны мен караам-биле көрбээн мен,
Талыгырда сураан дыңнап өскөн мен.
Хөглөл болгаш мунгаралды деңге көргөн,
хөлчүң кыстың хоюг караа мени шонган
тааланчыг кавай-уям — Чаа-Хөл-Аксы
далайжы дег, мөчү-сөөгү сугга барган...

Далайжының черде чыдар чевээ чок дээр,
далай боду ооң сөөлгү өртээли боор...
Кара чаштан мөнгезинге бүзүрээним
хайыралыг чуртум бөгүи оскундум.
Өскөн черим дужу бо дээш мөөн сугже
өкпөң-кызыл чечектерни октап тур мен.

Далайны мен караам-биле көрбээн мен,
талыгырдан сураан дыңнап өскөн мен...

Хайыралыг черим мөңгө оскундум...

ЭСКЕТ ЧОК КИЖИ

Албан-дужаал, алдар-ат-даа
Дүжүнге шуут кирип чорбаан,
Дүнеге киир могагыже
Ажылдап-ла чурттап чораан.
Өске хары черлер кезип,
Өлчей-кежик сурап көрбээн,
Өскөн-төрээн булуңундан
Өөрүшкү, мунгаралдын
Өртээн танып билип алган.

Хөй чон чыылган хуралдарга
Көп сөстөр чулчурувас,

«Аскак хой ырады» — дээр
Ал-ла турган сагыжы ол.

Кымның кандыг шынарлыыи
Кылган ижи көргүзе бээр.
Үе-биле деңге азы
Үргүлчү-ле оон соңнап
Канчаар чурттап чорааны
Кандыг хамаан! Чүгле чаңгыс
Чуртталгага Кижн боору —
Алдар-аттың хавыяазы,
Албан-дужаал беднн ол ден,
Чугулалап санап чораан.

НҮГҮЛ

Чашкы шаамдан балтыг черле
көре албас кижн боор мен.
Салаам билбейн кезип алгаш,
хөөңейндир ыглай бээр мен.
Саргырынга шыдавайн,
чайып-үрүп шаг-ла боор мен.
«Күске ышкаш балыыргак!» — дээш,
күжүр авам чассыдып каар...
Чона кескен салаа балыы
чоорту бүдүп экирий бээр —
сорбузу-даа артпайн калыр.

Акшый бергеш, кара чаңгыс
анчыг холтан коргар болдум.
Нүгүл дээрге чүден чидиг,
нүүрнү өттүр балыглап каар.
Кылбаан чүүлүң кылган сен дээш,
кызыдыр-ла туткаш турар.
Херечиң чок болзунза суг
херекке шуут онаажыр сен...
О, нүгүлден

коргунчуг
ок-бижек каяа турар!
Каң-болат эвес-даа бол,
Ханың төкпейн, диригге-ле
хайыра чок өлүрүп боор!



ТӨӨГҮНҮҢ ЧАЗАЛГАЗЫ

Кара чаштан, билип кээрден дыңнаан, номчаан,
Хамык номда каргаттыгган, карарттыгган,
Кажан шагда хөөржүттүнген «дайзыннарарым»
Катап сураа коптарлып кээп, келдереп тур!..

... Төре херээн партия, чон углап турар,
Төөгү ону эде сургап, чазап турар —
Бистиң үе оозу-биле нарын, солун,
Билирим-не ылап чүүлдү сактыйн, чонум!

Каш мал дээрден, артыкшылдыг чүзү-даа чок,
«Караа суглуг, чоруп чораан боду» — дирткен
Кунгаа акый байгы бүле, деми-биле,
Хуу арат өөрү-ле дег, чурттап чоржук.

Чыжырама дайын-дажаң чылдарында
Чымыш, чыышка үлегерлини, идепкейлини,
Ынай-даа бол, үжүк-бижик билири дээш
Ынчан ону намга алган үе турган.

Чаңчыл, сүзүк узуткаарын шак ол душта
Чаа ёзу, хувискаалчы херек дижир...
«Шагаалыг хүн бызаам бөрү чипти» — депкеш,
Яды арат кезигүнден хөөгледипкен.

Бадылгергей ажыын ажып, муңчулбушаан,
Бажы муңгаш хилеп чоруй, күжүр мөчөөн,
Билииргектер ону угаар шаа чок болган,
Биеэ Кунгаа шынга ынчаар четпейн калган.

Чаңы-ла ол — каткы чокка чурттай албас,
Чалыыларны хөк, соот-биле сорук кириер
Санай база Мугур, Каргаа хөөрөп чорду,
Чаңгыс сөс дээш өлү бээрин кымы билчик?

Орус чонну ынчан биске хамааты деп
Ойзу адаар, бижиттинмээн «дүрүм» турган,
Ону Санай, канчангаш-ла хажыдыпкан,
Ол-ла дүне алгаш барган — ээп келбээн.

Саян ажып, фронтуга аъттар дужаан,
Чаагай үүле бүдүрүшкеш, чанып кел-ле,
Сазый «чоннун дайзыны» деп каразыткаш,
«Частырыын»-даа билбейн чыткаш, тыны барган.

Ондактыг ол үелерде Тоолайлыгның
Ой-чик санай аалдарын дыргын шүүрээш,
Ойлуктуг эр кижилерин тудуп хораан,
Он шаа кем чок арат ынчаар «контр» болган.

Аревэнин активчизи акым Биче-оол
Албан херээн кылып чорааш, орук ара,
Аътка эндеп, тепкилеткеш, өлген чыткан
Арагачыны сөглөп келгеш, боду шүүдээн.

Арыг, шынчы комсомолчаа бүзүревээн,
Албадап, боо арнып тургаш, тудуп шииткен,
Агаргаштың акым дириг чанып кээрге,
Албыстаа дег, мооран, мөөрөп уткужук мен...

Бодунуң-на эргезинде малын арат
Боду-ла баш билип чарып, чипкен-даа дээш,
Чалымыр чок домак азы көрүш ужун
Чашпааларга хоптаттыргаш, түрээннер — хөй!

Арбан, суму, кожуун кезээн сургакчыдан,
Аадаң, сумка хойлап, чүктээн чизечиден,
Саарында дорзук астып, халаңнаткан
Шагдаадан-даа кавыыргаан чон сестир чорду.

«Дүрүм, хоойлу кадыыраан» деп сымырапчып,
Дүндөн улус чүдөн артык кичээнгилээр —
Ынчан, бүдүү кижилерни аппаар болгаш,
Ылым-чылым, атпаң-сырбаң орап ийик...

Албан-дужаал үстү тепкен хоолургактар,
Аңаа бир баг дүжүметтер, түрүмектер:
«Партия мында — бистер бис!» — деп актыг шынны
Базып, истеп, туразында меннип туржук...

Адап четпес делгем улуг бүдүн чурттан
Адыш оюу ырак көдээ булуң чедир
Сталинниң хөлегези шалып эрткен
Ынчангаштың аарыкшылымы ам-даа читпээн.

Маркстын, Лениний номналдарын,
Массаларың чаяалгазын ол ат дуглап,
Төрөөн черин, чонун безин алгаптары
Төрээ удур, кемниг ышкаш, тыртым чорду.

Партиявыс адын тудуп үүжелээн
Бачыт, нүгүл, аяа долгаш, хара берген
Бежен чылдар ортанын чон, төөгү утпас,
Мегени Шын нүүртевишаан турары бо!..

Бажы өрү ковайттынган большевиктин,
Маршалдын, эртемденнин, арат эштиң,
Үнү катап чоннуу болган ыраажының
Нүүрүн, адын салгакчылар билип чорзун!

*

Монгуш ДОРЖУ

ТАЛЫГЫРГА БОДАЛ

Чуртум уунче углавыткан самолётка
Чугаалап каар чүвем бар дег көрүп турдум.
Делгем дээрний кадыргызы талыгырже
Демир-үжүк сагындырып арлы берди.

Чуртум деп сөс база катап ааста келди.
Чулчургайда дамыр-ханым изиш диди.
Амы-тыным чаяаттынган черим сени,
Аалымда ажы-төлүм сактып чор мен.

Чаныксаарым улам мырай өнемчиткен
Часкы харның ыы-сызын көрүп тур мен.
Сактырымга Саян сынын чылыткан хүн
Саарыг болуп өртемчейни шуглапканзыг...

Ада-чуртум хүнү чырык, тайбың турза,
Аалымда ырак чүү боор, чана бээр мен.
Төрөөн черим, ажы-төлүм сагыш човап,
Дөгези мени чоктап турганзыг-даа.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН

Кызаңнааштыг часкы шаг дег,
Чалыы чорда кпжи чараш,
Кыпкан оттун чалбыыжы ышкаш,
Кыскыл дьттың хөнүзү ышкаш,

Сайда ойнаан сайлык ышкаш,
Саарыгның шапкыны ышкаш,
Ынакшылдың боду ышкаш,
Ырнын-шоорнуң уязы ышкаш.

Ындыг үем боттан чоорту
Ырап калыр хирезинде
Акшый берген назынымдан
Адырлыр-даа хөңнү чок-тур.

* * *

Шалыктарга күдээ боорун
Чалыы шаамда күзеп чордум.
Кара-кыс дээр кызы-биле
Харылзааны тудуп чордум.

Кестин кыры чоокшулаанда,
Келии боор кыс дедирленген.
Дезиг аътка октаткан дег,
Дерим сыстып артып калган.

Шалыктарның кызы мен деп,
Чараш уруг чаңнап ор сен.
Хөрээмче көс октава, кыс,
Хөөкүй честең чүрээ балыг.

КАРАК ЧАЖЫ

Чаъс соонда кызыл дустуң
Карактары кылаңнашты.
Сагыжымга ол-ла дораан
Чаштыг караң сагындырды.

Дустуң караа эртинезиг,
Билзек, сырга каастап болур.
Тулган дирткен чонукчунуң
Билиг, ижи негеттинер.

Амыраам сээң караан чажы
Ажыг дус дег амданныг бол,
Шүүп кагган дамырак дег,
Чүрээмге кээп шулуражыр...

Бидыг өйде кужүрүм сээн
Ырак, чоогун менээ дөмей.
Эң-не эргим эжим болуп
Эктим суйбап чедип кээр сен...

ВОКЗАЛГА

Чүктөр сапа аъттаныр дээн
Хайым чошнуң аразында
Чүү-хөөзүн чүьктеп алган
Кадай кижип калгып чору.

Кайы угже чоруур дээни ол,
Кандыг кижип иези ирги?
Оглу азы кызы дээштин
Оруктува үндү-ле ыйпаан.

Карак-ла бо. Ол-ла дораан
Кара баарым ажыш диди.
Калган авам менче углай
Калгып орган ышкаш болду.

ДЕҢНЕЛГЕ

Чүрек өөр чүүлдерден
Шүлүк тыптып төрүттүнер,
Чүген, суглук кынгыраан дег,
Шүлүкчүнү хей-аът киирер.

Саяк аътче шывадапкан
Сарыг сыдым сагындырар,
Чазыпсыңза, хөлге мунмайн,
Чадаг базып чораның ол.

Чыраа, саяан ылгавайн,
Чыттыр четкеш, төрөпчилээр
Экер эрге шүлүкчүнү
Эпти-ле бо дөңней бээр мен.

ТАВАРЫЛГА

Хары, чаъзы катый чаггаң.
Хары черге акшам төнгөн,
Борбак башты бодал долган
Бодум чааскаан муңгак ордум.

Хаварыктыг холдарымга
Каш көпей туттунза-ла
Мунгарааным, кударааным
Булут ышкаш арлыр хире.

Акша, мөңгүн төндүргү дег,
Арага-даа ишпедим чоп!
Ынчап ора акшам хавын
Ылавылап чинчерледим.

Эрги саазын аразындан
Элей берген бежен акша
Тудуш бодун көөргеткензиг,
Тураскаал дег көстүп келди.

ЧАРАШ ХЕРЭЭЖЕНГЕ

Сээң-биле чурттаваан бол,
Сеткилимге чоогуң хөлчөк.
Ужурашкан санымда-ла
Уруг шааңны сактып кээр мен.

Чараш кысче, черле ындыг,
Чаңгыс эвес чүрек чүткүүр.
Эрес дирткен чамдыктарның
Эргими-даа болуп чордун.

Чыраа, саяк аъттар ышкаш,
Чылдар сүржүп эрте берген.
Хавааң кешкен кокпажыктар
Харың кажын чажырбастар.

Ынчалза-даа амга чедир
Бот-ла хевээр чурттап чор сен.
Ыржым ай-ла сээң-биле
Бодал солчуп хонуп тур боор.

ТӨӨРЕДИКЧИГЕ

Чараш кысты төөреди
Чайык-кудук чаннап чорааш,
Шала тырткан таакпың ышкаш,
Сагышта чок каапкан сен.

Өшпээн одун айыылдыг-ла:
Өрт, халап өөскүдүп боор.
Будап кааның ынакшыл дээш,
Буруунну сен билир сен бе?

Көгүттүрген аныяк кыс
Көдээ черде чурттап оар.
Кем чок чаш төл хүннүң мандып,
Келир өйже давий берген.

Ажыл-ижим аайы-биле
Ава кысты сонуургаан мен.
Адың-сывың дыңнап кааштын
Ажыг шуурган үрер чораан.



Игорь ИРГИТ

АВАМ ЧЕВЭЭ

Саңмай баштыг балан шаамда хөөр көргөш,
салаам айтып: «Дуу ол чүл?»— деп, айтырар мен.
Авам хөөкүй аажок коргар, элдеп кижини,
айтыр салаам аарышкылдыр ызырыпкаш:
«Ынаар черле моон сонгаар айытпас сен.
ынчанмас чоор, чассыгбайым, сөзүң бер»— дээш,
салаажымынны чаагынга чыпшыр туткаш,
чаржалаштыр мээң-биле ыглай кааптар..

Ынча келби, чаян оруун эндевээн дег,
ынак авам тура албас аарый берип,
чалгыннары чүгленгелек, эрге-чассыг
Чаңгыс оглун арттырып кааш, мөчүй берген.
Эзенгиден адактатпайн тептингелек,
эр шаа четпээн балдырбежек өскүс мени
акыларым, чеңгелерим, төрөл чонум
аартыктавайн өстүрүп каан, өрөм улуг.

«Салым-чолум хугбайн» деп ам кээп бөгүн
чарбыттынар, чаргылдажыр эргем-даа чок:
эки улус эриг сөзү соруум чүглен,
эргим авам чылыг караан солуп чорду.
Бо-ла-дыр ам, бодум база ада болдум.
Бодалымда — ажыл-иш-ле, ажы-төл-ле...
Амгы нарын делегейге чурттаары-даа
амыр эвес: чүү-даа чүвээ таваржыр-дыр.

Сагыш-чүрээм эмни эрттир могап, шылап,
чазыг кылгаш, хөйпү бодап муңчулганда,
авам күжүр удуу чыдар чевээн орта
ала-чайгаар чедип кээр мен.
Сактырымга көксү-хөрээм чиигеш дээнзиг.
Айыыл-халап, кыжаныгдан амым алып
чаңгыс чаглаам — чадырымга келген дег мен.
Өске хамык дүвүрээзин эстип, хайлып,
өзүм-баарым ийи намдап, чадыккан дег...
Өскөп черим чамды болгаш ындыг боор оң,
авам чевээ — ындыг арыг, ыдык чорду...

Саңмай баштыг балан шаамны анаа сактып,
салаам бажын ызыргаш-даа аарзынмадым.
Чаяан төрөөн ием күжүр чораан болза,
салаам туржук, чүрээм өргүл, камнаар ийик мен..

«ЧЫРЫК» МУҢГАРАЛ

Таныш-көрүш эжим-өөрүм тикчок көвей!

Тайбың-чаагай амгы шагда

муңгак кижн каяа турар...

Даады-ла ырлап-хөглеп, хөөрөп чоруур —

мени бөгүн муңгаргай деп дыңназынза,

мегезинип, элдепсинер чадавас сен...

Ажырбас, эш, бүзүреве... Ынчалза-даа,

а мен бөгүн утказы чок каткы-хөгден

хөңнүм калды.

Эрткен өйдөн багай чүүлдер утундуруп,

эки чүүлдер чүрек өөртүп, хөңнүм чазап,

эриг-чылыг сактыышкын бооп, эргип кээр-дир.

Эээзиниң шышчы ыды кандыг ийик,

эттээрге-даа,

эргеленип, огланып кээп, халкан холду

чылгай кааптар, кээргенчиг.

Мээң база ынакшылым эник ыт дег,
 уттуучалы аажок кире —
 белеп черле кижилерге адаан-өжөөн
 сактын чорбас:
 сээң мени кажан шагда кончупканың —
 ол-ла дораан өршээп каан мен.
 Ам кээп бөгүп сенден эргим, чоок кижин
 чуртталгамда турбаан-дыр деп,
 аашкынып, сеткил-чүрээм ханызындан
 сөглээр-дир мен.

Сээң-биле база катап бажыңывыс эжини ажиң,
 четтинишкең, хөлчөк хөглүг
 эргин артап кирип келген,
 дызырадыр оду кыпкан суугувус чалынынга
 тынар-тынмас, бодамчалыг
 кады-кожа чынның турза.

Ак-көк кежээ соңга өттүр талыгырже,
 айның сарыг дээрбээнче, кудумчуже,
 имиртинде талыгырже сылдыстар дег
 ийи караң чайынынче катап көрзе...
 Ынакшылга артык сөстүң херээ чүү боор:
 ынак чүрек соккан даажы илдең болгай.
 Хөйнү бодаан бууккан бажың ээктирген,
 хөрээм орта сала каапкан,
 шупту шынны билли аар сен...

Ийе харың: бүтпес, чараш, хоозун
 чыгы күзелим-дир...

Чааскаанзырааш, кударалым девини угбайн,
 ийлес дээш, аргажоктан аргаланган —
 сагыжымның чазамы-дыр... Бертсинмейн көр...

Таныш-көрүш эжим-өөрүм тикчөк көвей!
 Тайбың-чаагай амгы шагда
 мунгак кижин турбас дээр-дир.

Даарта катап ырлап-шоорлап, өөрүп-хөглөп,
 таарыштыр эвилеңнеп, хулүмзүрүп,
 каттыргылап,
 тааланчыг чараш, коя баштак сөстен
 ыттай мен аан...

«Чырык-хөглүг» муңгаралым кажыдалын
шыдап эртип, билбээчеңнеп,
баажыланып чоруп бээрге,
«Кандыг кончуг сугзуг, тенек,
синлең чаңныг кижил бо?» деп,
хамык улус омаам көргөш,
чииргеннип бодаар ыйнаан.
Чоор сен ону...
Салым-чолум кайы хире мени кызан,
«хылдың кыры» чедиргенин
чаңгыс-ла сен даап билип:
«Хөөкүйнү, өршээзин!»— деп,
сагыш човап, чажыртынып чалбарып-даа
чораай сен аан...



Кара-оол МАСПЫК-ООЛ

ХАМЫК БАЙЛАК ДЭЭЖИЗИ

«Байлак Моолум» дээн домак
Базым саны дынналыр де.
Ындыг сөстөр бактаап кирбээн
Ыры безин барык чок боор.

Катап-катап бодап көөрге,
Ханы утка мында бар де.
Маадыр иште чоннуң чурту
Байлак болбас аргазы чок.

Хоорай, суурда бүдүрүлге,
Хову, шөлде чалгаан тараа —
Ажылчын хол кылып туткан
Ада-чурттуң байлаа болбайн.

Арга адаа чайлагларда
Аал малы, аны-мени
Катчып алган эптии сүргей
Кады, кожа оъттап чоруур.

Хову ээзи чэереннер
Хойгаш диг дээр — дириг хорум.
Мукур, семис тарбаганнар
Муңга чытпас, түме-сая.

Хөлдөринде, хемперинде
Көвей балы — шаар кара.
Шокар мыйыт, кадыргы, бел
Шортан, мезил — кандызы чок.

Чүзүн-баазын, сая санныг
Чүглүг куштар ужуп эртер.
Каан дээрде кезек булут
Харап үнүп келген дег боор.

Чингир ногаан алаактарда
Чимис, кады таан элбек.
Чинге будук бүрүзүндө
Чинчилер дег дистинчипкен.

Моолдуң байлаа эгээртинмес,
Бодап четпес, көрүп ханмас.
Хамык байлак дээжизи —
Халышкы чон найыралы.

ЧЕВЕГ ЧАНЫНГА БОДАЛ

Бүүрелчин чыс бажы, хүннээрек чер.
Бүдөр чыгаан ундаранчыг чаңгыс чеveg.
Аныяк-чалыы дайынчыны өштүг ок маа
Амы-тындап чарып каггаш, чиде берген.

Тулчуушкуннар соксаш кышпыр аразында,
Хөөкүйнү өөрү маңаа ажаап кааштын,
Көвей боодан дааштаашкын кыла каапкаш,
Тура дүшпейи бурунгаарлап чорупкан боор.

Хосталга дээш, найырал дээш орус киж
Хову черге, даглыг чуртка — каяа өлбээн.
Испан, польша, көрей, кыдат девискээрдө
Иван аттыг чеже эрлер бажын салган.

Тыва чонум хосталгазы, чолу дээштин,
Тынын берген Беспалов-даа, Крюков-даа,
Сагжымның ханызындан чара чүткээш,
Чанымга кээп кожа турган ышкаш болду.

Талыгырда молдав черге сөөгү калган
Танкист чораан Биче-оол акым сактып келдим.

Ооң өөрү — Кечил-оолдун, Чүргүй-оолдун
Оуру шуут караамга бо көстүп турду.

Аныяк өскөн — оолдар, кыстар, бичии чаштар,
Амы-тынын хосталга дээш харамнанмаан,
Аравыста дириг артпаан маадырларны
Алгап-йөрөөп, алдаржыдып, утпайн чоргар!

ЫРАКТАН ЧАГАА

Сенден ушчок ырап келгеш, өске черде
Сеткил, чүрээм ыстап аарып пат-ла чору
Кара бажың, аккыр арның, хүлүмзүрүүн
Караамга бо ала чайгаар көстүп кээр-дир.

Дүне безин орта удуй албас-тыр мен.
Сагыш четпес ырак оран — октаргайлааш,
Сая сылдыс, айдың айны таварааштын
Дүжүмде даан сарыым сенээ чедер-дир мен.

Каыт бажың арты чары сесерликке -
Каткы-хөглүг селгүүстөп каап базып ора,
Ээлгир, чинге белиң дыңзыг куспактааштын,
Эрнин, чаагың харамдыгып ошкап турдум.

Улуг, чараш карактарың ыяк шимгеш,
Удумзургай, ылым-чылым турар чордун,
Узун кирбинин ажыткала чассыг көргөш,
Улам менче эргеленип сынныр болдун.

Сырбаш кынгаш, отту чаштап кээримге,
Сыртыым суйбап, эргеледип чыдыр мен де.
Караңгыда, чааскаан-даа бол, эпчок чорду,
Ханадыва хая көргөш, шимээн чок мен.

Узун эвес хуусаалыг ажыл-көрөөм
Удавайн доозупкаш, чана бээр мен.
Болчаг чери — дүшке кирген сесерлик ол,
Моорлап кээр сен, дилээм бо-ла, чарашпайым.

*

Түлүш *КАРЫМА*

ЫНАКШЫЛ БЕ?

Ш. К.-ге

Сагыш-дүшке даңгына бооп хуулуп алгаш,
Хаа-Хөл хем эрини орта чедип келдин.
Дидиренчиг кара сугну хончум даггаш,
Дискек ажыр, сеткил сергек сүзүп кирдим.

— Кедээр чайла! Күжүр өңнүк, менче семеп,
Кежни чок хем шапкынынче чүткүвө — деп,
Амдыы уруг кыйгы салып алгырза-даа,
Агым-биле адааннажып сүзүп ор мен.

Харалааның, хайлыг чүвө эрикке кээп,
Кайтыр баскаш, сугга молчурт ора дүштүм.
— Шымда дүрген, туттун! — дигеш, сурун уруг
Чымчак, чылыг эргим холун менче сунду.

Сырбаш дигеш, ол-ла дораан оттуп келдим.
Сылдыстыг дүн тааланчыг ыржымында,
Дүжүмде бо ыдык чаагай күзел оштаа
Дүлгээзинниг чалыы кыска ынакшыл бе?!

СӨННӨП ЧОРУУЙН

Кайда, чүдө чивецнешкен сылдыстарга
Карам кыстың карактарын денневес мен.
Улуг-Хемниң арыг кылаң агымы дег,
Уян чымчак көрүжүңгө эргелендим.

Аваң төрөөн чазык чаагай шырайыңдан,
Ажыл-ишчи бөдүүн, топтуг бүжүдүндөн
Хырааланып, чаржап чораан күжүр чүрээм
Кыпкан от дег чалбыыш тыртып хөрлээледи.

Чүдөн артык чуртталганың алдын хүнүн
Чүрээм орта хаяаландыр шондурган сен.
Уран ырым, шүлүк-чогаал бүгүдөзүн,
Улуг-Хемниң уруу, сенээ сөннөп чорууйн.

*

Эмма ООРЖАК

ЭЗИРЛИГ

Бурун шагны көрүп эрткен
Буурул баштыг эзир ышкаш,
Делгемнерже хараттынган
Тевистиң бе, бедниң ол бе?

Тейиң орта чүгле эзир
Дескинип ужар боорга,
Эзирлиг деп атка кирген
Эргең ол бе, тевиң ол бе?

Усчу дарган кудуп каан дег,
Уран чараш ужуруң чүл?
Төрөөн черге тудуш болгаш,
Төрүттүнген чолуң ол бе?

Элик-хүлбүс, түмөн куштар,
Элбек чимис шыптынганың
Кадарчызы эзир болгаш,
Камналгалыг байлааң ол бе?

Эзирлиг, сээ ынак болгаш
Эригип чер шыдавас мен.
Эзирлериң аразыңга
Эрес өскөн кызың-дыр мен.

Чаңчыкканым күштүг болгаш
Чайгаар эргип чеде бээр мен.
Үрде көрбөөн ачам ышкаш,
Үргүлчү-ле уткуп аар сен.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

КАРА СУГЛАР

Кыжын, чайын чыдын чытпас, тоолун ыдын,
Кыңгырадыр ырлап чыдар кара суглар
Улуг-Хемнин, оон куду Океанның
Ужукталган бажы бис деп дүжестер.

Күс шаг дүжер. Аңнап-диннээш, чилчик үстүп,
Хүнезиниң артынчызын кактап чипкеш,

Артыш, шаанак амданзыш дээр кара сугдан
Арт-даа ажар шырак күштү пактап аар сен.

Ынак черим тоолчургу чараш-каазы,
Ында арбын аң-мең долу өзүлдези,
Кайгамчык бай эм-дом оытгар чечектелип —
Кара суглар тынгарыкчы ачызы-дыр..

Черивисте сугдан көвей чүве чок деп,
Чедир көрбээн төтчеглекчи байыыргал-дыр.
Дазылданыр үнүш туржук, кижиге-даа
Дамды сугнуң ажык-дүжүү чижеглел чок!

АМЫДЫРАЛ ӨШПЕС ОДАА

Ужук биле ине ышкаш,
Уруг чаштан кады өскөн,
Ам бо хүнде дөгүй берген,
Ава, ача апарган бис:
Чалыы шагда тиккен одаг
Чалыны ол хевээр-ле-дир.

Амыдырал узун оруун,
Аак-кээгин денге эртип,
Ажыл-ишке дадыккан бис,
Ажы-төлдү өстүрген бис:
Одаавыстың өшпес күжү
Оларда деп бүзүрээр бис.

Хыралгаштың бодун угбаан
Кырган куштуң чалгыны дег —
Назынывыс ынчаар төнмөс,
Найыралдың сөөлү болбас:
Чалыы шагда тиккен одаг
Салгал дамчый мөнгө артар.

КИЧЭЭН, ДУҢМАЙ

Чалыы назын — кылкан өрт дег, изиг халыын,
Чагырга чок үерлээн хем сагындырар.
Анчыг бодал, кударал-даа моондак болбас,
Арын каккан салгын ышкаш — чайлай дүжер.

Чалыы назын — асқымчы дег, оваартынмас,
Чаажыкпааже, шуурган хат сагындырар.
Амыдырал хувазы аа — эргек хире,
Амзаарга-ла, төнүп каа дег өкпеленчиг...

Карааң көскү, кулааң дыыжы, холуң дыңзыг —
Хайыралыг, алдын үең халас ытпа!
Аваң, ачаң өргээзинге, өпөя дег,
Азырадыр чүдөк салым эдилеве.

Хөрээн шанчыи, бажын силгип чорза-чорза,
Көнгүс куруг — кижии багы болганнар хөй.
Катаптаанмас чуртталгаже эглип чадап,
Халактааннар арбын чүвө. Кичээн, дунмай!

*

Өөлөт **ЧИҢМИТ**

ЧАРЖЫЫЛАМ ЧЕ!

Чашкы шаамны доозунунга
Чарыш аъды алгаш барган.
Чалыы шаамны чалгынынга
Чанган куштар чүктөй берген.

Үүлө-ишке үлүүм кадып,
Үе-биле чаржып келдим.
Болчашпааным — ашак назын
Бозагамны артап келди.

Сырый кара бажым дүгү
Чылдан чылче сыыгап-ла ор.
Чаяаттынган аккыр джим
Шаа кээрге, эвээжеп ор.

Ынчалза-даа чүрээм чалыы.
Ындазында күжүм хевээр.
Шалып ишче, кыйгы салгаш,
Чаржыылам че, үем-чергем!

* * *

Кижилерниң сеткилинге
Хире-шаамче отту кыпсып,
Өйлүг назын үезинде
Өөрүшкүмнү үлежир мен.

Аарыг биле өлүм ийиге
Адааннажып, акташкан мен.
Чуртталгамны дозуп келзе,
Шуурган, хат бооп уткуй баар мен.

* * *

— Довурак ышкаш хензиг акты
Доора даг дег кара баспас.
Мурнуң хынаң, сооңче көр — деп,
Буурул баштыг ачам чагаан.

Шынчы сөстүг кижилерден
Шынап черле чыда калбаайн.
Ийн сөстүг чамдыктарже
Илиг безин чоокшулаваайн.

* * *

«Пенсиялаан мен-даа канчаар,
Бети дизе, каш чыл чурттаар».
Ынча дигеш араганы
Ыңай турзун дивестер бар.

Электен-не хөөкүй бодун
Ээн чуртка ыт дег кааптар.
Уругларның чагыг сөзү
Угаадыг-даа бөлбайн баар-дыр.

*

Антон ҮЕРЖАА

МӨҢГЕ БАГЛААШ

Куштап маңнаар чүгүрүктөр
Курбустудан киштешти бе?
Кудай-дээрже ужуксаанзыг
Кулбууюпкан турар чүңүл?

Баглааш ышкаш куу доозун
Баалык ажыр дээрже шөйлүр,
Эки аъттар сенче чүткүүр
Эрткен өйнү сагындың бе?

Салгынга-даа четтирбейн баар
Эзир-Ойну, Шилги-Дайны,
Шаанда маңаа сени кадаан
Экер адам чоктадын бе?

Чалгыннары сынып калган
Чалгын чокка ужар куштар —
Аадам малдар киштеп келбес...
Ачам база чанып келбес:

Аъттар дилеп чоруткаштын
Аза берген, куя берген,
Аалче чанар оруун тыппайн.
Айдын дээрде халдып чор боор...

Алдап-ала төнөр эвес,
Ачы-үре үстүр эвес,
Өлө баглааш, мөңгө баглааш
Өскүссүрээр ужур чок сен.

Чолум — аьдым узун дыны —
Чолдак хиним доңнаан болгаш
Элегиже улчуп-улчуп
Эглип келир өртээлим сен.

Баарыңга кээп баскактангаш
Бажындыва көрө бээр мен —
Челип оран аът бажы
Сеткилимни куштады бээр.

Ушпас-турбас кежик кунну
Узак аьдым чежип мунгаш,
Өгбелерим чоруун улап
Өртемчейже халдыптар мен...

Курбустудан соонда барып
Кударалдыг куду көөр мен:
Алдын-Өрген¹ — баглаажым дег,
Айыраңнап турган боор сен.

¹ Алдын-Өрген — сылдыс ады.

НАЗЫН ЧАЙЫ

Сайның дажы чалгыг кырлап
Сайлыкталып чоруп кагды...
Чалыы кудум мөөп чоруй
Чаражыңга чүгеннетти.

Коңгулуур дег, арыг, өткүт
Кочу-каткың алаак долду.
Эргештелген чассыг чалгыг
Ээжээвис суйбап чытты.

Хаарып турар изиг хүннүң,
Хандыкшылдың халыыны бе,
Сеткиливис чалбыыш-өртүн
Сериин суг-даа чавырбас-тыр.

Шактар хүннер шуушса-даа,
Шагның хеми акпайн барып,
Ээрем дүүнче шымны бергеш
Эргелелден албыгар бис.

Шак бо чайның чалар одун
Сагыштарга курлап алыыл.
Чаагай дүш узамдыксын,
Чассып олур, күжүр сарыым.

Өйлүг болчаг төнүп каарга,
Өргүн хемге чардырыпкаш
Ийи чарык эриктерге
Ийлеп, хилеп артар боор бис.

Сайлыкталган сайның дажы
Саарыгже шымныылакта,
Өлчейивис аржаан-суунга
Өдүрек дег эштип аалы.

*

Владислав САРЖАТ-ООЛ

ЧАС

Чылыг час-даа моорлап келгеш,
Чывар соокту ойладыккан.
Хөртүк харлар чоорту эрээш,
Хөөлбектер бооп хуула берген.

Даглар кыры бедиктерден
Дамырактар ырлап баткаш,
Оңгарларны саваланып,
Оргу черни шыва алган.

Чылдың чаагай эргилдезин
Чылыг өйнү мактаан-даа дег,
Чагыларга куштар чыгып,
Чарыштырын ырлай берген.

БАШТАК ОДУРУГЛАР

1

Хемде көшкен көвей ыяшты
Келген улус: «Сал-дыр» диди.
Хемер акым салын чүлээш,
Хемге салза, чүү ирги?

2

Хадың картын «тос» дээр чүве-дир,
Кара элдеп чүве болду.
Дыттың картын «он» дизе,
Дыка тааржыр ышкаш-тыр-ла.

3

«Салым багы ол-дур ам!»— деп,
Сарыг-оол кээп хомудады.
Көөрүмге, салы-даа чок,
Көнгүс-ле тас оолак болчук.

4

Ээриилди «ээрер» дижир —
Элдепейлиг чүве-дир аа?!
Ыт ышкаш ээргенин
Ылап-ла шын, дыңнаваан мен!

5

Дээрде ушкан самолётту
Деңзел кайгап көрүп тура,
«Ужар-хеме» дыка дүрген
«Ужуп чор!»— деп кышкыргылаан.

Чоогунга турган өңнүү —
Чооду дораан кайгай берген.
— Хеме база ужар бе?— деп,
Кезе көрүп айтыргылаан.

6

Холда-бутта «чүстер» ыжар
Хоочулуг аарыг бар деп,
Улус бо-ла чугаалажыр,
Ужур-чөвүн билбейн чор мен.

Белге, ооргаа, хөрек, башка
«Бежен» база турган болза,
Чүстер ыжар аарыгдан
Чүү хире ылгалдыгыл?

7

«Кара сугга кадыргыны
Канчап көрбээн кижиге сен?»— деп,
Адар-оолдан өөрү оолдар
Айтырарга мынча дээн-дир:

«Анаа сугнуң кадыргызын
А та, чеже көрбедим дээр,
Кара өңнүг сугга чораан
Кадыргыны көрбээним шын».

8

Чээнинге кырган ашак
Чедип келгеш, мынча диген:
— Кырган-ачаң ырак четпес,
Кыштай албас кыраан-дыр мен.

Чээни оолак соора дыңнааш,
Чемелээн дег харыы берген:
— Кран эвес, экскаватор!
Кыштап чоруур, анаа-дыр сен!

*

Борис КУУЛАР

МӨҢГҮН ДЕЛГЕМНЕР

Сылдыс хоюн бараадаан ай
Сындан таваар чортуп үндү.
Шыпшың дүннүң ыраажызы
Сыгырга куш ырлап олур.

Мөгеннер дег чалгыларга
Мөңгүннелчек херел шонуп,
Эвеген чаш төлү ышкаш
Эргеледип ойнай берди.

Салгын-биле мөгаттынчып,
Салдырашкан шарланнарны
Кадарган ай сонуургаан дег,
Карак уштап кайгап туру.

Эдеришкен чалгылар кээп
Эриктерни часкай каапкаш,
Хөлдүн мөңгүн делгеминче
Хөлчөк дүргөн дезип турлар.

ДЫҢНААРЫМ КАЙ

Айдың дүннүң магалыын аа,
Амыракка душкан болза.
Чеже-чеже чылыг сөстөр.
Сеткилимге арткай эртик.

Саарлып баткан чырык херел
Чалгыларны айлаңнадып,
Ойнап турда душкан болза.
Ол дег таалал тыппас-даа сен!

Хадың, терек, кара талдар
Ханылажып хөөрөшкен дег,
Сылдыражып дагжап турда
Сыгырга бооп келириң кай.

Тик чок дээрниң сылдыстары
Дигии-биле карак басчып,
Баштактанчып чайнап турда
Магадап кээп көөрүң кайыл.

Чүү-даа канчаар, кара чаңгыс
Чүреккейим шагда манаан
«Ынак мен» деп эргим сөзүң
Ыржым кежээ дыңлаарым кай?



Зоя НАМЗЫРАЙ

РИЦА ХӨЛ

Кайгамчыктыг Рица хөлдү сагынзымза
Кадыр-дөштүг Кавказты өрү үнүптер мен.
Чүс-чүс метр бедик Афон сиртин кырлап,
Чүрек сиилээр чалымнарның арны-биле
Тояан булут мени сүрүп, көжүп чоруур —
Дозупку дег ындыг күштү кайын алыр.
Рица хөл менгизинден аккан дамды
Кашпалдарны хооладыр ырлап эрткеш,
Арга-дашка көвүктелип, өөрлөшкөш
Арагваже шапкын хем бооп халчын кирген.
Кижин көрбээн аңның, куштуң ыры долган,
Хилиң, маңнык — чечек үнүш чыды чаагай,
Кашпалдарда ханаланган туруг өрү
Кааң дээрнин хиндин ынаар ырак көстүр.
Чалым туруг хаялардан шуткуп каанзыг
Чараш тоолзуг «ордуларың» кайгап эрттим.
Дүп чок, кызаа дүмбей тамы ханызында
Түмөн чылдар менги-дожун үүжелээн
Уран бойдус чаяалгазы Рица хөлгө
Улус-чоннар үзүктөл чок моорлап келир.
Ус шевер кадын кыстар таалап чунар,
Уян, чымчак сеткил-хөңнү сергеп чанар.
Чайгы дээр дег арыг кылаң ак-көк суун-даа
Чам-хир дегбээн шалың ышкаш арыг чыдыр.
Чалымнарның бедийн тепкен чуңма-телер
Сарыг хүннүң хаяазында оьттап үнер.

НАЙЫРАЛДЫҢ МАГНОЛИЯЗЫ

Беш чүс чылды ажыр чурттаар
Мөңгө ногаан магнолия
Кара далай чалгындыва
Халайыпкан өзүп турар.

Шаажан ышкаш аккыр чечээн
Шаанга киир чаптап турдум.
Саянымда чечектерим
Частып турда шак-ла ындыг.

Космонавтар — маадыр оолдар
Холу-биле олуртуп каап
Суук узуп магнолия
Сула чаңнаан чараш кыс-ла!

Шала күскээр үрезинин
Чараш даш дег чыып алгаш.
«Найыралдың парыгынга»
Назы болчай тарып каар мен.

Сүт дег арыг чүректернин
Сүлдези дег магнолия
Аяк чечээң ам-даа частып,
Аас-кежин магадылаар!

КАВКАЗ ЧУРТУН ЭРГИП ЧОРААШ...

Кавказ чуртун эргип, кезээш,
Кааң хүндүс ужуптувус.
Гагра деп чараш хоорай
Караам уунда көстүп туру.

«Шаг-шиг» кылдыр далай чалгааш,
Сайлыг эрин чүлгүй шаап тур.
Самнап-ойнаан дельфиннери
Сагыжымда чуруттунду.

Элбек оъттуг шынаазында
Эрээн-шокар малдар оъттаан,
Харлыг сыннар кырлаш кынды,
Карандылаан мээстер эртти.

Төрээн чуртум делгемнери
Дөгереги адышта дег,
Хайнышкынның чуртталганы
Кайын тура харап чордум.

Харлыг сынын көрүп, танааш,
Кавказ черге ынакшыдым.
Черим-чуртум Тывамда дег,
Черкес аалга быштак чидим.

Оруум дургаар роза, шай
Ойза чараш чечектелген.
Өшкү, инек, аъттар көргөш,
Өвүр, Хемчиим сакты бердим.

Эзир ышкаш кашпагай эр
Эки доруун эзертээштин
Дагны куду халдыптарга
Дагадан от чаштаар чорду.

Адар-дацнын хаяа-чыры
Алдын-сарала будуттунду.
Чамбы-диптин чаа Хүнү.
Чараш чаагай хереп олур.

Хүлөр алдын саарлып ойнаап
Күзүңгүзү согунналган
Булуттарны самоледум
Буза чүткүп, сүзүп чорду.

Делгемнерни эргип чорааш,
Дээди шыннын күжүн көрдүм.
Кавказ биле Саян даглар
Кадыр бажы дегжип кээр-дир.

*

Чогаалчының архивинден

Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнуң чогаадыкчы өнчүзү канчаар-даа аажок байлак. Ооң архивинде парлаттынмаан очерктер, шүлүктөр, публицистиг чүүлдер, шиилер, очулгалар бар болуп турар. Оларны шаа барып тускай ном кылдыр четчелээриниң айтыры тургустунуп келген.

Сергей Пюрбю сөөлгү хүннеринге чедир ажылдап чораан. Бөгүн альманахтың номчукчуларының кичээнгейинге чогаалчының каяа-даа парлаттынмаан, театрның сценазынга тургустунмаан «Дургуннар» деп шиизин бараалгаттывыс.

«Дургуннарны» чогаалчы амыдыралының сөөлгү хүннеринде, 1975 чылдың күзүнүндө, бижип дооскан.

Бо чылын Сергей Бакизович Пюрбю аравыска дириг чораан болза, 75 харлаар турган. Сураглыг чогаалчының сөөлгү чогаалын бөгүн орай-даа бол парлаанывыс — ооң чырыткылыг тураскаалынга бистиң мөгейишикинивис болур.

Сергей ПЮРБЮ

ДУРГУННАР

Үш көжегелиг хөгжүмнүг драма

КИРЖИКЧИЛЕРИ

Мыкылай — 50 хар иштинде. Бай садыгжының садыын тудуп турар. Хакас кижиге. Чолдак сынныг.

Бичеймаа — 18 харлыг, ооң уруу.

Чанзан — 60 харлыг арат.

Алдын-оол — 20 харлыг, ооң оглу. Бажының дүгү сарыг.

Дамдакай — 40 харлыг. Ооң даайы.

Уртун-Назын — 40 хар иштинде. Суму чейзеңи.

Шавыраа — 50 хар иштинде. Теократ лама. Чугаазы моол аянныг.

Бугажык — 50 харлыг. Арбан даргазы.

Делег-оол — 20 харлыг. Мыкылайның ажылчыны.

Чошкадай — 30 харлыг. Уртун-Назынның чалчазы.

Хам. Оолдар, кыстар. Тыва партизаннар — «Дургуннар». Болуушкун Тываның бир төп районунга 1918-19 чылдарда болуп турар.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Алаак ишти. Чодураа баарында өргөннер кырында узун манза сандайлар, база-ла өргөннер кырында чавыс бөдүүн стол. Ынаар алаак ындында херим, хаалга, бажың сонгалары көстүп турар.

Кежээликтеп бар чыдар.

Сандайда Мыкылай биле Чанзан чугаалажып олурар.

Мыкылай (*докпак баштыг чолдак даңазыңга тааклызын тил, тыргпышаан*). Келген херээңниң ужурун билип-ле олур мен, ашак. Че, бодадың чүл? Чүнү канчалза экил?

Чанзан. Баш мунгаш чүве-ле-дир бо, Мыкылай. Бодал дээрге чүү боор, уругларны үттеп-сургап, хай дээринден өске чүү боор?

Мыкылай. Канчаар үттеп-сургаар дээриң ол?

Чанзан. Аксынар-кежи чок, үүленер бүтпес улус-тур силер, бурган-чүдээнден база килең болур болгай, ийи башка чоруп көрүңер деп, билиндир угааткай.

Мыкылай (*хол чаңгааш*). А-а! Мен ону чугаалаваан деп бодаар сен бе? Дүктүг чүве болза, тазаргыже, дүптүг чүве болза, дежилгиже болду ышкакжыл. Хаайга-даа какпас!

Делег-оол көңгүлде ак хымыс тудуп алган кирип келгеш, шаажакнарга куткулап кааш, үнүп чоруй баар.

Чанзан (*хымызын ижипкеш*). Таан-даа! Ада-иезиниң аайындан эрткен ажы-төл турар боор бе?

Мыкылай. Адыр, адыр! Бир эвес ындыг чүве болза, чангыс оглунну канчап хай деп шыдавас кижжи сен?

Чанзан (*арай шугулдаксап*). Менде чүү боор? Сээн урууң ол оолдуң бажын төөредип алганы ол-дур.

Мыкылай (*база-ла арай изигленип*). Ынчаарга чүл? Сээң оглуң чүве билбес, мелегей чаш уруг чүве бе? Аа? Ынчаарга ындыг өөдежок, думаа-халаң өстүрүп алган бодуң багың-дыр. Оонну мээң уруумга чарбыва! (*Хымызын иже кааптар.*)

Чанзан (*оожургаарын оралдажып*). Мен оолда база чүве чок дивейн тур мен...

Мыкылай (*үзе кирип*). Чок, чок! Кыстарга көгүттүрүп турар болганда, сээң оглуң өөдежок эр-дир он. Бистин дадарларның¹ оолдары ындыг эвес болдур ийин.

Чанзан. Челдиг, кудуруктуг, чалгын, чакпалыг бе?

Мыкылай. Ол-ол! Кайгалдар боор! Кадай алыр дээнде, туралыг кызын оорлап алгаш, четтирбейн баар. Ооң соонда ада-иези кудалап баар. Ындыг шааң чок болза, назыда кадай албас сен. Кандыг-бир чөнүк дулгуякка таварышса, аксын-кежин.

Чанзан (*кайган*). Сээң ооң шын боор бе ол, Мыкылай?

Мыкылай. Шын, шын! Мегезинер болзунза, кадайымдан барып айтыр даан.

Чанзан. Ынчаарга ам мээң оглум база сээн уруунну ынчаар оорлап алзын деп бодаарың ол бе?

Мыкылай. Харыктыг болза, кандыг боор? Экер-эрес болза, дадар-даа оол, тыва-даа оол дөмей-ле ыйнаан.

Чанзан (*кезек бодангаш, бажын чайгааш*). Дөмей эвестир ийин, Мыкылай, дөмей эвес.

Мыкылай. Чүгө?

Чанзан. Бурган, шажынывыс ийи аңгы улус-тур бис.

Делег-оол кирип кээр.

Мыкылай. Ам чүгө келдин, оол?

Делег-оол. Арбан даргазы келген, силерни хереглеп тур.

Мыкылай. «...Арбан даргазы» деп кым боор ол?

Чанзан. Бугажык-тыр ийин.

Мыкылай. Бугажык-даа, Шарыжык-даа болза, хамаан бе? Мен ону хереглээн эвес мен, мен аңаа херектиг болзумза, боду маңаа чедип келзин. Ынча дидир де, бар.

Делег-оол. Шуут-ла ынча дээр мен бе?

Мыкылай. Ынча дивейн, ам чүү дээр кижиги сен?

¹ Дадар — революция мурнунда хакастарны Абакан дадарлары (татарлары), койбалдар, кызылдар, сагайлар деп омак (аймак) айы-биле ылгай адап чораан.

Чанзан. Чүү, капдыг-даа болза, арбан даргазы кижидир, шында-ла, ынча дээрге тааржыр бе мон, Мыкылай?

Мыкылай. Ажырбас он. Оон-даа артык дарга, начальниктерни көрүп чораан кижиге боор мен. Че, чүге тур сен? Барып чугаала.

Делег-оол. Ындыг-дыр, танчааты, барып чугаалаайн. *(Үнүп бар чыдар.)*

Мыкылай. Адыр, адыр, Делег. Мени «танчааты» дивес, кым деп адажыр болчук бис?

Делег-оол. «Мыкылай акый» деп.

Мыкылай. Ол, ол! Мен дээрге танчааты эвес, база сен дег, кижиге ажылы кылып берип чоруур кижиге ышкажыл мен. Че, чугаала, бар.

Делег-оол. Ындыг-дыр, Мыкылай акый, барып чугаалаайн. *(Үнүп чоруй баар.)*

Мыкылай. Мени чоор дээни ол дээр сен?

Чанзан. Аайын-на тыппайн ор мен. Бистиң арбан кижиге эвес сен, сээң аңаа кандыг херээң бар боор? Сумунуң дүжүметтериниң кайы бирээзи кел дирткен ирги бе?

Мыкылай. Сумунуң дүжүметтеринге-даа баар херээм чок.

Чанзан. Канчап билир сен, ямбылап хүндүлээр-даа дээң чадавас.

Мыкылай. Ча-чаа, хей чүве домактанма. Мени чүге ямбылап хүндүлээр чүвөл олар?

Чанзан. Бараан-сараан-даа чээп алыр-ла болгай.

Мыкылай. Менде байларга тааржыр бараан бар эвесс. Оларга торгу-маңнык-ла херек болгай. Менде чүү бар ийик? Балды, хирээ, хачы, бижек, дары, коргулчун, маска, кадыр, ожук, паш — бо-ла болгай. Чээп-чегбейн, байлар ол демир-дести чоор чүве ийик?

Чанзан *(каттырымзавышаан)*. Ынчаарга ам кымчыла-дыр дээн-дир сен ийин.

Мыкылай. Ол чүү деп орарың ол?

Чанзан. Бугажык дарганың хой, хураганың часкай кааптың ыйнаан, Мыкылай. *(Каттырып каар.)*

Бугажык биле Делег-оол кирип кээрлер. Чанзан биле Мыкылай туруп кээр.

Чанзан. Дарга, амыр!

Мыкылай. Изен, господин Шарыжык. Шарыжык даа-дым, Молдургажык. Мынаар олуруңар.

Бугажык *(сандайга олуруп, быктын даянып алгаш,*

чоргаары-биле). Орустар безин бистиң-биле тывалажып чугаалажыр чүве. А сен чүге дадарлап турар кижиге сен?

Мы кы л а й. Дадар кижиге дадарлаваҥ деп кандыг законда айтып каан, мен билбейнчаам.

Бу г а ж ы к. Дадарларың аразыңга дадарлап ор, а мээң-биле тывалап чугаалаш.

Мы кы л а й (*шыңгызы-биле*). Эъттиң чаглыгы эки, домактың кысказы дээр. Чүгө чор силер?

Бу г а ж ы к. Сени суму чейзеңи кыйгырткан, ону дыңнадып чор мен. (*Чанзаңче.*) Мында келгениң бооп-тур. Сени база. Бо дадар-биле кады чеде бээр сен.

Ча н з а ң. Мени база бе?

Бу г а ж ы к. База, база. Бо дадар-биле кады чеде бээр сен дидим.

Ча н з а ң. Ыяавыла кады бе?

Бу г а ж ы к. Кады, кады.

Мы кы л а й. Чүгө чалаан чүве ирги?

Бу г а ж ы к. Чалаан эвес, кыйгырткан дидим.

Мы кы л а й. Силерниң сумуңарның албатызы эвес, гускай чагыргалыг кижиге боор мен. Билир силер бе?

Бу г а ж ы к. Бистиң сумуңуң девискээринде турар кижиге сен ыйнаан?

Мы кы л а й. Силерниң сумуда саттар, ондарлар, донгактар база чурттап-ла турар болгай. Ындыг-даа болза оларнын херээн силер шийдип шыдаваҥ силер.

Бу г а ж ы к. Шыдаар, шыдавазын көрө бээр сен. Эп-чөл-биле чеде бер. Оон башка...

Мы кы л а й (*үзе кирип*). Оон башка канчаптар силер?

Бу г а ж ы к (*туруп кээр*). Оон башка, күш-биле сырбай-тыр тудуп аар бис. (*Үнүп бар чыдар.*)

Мы кы л а й. Мен чолдак-ла мен харын. Сээң узун холун меңээ четпес! Билдиң бе, чудаан молдурга? (*Бугажыктың соонче.*) Чеңниг холун чеңи-биле алзыптар сен!

Ча н з а ң (*Мыкылайның эктиңден туткаш, хоруй аарак*). Болгаанып көр, чүве ужур-чөптүг-ле болгай.

Мы кы л а й (*хол чаңгааш*). А-а! Ужурзурап чорааш, донгая дүштүң, ужазырап чорааш, дора өлдүң дижир, але? (*Делег-оолче.*) Сен ам чүгө мында турарың ол? Кежээ болду, аъттарың оъткар.

Делег-оол үнүп чоруй баар.

Ча н з а ң. Ындыг-ла харын. Ындыг-даа болза, бээр олурам. Таптыг чугаалашпас болзувусса, хоржок ышкаш-тыр.

(Кожа олуруп алырлар.) Бисти чүге кыйгыртып турары ол деп бодай-дыр сен?

Мыкылай. Кым билир оларны. Кылыр чүве тыппаан язылар!

Чанзан. Мен бистиң уругларывыс дугайы ол боор деп каразый-дыр мен. Оон башка бистиң кылган херээвис бар эвес. Барып-барып илдирзивисти.

Мыкылай. Бистиң уругларывыс оларга кандыг хамаан чүвөл? Канчан-даа турза, мээң уруум-дур, мен-не билгей мен.

Чанзан. Хамааржы бээр чүве-дир ийин, Мыкылай.

Мыкылай. Чүге хамааржы бээр чүвөл? Чүге хамааржы бээр чүвөл?

Чанзан. Езу-чурум, бурган-сагызын деп чүве бар болгай.

Мыкылай. Езу-чурум, бурган-сагызын кандыг боор? Бирээзи эник, бирээзи бөрзек эвес, кижиге төлдери ышкажыл. Азы чүл, сен ындыг эвес деп бодаар кижиге сен бе?

Чанзан. Уругларның шажын-чүдүлгези ийи башка-дыр. Уруг-дарыгны өглээрде, ол хамаанчок, хар-чылынын, менгисодаалының тааржы, таарышпазын шо-төлге кагдырып, ном-судур аштырып, көрдүрүп алып чүве боор.

Мыкылай *(ылавылан)*. Ынчаарга ам чүл, мээң уруум сээң өөдежок оглунга таарышпас болганы ол бе? Мээң уруумдан чүзү арта бергенил ооң?

Чанзан *(арай хорадаксап)*. Мээң оглумнун өөделиг, өөдежогун чүге сурай-дыр сен, Мыкылай? Мээң оглумнун сээң суг мээлиг тенск уруундан чүзү дудай бергенил?

Мыкылай *(база-ла хорадаксап)*. Ындыг-ла өөделиг оол болза, мээң уруумнун ат-сывын үндүрүп турар бе?

Чанзан *(алгыжып эгелээр)*. Харын сээң ол сыйбын уруун мээң оглумнун бажын төөредип, ооң адын үндүрүп турары ол-дур.

Мыкылай *(туттунуп шыдавайн)*. Че, сээң ол эшпидей оглуң бээр ис баспазын! Таварышса, бир караан дешкен, бир кырызын сыккаш, салыр мен! *(Үнүп бар чыдар.)*

Чанзан. Ол дөспес уруун хай де харын! Мээң оглумдал халбактанып сөөртүңмезин! Оон башка, оон башка ана...

Чугаалаар чүве тыппайн, сценаның бир талазынче үне маңнай бээр. Мыкылай ооң соонче кезек көрүп турар, хол чаңгааш үне бээр.

Чырык чоорту караңгылай бээр, чүгле чодураа баары чырып турар. Чолдак-сымаар пес тоннуг, сапык идиктерлиг Алдын-оол ынай-бээр көрүмүшаан кирип кээр. Чодураа баарынга чедип келгеш, үш катап сыгырар. Ынаар

сцена артында база-ла ыңдыг сыгы дынналыр. Сценаның бир талазындан Делег-оол кирип келир. Орус хөйлен, чувурлуг, бродни идиктерлиг.

Делег-оол (*Алдын-оолдуң чанынга чедип келгеш*). Чоп кончуг читтин? Келбес кижн боор бе деп бодадым.

Алдын-оол. Ядараан, аьдым боштуна берген. Ооң-биле суржуп турдум ышкажыл. Че, чүү бооп тур?

Делег-оол. Аьтгар оьткарып кааш кээримге. Бичеймаа ийн караан ыжыдыр ыглап алган чорду.

Алдын-оол. Чүге ыглап алганы ол ирги, чүве билбедиң бе?

Делег-оол. Дем маңаа ачаң чораан, чугаалажып-ла оран улус чүве. Оон оларның кырынга Бугажык келген. Ооң соонда, хамык чүве хайнып-ла үнген. Мунгаранчыг чүве боор! Чүгле сегиржип албаан.

Алдын-оол. Кымнар?

Делег-оол. Бичеймааның ачазы-биле Бугажык.

Алдын-оол. Чүге ынчап баржыктар ирги, але?

Делег-оол. Кым билир ону. Бугажык ачаң-биле Мыкылайны суму чейзеңи кыйгырткан дээн соонда, ол-ла-дыр, хамык чүве эгелээн. Чүнү-даа билбедим.

Алдын-оол. Бичей манай берген чадавас. Бээр эдертип эккел, барам.

Делег-оол. «Чадавас» деп чүү дээрин ол? Шагда манаан кижн-дир. Мойну дээрге терек бажы чеде берген.

Алдын-оол. Че, ынчаарга чоп олураың ол? Дүрген барып эккел!

Делег-оол. Адыр, адыр. (*Ийн катап сыгырып каар.*) Аманана.

Алдын-оол. Бо дүне Шокар-Хам хамнаар лидир, бараалам, Делег.

Делег-оол. Хамга кактадыр хире нүгүл-бачыдым чок. Ынаар баргаш чоор мен?

Алдын-оол. Уруглар-биле ойнап хөглээй сен.

Делег-оол (*хол чаңгааш*). Ча-чаа! Уруглар мени кайыын тоорлар. «Хемчик», «Тояан хемчик» дээрлер ыйнаан.

Алдын-оол. Сен ышкаш, терек дег, мөге шыырак эрни чүге тоовас боор? Сени Делег-оол эвес, Терекпен деп адаар турган чүве-дир. Ындыг атты канчап тып алганың ол, эжим?

Делег-оол. Улуг чутта куруглааш, авам, ачам мени эдертип алгаш, Делег чуртту кире берген. Оон чанып кээривиске улус мени «Делег-оол» дижир. Ол хевээр Делег-оол апарганым ол-дур.

Алдын-оол. Ол делеглер кандыг улус-тур?

Делег-оол. Кижилер ышкаш улус-ла чораан. **Харын-даа эриг баарлыг.** Тодуг-догаа, каш малдыг-даа чанып келген бис,

Алдын-оол. Аваң, ачаң ам бар бе?

Делег-оол. Чок. Сарыг-думаадан өлүп калган.

Алдын-оол. Бээр канчап чедип келгениң ол?

Делег-оол. Дыдыраш деп бай садыгжының малын сүр-жүп келген мен. Оон ам бо Мыкылай акыйга ызырны бергеним ол-дур. Бичеймаа чооп барганы ол дээр сен?

Алдын-оол. Сээң сыгыңны дыңнаваан чадавас.

Делег-оол база-ла ийн катап сыгырып каар. Ол дораан-на Бичеймаа алалыг ак чычы тоннуг, кадыг идиктерлиг кире маңнап келгеш, Алдын-оолдуң чанынга баар.

Бичеймаа (*эгиштигевишаан*). А, богда, мунгаранчыг-ла далаштым! Ачам дээрге ызырты кадаргаш турупкан. Удуучаң-най бээримге, ам барып чыдып алды ышкажыл. (*Алдын-оол биле кожа олуруп алыр.*)

Алдын-оол. Бо Делег-оолду хамга бараал деп чадап олур мен ийин. Сен база чугаалап көрөм, Бичей.

Делег-оол. Ынаар баргаш чоор мен деп, дем-не чугааладым чоп.

Алдын-оол. Уруглар мени кайын тоор деп чүвези бар кижидир. Мындаа Кашпык-Хамның хамнаан черинге демги Узун-Дарганның уруу сени айтырып турар чораан.

Делег-оол. Ча-чаа! Хей чүве. Мени чүге айтырары ол?

Алдын-оол. Бичеймаадан айтырдан. (*Бичеймааны бүдүү нугуп каар.*)

Бичеймаа. Айтырбас боор бе? Айтырып-ла турар уруг чоржук.

Делег-оол. Шынап бе?

Бичеймаа. Шынап ийин, шынап.

Делег-оол. Чүү деп айтырар-дыр, ынчаш?

Бичеймаа (*бичии бодангаш*). Сени уруглар ойнаан черге барып турар-дыр бе, кымның-биле кады чоруп турар-дыр дигилээш, хөй-ле чүве айтырар уруг чораан.

Делег-оол. Шынап-ла ындыг болза, кады бараалыңар, харын. Мен барып тоннанып алыин. Манаар силер. (*Үне маңнай бээр.*)

Алдын-оол (*Бичеймааны бодунче көрүндүр тырткаш, ооң арнынче кезек кайгавышаан*). Караанны көөрүмге, ыглап-даа турган ышкаш. Чүге ыглап турдуң, сарыым?

Бичеймаа. Караңгыда канчап көрүп каар кижиди сен?

Алдын-оол. Караам дээрге моортай караа дег, кижиди боор мен, сарыг. Караңгыда көрүп каар. Чүге ыгладың?

Бичеймаа. Ачамга кончуткаш.

Алдын-оол. Чүге кончуп турганы ол?

Бичеймаа (*кезек када ыыт чок боданып олурар*). Дем маңаа ачаң-биле Бугажык чораан чүве. Оларның-биле элээн чугаалашкан соонда, ол-ла-дыр, хөрөктенип-ле үнген.

Алдын-оол. Чүү деп хөрөктенип турар чүве-дир?

Бичеймаа. Эзирик кижин-биле дөмей-ле: сеңээ-даа кыжаныр, ачаңның-даа эки-багын сураар, Уртун-Назын чейзенге, Бугажык даргага дендин хорадаар, бактавас-ла чүвези чок.

Алдын-оол. Меңээ чүү деп кыжаныр-дыр?

Бичеймаа. Эр кижин шинчи чок, ылбай багай оол, моон сонгаар бээр ис баспазын, маңаа чылбыртып келзе, кара шо-рузу, калбак кежин союп кааптар мен дээр чорду. Мени база дивээни чок. Моон сонгаар сээң чанынга чагдава, оон башка шуут өлүрүп кааптар мен дээр-дир.

Кайызы-даа кезек када ыыт чок боданып олурар.

Алдын-оол (*улуг тынгаш*). Ындыг болза, берге чүве-дир-ле. Канчаар улус боор бис ам, Бичей?

Бичеймаа. Сен аңаа дыка муңгарава, Алдын. Ачам чер-ле ындыг, изиг, дүрген кижин боор. Кезек бооп чоруй, оозун утгуп, соой бээр.

Алдын-оол. Аас-кежин бооп, ындыг болза, экин-ле-дир ийин.

Бичеймаа (*Алдын-оолдун эктинге чөлөндир олуруп ал-гааш*). Че, ону бодааш чоор сен, сарыым. Болган шаанда болгай аан. Чырык жүн адаанга сен-не дириг чоруур болзунза, сен-не мээң караамга көстүп чоруур болзунза, сээң-не үнүн меңээ дыңналып чоруур болза, меңээ оон өске чүү-даа херек чок, Алдын.

Алдын-оол. Бир эвес ачаң уун сыкпас болза, бир эвес мээң ачам база хоржок болза, ам канчаар бис?

Бичеймаа (*Алдын-оолдан шала хозадыр олуруп алгаш*). Ойт! Ол «бир эвес» деп чүвени кайын тып алдың? Мээң чүүден-даа коргар-сестир хөлүм эрткен, адым-сураам алгый берген. Бир ырда чүү дээр ийик мон? Ийе, мынча дээр-ле болгай: (*Ыр-лаар.*)

«Дургун-даа бол, кайгал-даа бол,
Тутгунчу-ла бээр-ле мен.
Туруг-даа бол, хая-даа бол
Тутгунмайн, халый бээр мен!..»

А сен ындыг эвес сен бе, Алдын-оол? (*Бичин пауза.*) Чүге ыттавайн олур сен? Чугаала!

А л д ы н-о о л. Мен сээн-биле дөмей-ле болгай мен, Бичей. Ындыг-даа болза сумунуң дарга-бошкалары биске удур болза, канчаар бис?

Б и ч е й м а а. Удур болза, удур-ла ыйнаан. Ону бодааш чоор сен. Мынча дээр ышкажыгай:

«Дагдан баткан кара дашты
Далай мен дээш суг-ла канчаар?
Даңгырактыг ийи-ле эшти
Дарга мен дээш кым-на канчаар?..»

(Алдын-оолдан кускактанып алып.) Ындыг але, Алдын?

А л д ы н-о о л. Ындыг, ындыг Бичей. Ооң кырынга база бир ырдан немеп каайн. (Ырлаар.)

Қара булут чаап келсе,
Хая тиинче кире бээр мен.
Қарам сени чарар диге,
Хадың моннуг удур баар мен!..

Б и ч е й м а а. Арай коргунчуун, але.

А л д ы н-о о л. Ынчанмас болза, ээремчик-даа кижини бастып, кырлай бээр. Чүвени ындыг-ла белен деп бодап болбас, Бичей. Чүге-даа таваржып болур. Мен ышкаш кижини чүвениң кадыынга кирип, дидим чорбааже хоржок.

Холун Бичеймааның эктин ажыр салгаш, кужактап алып. Бичеймаа биле Алдын-оол кезек када ыт чок олурарлар.

Оолдар, кыстарның ыры дыңналып кээр:

«Аътты-хөлдү мунмайн канчаар,
Адаа-теңгер ыды эвес.
Амыракка душпайн канчаар,
Ая салып каан эвес...»

Он-на бештин дүнезинде
Ойнап, хөглеп алыылынар,
Ортулуктуң ак-ла талын
Шоор доягап ойнаалыңар...

Дазыл баштыг эзеримни
Хажыгыже урдунар мен.
Дадар кызы Бичеймааны
Кажанда-даа утпас дээн мен...»

Б и ч е й м а а. Ойт, ыятпазын, але, бо чүвелерниң! Қымнар боор ол?

А л д ы н-о о л. Қымнар-даа болза, канчаар сен ону. Оолдар, кыстар черле ындыг ышкажыгай: сагыжыңга кирген кижини-ле жожаңнап каап чоруур.

Ыр чоорту ырап чоруй баар. Ыракта дүнгүр даажы дынналыр.
Делег-оол далаш-биле кире халып кээр.

Делег-оол. Че, шымдаңар! Чоп олулар улус силер?
Алдын-оол (*сестип, тура халааш*). Чүү болду, күжүрүм?
Делег-оол. Чүү болду деп! Хам хамнай берди ышка-
жыл! Чоруур-ла болгай.

Алдын-оол. Хайлыг эрни, мону! Чүү-ле болчук ирги
дээш, сести хона бердим ышкажыл.

Бичеймаа. Че, шынавыла, чоруулуңар.

Ужелээ эгни ажыр куспакташкаш, ырлашпышаан, үнө бээрлер:

«Хамнаан хамны көөрүмге,
Караан куду көөр чораан.
Карам эшти көөрүмге,
Каттырымзап олар чораан...»

К ө ж е г е

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Алаак иштинде бични аян. Аяңның ындында өгнүң чарты көстүп турар.
Ында хам хамнап турар. Алгыжының сестери чамдыкта дыңналбайн баар.
Аяңда оолдар, кыстар үш-дөрт кижилег бөлүк-бөлүк болуп алган чугаала-
жып, каттыжып турар.

Бирги уруг (*Бугажыктың уруу болур ужурулуг*). Чүү
кончуг чалгааранчыг чүвөл? Кожаннажылыңарам, уруглар.

Бичеймаа (*Бирги уруге*). Ырның бажы каткан эвес,
ыргай бажы катты-ла ыйнаан. Кожаннажылыңар, харын.

Бирги уруг (*өөрүнчө*). Че, кожамыктаалыңар. Че.

Ооң өөрүнүң аразындан үннер:

— Че, сен бодуң эгелевит.

— Ынчал-ынчал, Күнзеңмаа. Бис сеңээ улажы бээр бис.

Бирги уруг. Че, ындыг-дыр. Мен эгелептейн (*кожаң-
наар*):

«Кожамыкка кончуг-ла мен,
Кожа тыртып алыр-ла мен.
Кожар чүвээ хоржок-ла мен,
Хокпак-хакпак кылып каар мен...»

Бичеймааның өөрүнүң аразындан бир оол:

— Ынчаарга-ла кедизинде баргаш, ашааңга ат кылдыр-
тыр-дыр сен, Күнзең. (*Каткы.*)

Бирги уруг. Че, хей калчаарашпайн, харыылаңар!
Бичеймаа (*чаньында турган уругга*). Сен харыылай каа-
выт. Ол хирези сеңээ анаа чүве-ле болгай.

Ийиги уруг. Ындыг-дыр. Силер база ырлажыр силер.
Делег-оол. Ынчанмайн канчаарык. Сени чааскаанзырат-
пас-ла болгай бис.

Ийиги уруг (*кожаңнаар*):

«Ырлавас дээш, ырлавас мен,
Ырлапсымза, ындынныг мен.
Ырлавазым ырлапсымза,
Ынак эжиң чарып аар мен...»

Бичеймааның өөрүнден бир уруг: «Ам-на ат бо-
лур-дур сен, уруг. Тулаада дулгуяк дуруяа дег, чааскаан донга-
найнып чоруур апарган-дыр сен. (*Каткы*.) «Сержиңмаа аттыг
уруг боор, кандыг-даа оолду каш халытпас».

Бирги уруг (*Ийиги уругга*). Шорузун але, моон! Ил-
бер-самдар чүвени, сени кым тоор деп бодаар сен?

Ийиги уруг. Самдар кижини сен хепкерипкен сен бе?
(*Кожажнаар*.)

Булуң-Алаак шыргай-даа бол,
Урук кезип албаан-на мен.
Буга дарга малдыг-даа бол,
Улдуң дилеп кетпээн-не мен.

Бирги уруг. Чидиг бижек кескенин билбес, чилби кижичигенин билбес чүве дивежикпе.

Бичеймаа. Кымга, чүнү чиртипкен сен? Өөнерге кирген кижиажак эрии ызырбайн үнер дижир чоржук чоп.

Бирги уруг. Киришпеске киришпе, хирлиг холуң пашка сукпа! (*Ырлаар*.)

Мыстык, хензиг эргек ышкаш,
Мыкылайны кожай дээр бе,
Билек-дугай дурту четпес,
Бичеймааны эжим дээр бе?

Бирги уругтун өөрүнден бир оол: «Кандыг-дыр, Бичей, ажыг-дыр бе? Аксыдылы оо-хоран дег кижичи боор, оя чиптер!»

Бичеймаа. Амдан-чимден чок, чылыг-чылбай чылапчасуу дег чүве-ле-дир. Бис таптыг дузап берээл, дыңнаар силер.
(*Ийиги уруг-биле сымырашкаш, ырлаарлар:*)

Бурундуу чок буга ышкаш
Бугажыкты даргам дээр бе?
Хүннүң-даңнын орта чорбас
Күнзеңмааны эжим дээр бе?

Бирги уруг (өөрү-биле бүдүү сүмөлшкеш). Ам силер дыңнаңар. Бис силерни дырбандырыптаал. (Ырлаар.)

Дазыр шөлде ара каткан
Арбай тараам хомуданчың.
Татар кыска холун берген
Алдын-оолдуң кээргенчин.

Алдын-оол (өөрүндөн ушта баскаш). Дадар кызы сенден дора деп бе?

Бирги оол (чагалыг сарыг тоннуг, өөрүндөн ушта баскаш.) Херээжок кижээ шорулба. Бетинде белен эр кижиге тур мен. Мээң-биле чугаалаш!

Алдын-оол (бурунгаар база бир баскаш). Байынды оглу байынды-ла-дыр сен, кижиге чугаалашпас чүү апарган сен? Чугаалажыыл, харын.

Бирги оол (база бир баскаш). Мен дээрге байынды оглу байынды эвес, бистиге хүрээниң дошкун соржуңуң оглу Доржатпа деп кижиге боор мен. А сен орус бе дээрге оруссувас, тыва бе дээрге тывазывас, чүү мындыг черниң чексээ, сугнуң суксаа тоянчы сен?

Алдын-оол (бурунгаар база бир баскаш). Сурап кээр сумулуг, адап кээр арбанниг кижиге боор мен. Ук дөзүндөн тура чакпыыл, тоянчы кижиге бодуң болбазык сен бе. Билбес сен бе? Адаң кайың-даа келгени билдинмес, падарчы лама ышкажыгай, ады безин билдинмес, улус Шавыраа, Шавыраачы деп шолалап каан. Ооңну утпа, тала!

Бирги оол. Бо чүве арай кедерей берип-тир. Бичии томаартып каар-дыр мону, оолдар. (Өөрүңче көөр. Ийиги оол ушта кылаштааш, Бирги оолдуң артынга баар.)

Алдын-оол (Бирги оолга чыпшыр кылаштай бээр. Делег-оол Алдын-оолдуң чанынга баар.) Канчалдыр томаартыптар сен, шенеп көрөм.

Бирги оол. Канчаптар эвес мен, көргөй-ле сен! (Херлип-херлип Алдын-оолду шанчар деп баар.)

Делег-оол. (Бирги оолдуң билээндөн сегирип алып). Мындыг чудаан өшкү дег кижиге ындыг шог болбас чүве боор. Оон башка ченниг холуну чен-биле ышкынар сен.

Бирги оол (холун ушта соп адырын оралдажып, ааршылыыңга арнын дырыштырбышаан). Чоп көрүп тур силер, оолдар? Бээр болуңар!

Ийиги оол (дыйылааш үн-биле). Че, оолдар, че! Чоп тур силер? Бо хөлечиктер орустар, дадарлар хлевинге тоткаш, бажы эйттенип барып-тырлар! Боларның ырмазын сыкпааже хоржок! (Делег-оолче халый бээр.)

Делег-оол (*Бирги оолду ойтур идипкеш, Ийиги оолдуң эктинден сегирип алыр*). Шавыраа ламаның божазының сарыгсуунга дора өлүр чеде берип-тир сен. Арган-дорган деп чүвөнни көр даан. А орустар, дадарларны мынча деп ырлажыр чүве боор:

Оңмас кызыл, чидиг кызыл,
Орустарның Ондарайда.
Дага согар каң-на демир
Дадарларның Мыкылайда.

Ийиги оолду база ойтур идиптер.

Бирги оол (*туруп келгеш, кактанмышаан*). Чоп кончуг хоранныг хейлер боор бо! Бээр келинер, оолдар! Бо чүвенерни салба шаап кааптаалыңар. (*Билээн сывыртынып, белеткени бээр*.)

Ийиги оол. Ынчаар-дыр, харын! Че, оолдар, че! Калчаарай берип-тирлер болар! (*База-ла билээн сывыртынып белеткенмишаан, Бирги оолдуң артынче ажытгалдыр туруп алыр*.)

Алдын-оол (*Бирги оолче чыпшыр чеде бергеш*). Че, капчаптар сен? Мен көрейн, меннип тур!

Делег-оол (*Бирги оолду сегирип алгаш*). Боларның-биле чүү мынча ылчыңнажып турар ону, чанаштааш, шагар-оът аразынче киир октаптар-дыр, ол-ла! (*Бир холу-биле ооң курун чежерин оралдажып турар*.)

Ийиги оол (*Бирги оолдуң эктин ажыр Делег-оолду чандыр-соора шашкылап, дүвүрөп, алгырып турар*). Ой, оолдар! Бо чүвелер бисти өлүрдү! Бээр болуңар! Шымдаңар, оолдар, шымдаңар! (*Чандыр шашкан санында-ла, улуска дыңналыр кылдыр улгаттыр*.) Ма! Ма! Алыксаан чүвөң бо-дур! Таптыгдыр бе?

Үннер. Күжүр эрни! Кижиги төлү эвес, арзылаң-дыр ийин мон. (*Каткы*.) Че, болзун мон. Ол кижиниң дамдыын алдарап кааптар сен. (*Каткы*.)

Делег-оол. Эки-ле ынчап тур, харын! Мооң соонда сени база шагар-оътка быжырыптар мен! (*Бирги оолдуң тонун уштурун оралдажып турар*.)

Ийиги оол. Ам-даа тотпадың бе? (*База бир чандыр шашкаш*.) Ол боор! Чүгө кедереди! (*Өөрүнүң аразынче кире бээр*.)

Ийиги оолду өөрү үндүр идип турар.

Үннер. Эжинни ат кылды! Барып болчуп көр! Сенден өске кым-даа шыдавас. Бис коргар-дыр бис. (Каткы.)

Алдын-оолдун өөрү чоокшулап кээр.

Алдын-оол. Адыр, оолдар, адыр. Лама кижиге эртип, хамга тейлеп чоруур. Мооң кежегезин одура кескеш, салыр-дыр мону. (Бижээн уштур деп баар.)

Бирги уруг (үне халып келгеш, Бирги оолду чара соп алырын оралдажып). Сал! Сал дидир мен! Оон башка караккулааң деже дырбап кааптар мен!

Алдын-оол. Эшпи кижиге биле содаалажыр эвес, салывыт, Делег.

Делег-оол (Бирги оолду Бирги уругнуң кырынче идикеш.). Ма! Мооңу чүгле хай деп ап көр. Ам халып келзе, анаа салбас бис.

Бирги уруг (Алдын-оол биле Бирги оол аразынга туруп алгаш). Бо эдертип келген аскыр ыдың чүге хай дивес, анаа турар кижиге сен, Бичеймаа?

Бичеймаа. Херишкен ыттарның шыдалды шыдаар-лайнаан. Хердирип алган ыттың бодунуң шорuzu.

Үннер:

— Бичеймааның оозу шын. Оларны хораап херек чок.

— Боттары билзин.

— Даарта билдиртипсе, канчаарыл?

— Уруглар ойнаан черге канчалдырып-даа алган кижинин шорuzu!

Бирги уруг. Бо дадар эшпиниң ёразы ышкажыл! Дуржок чүвелерин бээр эдертип эккелгеш, шош-содаа үндүрүп турар.

Ийиги уруг. Бичеймаада чүү боор? Бодун харын дуржок кижиге сен.

Бирги уруг. Дуржок болгаш чүнү канчапкан мен, өгээзи?

Ийиги уруг. Эшпи кижиге эртип, содаалашкан оолдар аразынга киржиң, канчап турарың ол? Дуржогуң ол-дур.

Бирги уруг. Хош! Канчап-даа турза, бодум турам!

Ийиги уруг. Сээң адаң арбан даргазы боордан башка, сен база арбан даргазы эвес сен! Дыка ынчап кедерээр болзуңза, кыйбык чажың тура соп октаптар мен!

Үннер: Сен ол Сержинмаа-биле беришпе, Күнзенмаа! Аттыг уруг боор!

— Эмдик аътты өөредип мунуптар!

— Сенден туржук, багай-согай эрлер-даа бырашпас.

— Хайыраан чалыы назыныңда дөңгүр шугаванчы апаар сен! (Каткы.)

Хам өгден үнүп келгеш, эжик аксынга хамнап олуруп алыр.
Хамның алгыжы:

Чеди чүзүн чөлээш кырлап,
Чеден дээрге чедип бараал,
Алдын-сарыг солаңгылап,
Азар дээрге барып ойнаал.
Кара черден каптагайже
Казыргы бооп, хадып үнээл.
Тозан булут кырын кырлап,
Долу чаашкын аястыраал...

Б и ч е й м а а (Алдын-оолдуң холундан чедип алгаш). Хам сериир деп барган-дыр, барып манчаандан туттунаалам. (Хамга чеде бээрлер.)

И й и г и у р у г (Делег-оолче). Че, бис база бараалам. (Хамче чоруп каарлар.)

Өске оолдар, кыстар база ынаар чоруп каар. Бирги оол биле Бирги уруг артып каар. Алдын-оол биле Бичеймаа хамның ийи талазынга манчактардан туттунуп алыр, өске оолдар, кыстар оларның соондан туттунгаш, чыскаалдыр туруп алыр.

Хам алганмышаан, өгнү долгандыр чоруп каар. Оолдар, кыстар хам-биле үн кадып ырлажырлар. Бир кадай оларның соондан чажыг чажып чоруп турар.
Хамның уруглар-биле алганыр алгыжы:

Алды манчак тудуп алгаш,
Аралаштыр туруп алыыл,
Алды хемниң кежини кешкеш,
Алдай, Тандаа барып тейлээл.

Чеди манчак тудуп алгаш,
Чергелештир туруп алыыл,
Чеди хемниң кежини кешкеш,
Чеди сынга барып ойнаал!

Сарыг-шокар улу мунуп,
Чаңнык чайып кымчыланыйл.
Чамбы дипти димиттелдир
Чарыш кылып ойнаалынар.

Қызыл-шокар улу мунуп,
Қызаннадыр кымчыланыйл,
Қурбустуну чыжырадыр
Қурайлажып тейлээлиңер.

Хам өг эжинге келгеш, доктаай бээр, оолдар, уруглар салдынчыптар. Хам эжик аксынга олуруп алгаш хамнаар:

Алды оран киргеш, келдим,
Аза-сектиң, алымы чок.
Ханаа-думаа өршээлдиг-дир.

Кудай дээрге үнгеш, келдим,
Курбустунуң килени чок,
Хайлыг бачыт өршээлдиг-дир.

Ч а ж ы г ч а ш к а н к а д а й (*Чажыын өрү-куду чашкы-
лап*). Өршээ, хайыракан! Ындыг-ла болзун, чарлыы чаагай-ла
болзун!

Хам туруп келгеш хамнаар:

Чанаал оолдар, тараал оолдар,
Шавыдырны дыңзыдыңар!
Хонаал оолдар, удуул оолдар,
Колун-чирин кошкадыңар!

Хам алганмышаан, өгге баргаш, шимээни чидип, ссрий бээр.

Ч а ж ы г ч а ш к а н к а д а й (*Бичеймааже ылавылап көр-
геш*). Мыкылай садыгжының уруу сен сен бе, кызым?

Б и ч е й м а а. Ийе, кадам, ооң улуг уруу мен.

К а д а й. По-ок, ыңай ана, күжүрнү! Хамга кактадып аар
дээш чорууруң бо бе, кызым?

Б и ч е й м а а. Чок, кадам. Хам, ламага тейлевес кижиги мен.
Бо уруглар-биле хөглежир дээш келдим.

К а д а й (*хорадай бээр*). Өршээ дадай! Ынча дивес чоор!
Олар чер кулактыг, бүдүү билир улус боор! Каргыш-чатка са-
лыпса, канчаар сен? Кончуг хүрүмнүг дадарны мону! (*Өрүүжү-
биле арынмышаан, өгже кире бээр*.)

Б и ч е й м а а. Ам канчаар бис, уруглар! Аскак кадайлап
ойнаар бис бе?

Ү н н е р:

— Че, че! Шынап-ла ынчаар-дыр!

— Кым аскак кадай болурул?

— Сен болур сен бе, Сержин?

— Чок, чок! Шүшпөң кижиги боор мен. Бичеймаа болгай
аан.

— Че, Бичей, эгеле.

Б и ч е й м а а. Че, ындыг-дыр. Кээп туттунуңар. (*Долган-
дыр танчылавышаан, ырлаар*):

Аңгыр куш дег ажы-төлүм,
Аваңардан туттунуңар!
Алаа-тенек оолдарга
Алдырбаңар, туттурбаңар!

Уруглар Бичеймааның соондан чаңгыс-чаңгыстап алгаш, долгандыр танцылап турар. Оолдар чаңгыстап танцылап үнүп келгеш, уругларның ындынга чыскаалдыр тургулап алыр.

Уруглар танцылавышаан, ырлажыр:

Ала-Дайың чылгызында,
Тудуп мунар харыың бар бе?
Анай караң аалында,
Дужуп көржүр аргаң бар бе?

Бора-Дайың одарында,
Тудуп мунар харыың бар бе?
Борбак караң уйгузунда,
Тургузуп аар аргаң бар бе?

Оолдар чаңгыс черге тура, танцы шимчээшкинин кылбышаан ырлажыр:

Көк-ле бора дезиг-даа бол,
Шалбалааштың, мунуптар мен.
Хөлчүн карам кайда-даа бол,
Чарып алгаш, амыраар мен.

Ала-дайым дезиг-даа бол,
Шалбалааштың мунуптар мен,
Анай-кара амыраамны
Чарып алгаш, амыраар мен.

Ол аразында оолдар чаңгыс-чаңгыстап танцылавышаан, туттунушкан уругларның соондаазын чара соп алырын оралдажып турар. Аскак кадай оларның бажын доза маңнааш, алдырбас. Ынчалза-даа оолдар уругларны чоорту чарып алгаш, сценаның дөрүнгө чыскаалдыр тургулап алыр. Адак сөөлүндө Бичеймаа биле Йиingi уруг артып каар. Алдын-оол биле Делег-оол оларны ийи-ийи бооп алгаш, долгандыр танцылап турар. Йиingi оол чааскаан калгаш, ыңай бээр кылаштап чоруй, улустуң ийинде турган Бирги оол биле Бирги уругга чеде бээр, аразында бүдүү сүмелешкеш, танцылап турган Делег-оол биле Йиingi уругнуң чанынга чеде бээрлер.

Бирги оол (*Делег-оол-биле танцылап турган Йиingi уругнуң чеңинден тудуп алгаш, тыртпышаан*). Сал, ашак!

Делег-оол (*доктаай бергеш, ылавылап*). Сал дидир сен бе? Чоп салыр кижиги мен?

Алдын-оол бир эштиг оларның чанынга чедип кээр.

Бирги оол. Кижилиг кижиги-дир.

Танцы соксай бээр. Оолдар, кыстар оларны долгандыр хүрээлеп келгеш ыт чок көрүп турар.

Делег-оол. Кижилиг? Кымның кижизил? Сээң бе?

Йиingi оол. Мээң кижим-дир, ам канчаар сен?

Алдын-оол. Кудалап алган сен бе? Кудалап алган болзунза, дадаазының төлеп бээр бис.

Ийиги оол. Чүгө-ле кижилиг кижиден халбактанып турар эрлер силер? Хостуг уруглар тыппас улус силер бе?

Делег-оол. Бодуң чоонган сен? Оон өске уруглар тывылбас-тыр бе?

Алдын-оол. Думаазын аштап чадаан, чудаңгы чүвени кым тоор ону.

Кыстар каттыржып турар.

Ийиги оол (*Ийиги уругнуң чеңинден тыртпышаан*).
Кандаай кижиде боор сен, Сержиңмаа? Че, чоруулам, даң адар чедип келди ышкажыл.

Ийиги уруг (*чеңин ушта соп алгаш*). Мээң-биле кожуп каан эвес, чоруй бар-даан.

(*хөглүү-биле ырлаар*):

Хоржок-ла мен, талаар-ла мен,
Холум берген хоорум бо-дур.

(*Делег-оолдуң холун тудуп алыр.*)

Талаар-ла мен, хоржок-ла мен,
Даңгырактыг эжим бо-дур.

(*Делег-оолдуң курлаандан кужактанып алыр.*)

Үннер:

— Ам Сержиңмаага семеве-даа.

— Кулугуруң бир дедирленгенде, эглир эвес.

— Дыка шорлур бөлзүңза, дамдыктадып алыр сен!

(*Каткы.*)

— Кыс адыг болбазыкпа!

Бирги оол (*чөгенип*). Өөдежок эр-дир сен! Мындыг-мандыг херээжоктарга баш билиндирип чоруур, кандыг кижидээрил аан сени! Че, чоруул, Күнзен. (*Бирги уруг-биле үнүп бар чыдар.*)

Ийиги уруг. Сээң кончуг эжиң ол бе, барып-барып па-дарчы оглу Байынды? «Дөңгүр бижек холга каржы, дөңгүр лама төрээ каржы» деп дыңнаваан сен бе?

Бирги уруг. Каяа чурттаар силер? Мыкылай датарның дагаазының кажазыңга бе? Сеңээ оон дээрэ чүве тывылбас.

Бичеймаа. А сен ак өг тип бериптер сен бе? Сары-ла бар болза, чадырга-даа чурттай бээр чүве боор, ажырбас. Сен аңа хей сагын човава.

Ийиги оол (*ийиги уругга*). Сен бо чер кезээн, черлик ыт дег тоянчы-биле туттунушкаш, эки чүве көрбөс сен.

Делег-оол. А сен чыргалаң оранын тып бээр сен бе?

Ийиги оол. (*Делег-оолга*). Бодуң безин сыңар чер тыппайн, аштаан аалга алды хонуп, тоткан өөңгө тос хонуп чоруур амытанда чүнүң экизи боор?

Делег-оол. Че, көгүвейн, чоруп чор! (*Бирги оол биле Бирги уругнуң соонче күстүктүр идилтер.*)

Ийиги оол (*туруп келгеш*). Кичээн тала! Шөлээн черге таварышса, мени оюп чор. Оон башка ат кылып каар мен! (*Бирги уруг биле Бирги оолдуң соонче үнүп чоруй баар.*)

Оолдар, кыстар ийи-ийн бооп алгаш, чоорту үнүп чоруй баар. Бичеймаа биле Алдын-оол артып каар. Маңнаткан аъттар даваны дагжаар, оолдар, кыстарның ыры дынчалыр:

Дүнгүрүңнү дүккүлетпе,
Дүктүг кулун амыразын.
Кеңгиргеңни хеккилетпе,
Хенче кулун амыразын...

Узун дурттуг оюң эккел,
Ушкаргаштың чедирип каг.
Уруг чүве, чаш-ла чүве,
Уйгузундан дудай-ла бээр...

Бичеймаа (*арай сагыш човап*). Делег-оолдуң чааскаан чоруй баары ол боор бе?

Алдын-оол. Бисти кадарып турар эвес, чоруй-даа барды-ла ыйнаан.

Бичеймаа. Демги ол чүвелер халап үндүрбес деп бе?

Алдын-оол. Халап үндүрүп канчаарыл олар? Дидинмес болгай аан, кортук чүвелер.

Бичеймаа. Олар ийи кижидир, канчап-даа чадавас болгай.

Алдын-оол. Делег-оол дөрт-даа ындыг адаскаларны чүве бодавас болгай аан. Хей дүвүреве. Турза — узун, тутса — мөге, чүге алдырар ол.

Бичеймаа. Шында-ла ындыг. Делег-оолдуң мөөрейлежип, тараа дажыглап турганын көргөн-дир мен. Ийи барба тарааны аргамчы-биле кошкаш, эгиннеп алгаш, аппаар кижичораан. Борто олураалам.

Ушкан терек кырынга кожа олуруп алырлар.

Алдын-оол. Делег-оол-даа эрниц экизи болдур ийин. Идегелдиг эш. Сен ооң төөгүзүн билир сен бе, Бичей?

Бичеймаа. Ийе, ачамга чугаалап берип олурар чораан. Кээргенчиг амытан-дыр ийин, хөөкүй.

Алдын-оол. Сержинмаа-биле олар ийиниң хуу-салымы чаагай-даа бооп чадавас.

Бичеймаа. Ындыг болза, эки-ле боор ийик. А бис ийиниң кандыг деп бодаар сен? *(Алдын-оолга чөлөндир олуруп алгаш, муңгаргайы-биле.)* Чамдык-чамдыкта сактырымга, чырык хүнүм ажып, карангы дүн дуй дүжүп, базар-баар черниң уг-шии тывылбас ышкаш кыннып кээр. Хөрээм дакпыжап, бар шаам-биле алгырыксаам келир дедаан.

Алдын-оол. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас джир болгай. Бистиң аас-кежиктиг хүнүвүс база келир чадавас оң. Дыка мунгарава, Бичей. *(Бичеймааны бодунче чыпшыр туткаш, ооң өштүн суйбап турар.)*

Бичеймаа. Бодуң аңаа бүзүрээр сен бе? *(Алдын-оолдан хоадыр олуруп алып.)*

Алдын-оол. Бүзүревес боор бе? Бүзүрээр мен.

Бичеймаа. Ада-иевис хоржок болза, албан чери, хүрээ-шажын удур болза, канчаар бис деп айтырып ордуң. Мен сенден ону база айтырайн деп. Шынап-ла ындыг болза канчаар сен?

Алдын-оол. Аңаа бодуң-на харыылап кагдың чоп. Мен база сен дег, ындыг мен деп чугааладым. Азы чүл, мээң оомга шынзыкпайн тур сен бе?

Бичеймаа. Ачам бөгүн мени кончуг-ла аттынды. Ам-даа сагыжымдан ыравайн тур. Ынчангаш чүвени канчап билир дээш, ылавылап орарым ол-дур ийин. Сен өскээр бодава.

Алдын-оол. Ындыг болза, Бичей, мен сенээ дангыраам берейн шүве. Оон кедилиг чүве чок.

Бичеймаа. Ынчаарга мен база чыгаанга кирип берейн. Даңгыраавыс солчуул, харын.

Алдын-оол. Херечи чок, ол-ла хоомай-дыр, аа.

Бичеймаа. Кижид бодунга ынаныр болза, эжинге бүзүрээр болза, херечиниң херээ чүү боор? Ындыг бе, Алдын.

Алдын-оол. Ындыг харын, сарыым. Че, мен дангыраам берейн, дыңна. *(Бичеймааның баарыңга дискектендир олуруп алгаш.)* Оран-делегейим, Курбусту дээрим, бир эвес бо даңгыраамны үреп, ынаам Бичеймааны каап, оон чарлыр болзумза, тос каът доуракка бастырайн, тамының тозан тос хилинчээн эдилээн. *(Бижээн уштуп алгаш, ийи холдап бурунгаар сунгаш.)* Даңгыраам үреп, бак чүве кылзымза, хылыш бижек мени шаажылазын! *(Бижээниң бизин чылгааш, хыннап алып.)* Ол-дур, Бичей.

Бичеймаа. Ам мен. Бээр туруп олур. *(Алдын-оол туруп, чудукка олуруп алырга, ооң баарыңга дискектендир олуруп)*

алгаш.) Бир эвес бо даңгыраамны үреп, ынаам Алдын-оолдан чарлып, ону уттур, каар болзумза, оран сатпаа мени эргизин, кудайның чаңныы, килени мени ойназын! Каям, бижээн. (*Бижекти ап алгаш, ийи холдап бурунгаар сунгаш.*) Даңгыраам үреп, бак кылзымза, хылыш бижек мени шаажылазын! (*Бижээн чылгааш, ийи холдавышаан, Алдын-оолга сунуп бээр.*)

А л д ы н - о о л (*бижээн хыннап алгаш, Бичеймааны ийи холундан тургузуп алыр*). Бөгүнден эгелээш, бистиң хуу-салымы-выс, амы-тынывыс тудуш болганы ол-дур. Ону кым-даа одура кезип шыдавас.

Б и ч е й м а а. Ону чүгле сээң бижээн одура кезип шыдаар. (*Алдын-оолду холундан тудуп алгаш.*) Туттунушкан холдары-выс кажап-даа салдынмас. Соңгу назы деп чүве бар болза, аңаа-даа сээн-биле кады баар, сээң-биле кады чоруур ийик мен.

Алдын-оол биле Бичеймаа холдарын салдынышпайн, ырлажып үне бээрлер:

Ушпазын дээш, турбазын дээш
Дагаладып алган-на мен.
Утпазын дээш, кагбазын дээш
Даңгыраглап алган-на мен.

Даштыг орук бүдүрээштиг,
Тайбайн, ушпайн, челем кулун.
Даңгырактың долуу күштүг,
Дагын, дагын бодан уруг...

Час-ла октуң дегген балыы
Ай-даа четпейн экирий бээр.
Чаңгызының сөглээн сөзү
Назынында уттундурбас.

К ө ж е г е

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

УШКУ КӨРГҮЗҮГ

Алдын-шокар уулзалыг аптыра-хааржактыг, ширээде бурганнарлыг шыырак бай кижиниң өөнүң чартыы.

Ынаар хараганнар артында бора-бүдүн өгнүң чартыы көстүп турар. Өгдө Уртун-Назын биле Чошкаадай чугаалажып олурар.

У р т у н - Н а з ы н. Келчип-баржып турар эш-өөрлүг кижин болгай сен. Аалдар аразында чүү кандыг чугаа-домак үнүп турар боор чүве-дир? Чүнү дыңнаар кижин-дир сен?

Ч о ш к а а д а й. Чүү кандыг деп чүнү айыткаар ону, хайы-

рааты. Улустуң аап-саап чугаазы-даа башка ызырынмас боор чүве-дир ийин.

У р т у н-Н а з ы н (*Даңазыңга таакпы тип олура*). Болза-даа кандыг бир чугаа тургай аан.

Ч о ш к а а д а й (*Уртун-Назыңга от шап туткаш*). Мыкылай дадарның садыын үптээн деп, мону-ла чугаалашкан турар чүве-дир. Оон өске чүве дыңнавадым, хайыраатым.

У р т у н-Н а з ы н. Уваа, чүү ындыг дүржок амытаннар боор ол? Танаан кижилери бар болган ирги бе?

Ч о ш к а а д а й. Ол дугайында чүве дыңнавадым, хайы-рааты.

У р т у н-Н а з ы н. Оор-сук дугайында чүве дыңналбайн тур бе?

Ч о ш к а а д а й. Дамдакай аалының чанындан хой кежи, бажы, дуюглары тывылган, ол Бугажык дарганың читкен хою-нуң кежи болган дижип турар чүве чорду.

У р т у н-Н а з ы н. Дамдакай кончуг амытан-на болгай. Ол кылган болгай аап ол.

Ч о ш к а а д а й. Кым билир дээр силер ону, хайырааты.

У р т у н-Н а з ы н (*Чошкаадайже дорт көргөш, шыңгыызы-биле*). Сен аңаа бүзүревейн орарын ол бе?

Ч о ш к а а д а й. Менде чүү боор, хайырааты. Улустуң чу-гаазының аяны ындыг боор чүве-дир ийин.

У р т у н-Н а з ы н. Кандыг?

Ч о ш к а а д а й. Дамдакайны ындыг чүве кылбас дээр са-гыштыг.

У р т у н-Н а з ы н. Кымнар ынча дижип турар чүве-дир?

Ч о ш к а а д а й. Кайызын ол дээр ону, хайырааты. Бо-чоок-кавының улузу төдүзү ынча дижир-ле чүве-дир.

Даштын ыт ээрер.

У р т у н-Н а з ы н. Үнүп көрем.

Чошкаадай үнгөш кирип кээр.

Ч о ш к а а д а й. Шавыраа соржу кел чыдыр.

У р т у н-Н а з ы н. Дүрген олбуктан салгаш, барып аъдын ал.

Чошкаадай олбук чаткаш, үнгөш, өг артыңче чоруй баар. Бичи болгаш кара хилиң чагалыг, сарыг торгу тоннуг, сарыг хорагай оваадай бөртүг Шавы-раа биле Чошкаадай өг артындан көстүп келгеш кирип кээрлер.

Ш а в ы р а а (*чүгк баарыңга келгеш*). Чейзең, амыр!

У р т у н-Н а з ы н. Амыр, амыр. Башкы, өрү саадаңар.

Ш а в ы р а а (олбукка олуруп алгаш). Чейзең чиик, чаагай саадап тур бе? (Уртун-Назынга хөөрге сунар.)

У р т у н - Н а з ы н (хөөргезин албышаан). Чиик, чаагай. Башкы, чиик-чаагай моорлап чор бе? (Хөөргезин аксындан чыттааш, дедир сунар. Чошкаадайже.) Сускундан кут, оол.

Ч о ш к а а д а й (Шавырааның баарынга ширээ салгаш, ооң кырынга тавакка боова салып каар). Башкының сөгечези.

Шавыраа хоюндан кадакта ораап каан дашка уштуп келгеш, чүлгүп-чүлгүп, Чошкаадайже сунар. Чошкаадай от кыдында домбудан шай куткаш, ширээ кырынга салып каар.

У р т у н - Н а з ы н. Башкы, чүү дугайлыг, кайы моорлап чоруур ирги?

Ш а в ы р а а (Чошкаадайны үндүрүвүт дээн хевирлиг бажы-биле имнээш). Чыза тараазын бастырап үези келген. Буга дарга-биле ону дугуржур болган улус бис. Манаа келбеди бе, чейзең?

У р т у н - Н а з ы н. Чок. Черле келир ужурлуг кижги. Чедип кээр боор. (Чошкаадайже.) Башкы могап, суксап чор боор. Өөңерге барып, паштан хайындырып, чемден кылып көр шүве.

Ч о ш к а а д а й. Дыңнап бараан болуйн, хайырааты. (Үнүп чоруй баар.)

Уртун-Назын биле Шавыраа кезек када ыт чок олулар.

У р т у н - Н а з ы н (Шавырааже чоокшуладыр олуруп алгаш, аяр үн-биле). Че, чүвениң ужуру чүү бооп-тур бо, башкы?

Ш а в ы р а а (Уртун-Назынче эглип алгаш. База-ла ынаар аяары-биле). Хире-шаа-биле чогул-ла турар хевирлиг ийин бо, чейзең.

У р т у н - Н а з ы н (арай кадалып). Болза-даа чогул чүл аап?

Ш а в ы р а а (бужурганы аарак). Болза-даа дидир силер бе? Шо-төлге каап тургаш, Чанзан, Дамдакай честешкилерниң аалының чанындан. хойнуң сегин тыпкан аттыг болдуvus. Оон артык канчаар мен? Оон өскези чагырга улузу силерниң херээр эвес чүве бе, чейзең?

У р т у н - Н а з ы н. Ындыг-ындыг, башкы. Силер мени соора биле бербейн көрүңер...

Ыт ээрер. Кезек када кайызы-даа ыт чок, сезиктни-биле манап олулар. Шавыраа ширээ кырында таваан ап каапкаш, хойнундан бичежек судур уштуп келгеш, оозун ширээ кырынга салгаш, ийн холун тейлей туткаш, иштинде номчуп олулар.

Бугажык көстүп келгеш, өгге кирип кээр.

Б у г а ж ы к (*эжик аксынга тура, ийи холун бурунгаар ча-
да сунгаш*). Мындаагылар, амыр!

Уртун-Назын биле Шавыраа «Амыр», «Амыр» джип каар. Бугажык чүк-
баарынга олуруп аар.

У р т у н-Н а з ы н. Аяктан алгаш, шайлап көрөм, дарга. Чо-
раан чорууңар чүү бооп тур?

Бугажык үлгүүрден аяк алгаш шайлай бээр. Шавыраа судурун шарып, хой-
лап алгаш, тавакта боовазын Бугажыкче идип бээр.

Б у г а ж ы к (*аксында боовазын далаш-биле дайнап, хара
бер чазып, шайлавышаан*). Мүн-не чогуп турар хирелиг ийин
бо, хайырааты.

У р т у н-Н а з ы н. Чогум чүү чүве канчаар чогуп турарыл?

Б у г а ж ы к. Мыкылай дадарның кырынче кайгал Койгу-
накты баштадыр боо-хөөлүг үш кижини аъткардым.

У р т у н-Н а з ы н. Эдерткен өөрү кымнарыл?

Б у г а ж ы к (*шала чоргаары-биле*). Бирээзи тоянчы Чер-
лик-оол, база бирээзи ол чарыкта Теверек.

Ш а в ы р а а (*амырап*). Тулган-даа кайгалдар таваржыл-
тыр! Буга дарга-даа ылап-ла кылган-дыр!

У р т у н-Н а з ы н. Оон чүү болган, ынчаш?

Б у г а ж ы к (*улам-на чоргааран*). Оон ам чүү боор, хайы-
рааты! Багай дадарны ырмазын сый коргуткаш, беш, алды хо-
нук хуусаа иштинде моон чоруур кылдыр чыгаанга кииргеш,
салган чордулар! Ол-даа ам бурт дээр ол.

У р т у н-Н а з ы н. Эт-бараанга хол дегбежик иргилер бе?

Б у г а ж ы к (*арай сестип*). Шоолуг эвес шай, таакпы хи-
религ чүвени апкан болдулар, хайыраатым. (*Бичии мөгейип
каар*.) Кончуг чазыйлаан кулугурларга чугаалап турган болдур
мен ийин, аңаа дээп болбас деп!

Ш а в ы р а а. Ында улуг кем чок боор, чейзен. Харын эки!
Моон сонгаар ындыг янзы чорук кылыр апарза, олар улам
амдажыыр болдур ийин.

Бо чугааларның аразында Чошкаадай өг артындан көстүп каап, будүү дың-
наалап, дедир ажыталып каап турар.

У р т у н-Н а з ы н. Ындыг чорук моон сонгаар херек апаар
деп бодаар силер бе, башкы?

Ш а в ы р а а. Орустар, тывалар, бо Мыкылай дадар-биле
Чанзаң ашак ышкаш, мынчаар аралажып, куда-төрөл апаар
болу бээр болза, чүү болур деп бодаар силер? Шажын-чүдүлге
божаңнаар. Шажын-чүдүлге божаңнаарга, чүү болурул? Төре
херээ божаңнаар. Төрениң дөрт будунуң бирээзи шажын бол-
дур эвеспе, чейзен.

У р т у н-Н а з ы н (*кезек боданып олура*). Силер чүвениң ужурун дыка-ла хандыр бодап турар-дыр силер, башкы.

Б у г а ж ы к (*шала хөөрексен*). Аа, башкының угааны-даа кезжээ-дир! Сумунуң кайы-бир дүжүмеди-даа кылып каар болза, ажырбас! Шыдаар...

У р т у н-Н а з ы н (*кылчаш кылдыр көрүнгөш, үзе кирип*). Аяда, аяда моң.

Б у г а ж ы к (*бичиш мөгөйгөш*). Дыннап бараан болуйн, хайыраатым.

Ш а в ы р а а. Улус сүзүк-чүдүлгезин оскунар болза, коргар-сестир, нарыыдаар-шээрлээр чүве чок болганы ол. Коргар, сестир чүве чок болганда, хойлу-дүрүмнү-даа, эрге-чагырганы-даа тоовас апаар.

У р т у н-Н а з ы н. Силерниң оонар-ла чөп, башкы.

Ш а в ы р а а. Ынчангаш ол Алдын-оолду Мыкылай дадар-ның уруундан чарар деп кызыдып турарым ол-дур. Оон башка, албыс-шулбустан-даа кадай кылып алгай-ла, менээ хамаан бе?

У р т у н-Н а з ы н. Мен ону ынчаар хандыр бодаваан кижидир мен. Мону бир янзы көрбөс болза, хоржок-тур. (*Бугажыкче*). Силерниң хоюнарның херээ чүү бооп тур?

Б у г а ж ы к. Чүү-даа болган чүве чок, хайырааты. Бо башкы шо каган соонда, хойнуң сегин тыпкаш, Чанзаң адашкыларга шамнап каан мен. Бо-ла ийин.

У р т у н-Н а з ы н. Отту кывыскаш, кырынче ыяш салбас, чүшкүрбөс болза, канчап баарыл?

Б у г а ж ы к. Канчап баар боор, хайырааты? Өже-ле бээр болгай.

У р т у н-Н а з ы н. Ол-дур. Херекти көдүрген-дир сен. Ону ам чүшкүрер херек.

Б у г а ж ы к (*арай харык чогу-биле*). Канчаар чүшкүрериниң аайын арай тыппас кижидир мен, хайырааты. Төлөп бер дээримге, мени кайынын тоор ол?

У р т у н-Н а з ы н. Хамык ужур хойну төледир, төлетпезинде эвес болдур ийин. Билдиң бе?

Б у г а ж ы к (*арай дүвүрөп*). Канчап ындыг боор, хайырааты?! Мээң хоюмну алган болганда төлөп берзин ол-ла!

Ш а в ы р а а. Алган эвес, алган аттыг болганда дедаан.

Б у г а ж ы к (*улам дүвүрөп*). Чок, чок! Мен ынчап когаравас мен! Силер ынчап чарлык болбаан болзунарза, хоюм коданынга дириг-ле тургай! Хайыраан хоюм!

У р т у н-Н а з ы н. Шынын сөглээрге, сенден когараан чүве чок-тур ийин, Буга, кежин кедип, эьдин чил алган-дыр сен. Хамык ужур Алдын-оолду тудуп бектээринге чылдак херек. Сээн

хоюң ындыг чылдак болганы ол-дур ийин. Ындыг-даа болза, сен хомудава. Хоюңнуң дуюун тургузуп бээр бис. А сен херекти чүшкүр.

Б у г а ж ы к. Чүнү канчаар кижини боор мен, хайырааты?

У р т у н-Н а з ы н. Сен Чолдак-бошка биле Чалбаа-Хаага баргаш, Чанзаң ашакты оглу Алдын-оол-биле кады үш хонук хуусаа иштинде тудуп эккелиңер дидир деп чугаала.

Ш а в ы р а а. Чанзаң ашактың бодун шүүдеткен херээ чок боор. Хамык чүвени үүлгедип, каптагайны хайындырып турар кижини ооң чуржузу Дамдакай болдур эвеспе.

Б у г а ж ы к (*база-ла хөөрексеп*). Ындыг, ындыг! Башкы-даа чүвени өттүр-ле билип орап-дыр! Дем-не чугааладым! Шыдаар...

У р т у н-Н а з ы н (*база-ла кылчаш кылдыр көргөш, үзе кирип*). Аяда, аяда моң!

Б у г а ж ы к (*бичии мөгөйгөш*). Дыңнап бараан болуйн хайырааты!

У р т у н-Н а з ы н. Ындыг-дыр. Алдын-оол биле Дамдакайны тудуп эккелиңер.

Ш а в ы р а а. Өл Дамдакай дээрге тутса-тудар, атса-адар, берге кижилерниң бирээзи болдур эвеспе.

Б у г а ж ы к (*харык чогу-биле*). Шында-ла ындыг-ла болгай. Алдырбайн барза, хөңнү. Қончуг амытан-на болгай! Қанчалза-даа туразы!

Ш а в ы р а а. Ынчангаш ону Хүрбээ хүндүге даасса, эки боор. Силер чүү деп бодай-дыр силер, чейзең?

Б у г а ж ы к (*улам хөөрөп*). Шын-дыр. Шын-дыр! Чугааладым, башкының угааны кончуг деп! Шыдаар... (*Уртун-Назынның килеңниг көрүжүн көрүп кааш.*) Буруулуг болдум, хайырааты. (*Мөгөйип каар.*)

У р т у н-Н а з ы н. Силерниң оонар шын боор, башкы. (*Бугажыкче.*) Хүрбээ хүндүнүң бодунга чугаалап каг. Ол боду-ла таарыштырып каар ол.

Б у г а ж ы к. Дыңнап бараан болдум, хайырааты. Чоруптар ирги мен бе.

У р т у н-Н а з ы н. Ынчал, ынчал. Бистин бо чугаавысты кымга-даа дыңнадып болбас! Билдиң бе! Дамдакай биле Алдын-оол ынаваз болза, күш-биле тудуп эккелзиннер. Боо-хөөзүн ап алгаш чорзуннар. Че, ам чорувут.

Бугажык мөгөйип кааш, дедирленип үне бээр.

Ш а в ы р а а (*кезек боданып олура*). Бодаарымга, Койгунак Мыкылай дадарга арай дынмаан ышкаш-тыр.

У р т у н-Н а з ы н. Ындыг деп бе?

Ш а в ы р а а. Болгаап көрүңерем, чейзен. Оон бээр каш-даа хонду. Амдыгаа чедир чүү-даа сураг. Ону бодаарга, дадарга ааршылыг болбаан-дыр ийин ол.

У р т у н-Н а з ы н. Ынчаарга ам чүл, арай ааршылыг кылдыр бериптер бис бе?

Ш а в ы р а а. Ындыг-ындыг! Чалындыр берипкеш, кудуруунга куу тостан баглааш, кулбуксудуптар, ол-ла! (*Каттыржыр.*)

У р т у н-Н а з ы н. Ам база улус чепсеп-дерип, аъткаарар болган-дыр. Ол-ла арай шүүттүг боор.

Ш а в ы р а а. Ындыг улуг шүүт-даа чок боор. Койгунак ам чүвениң амданын биле берген. Катап бар дизе, амырай бээр ол.

У р т у н-Н а з ы н. Ам база оларны чорудар бис бе?

Ш а в ы р а а. Ындыг, ындыг. Дем моон сонгаар ындыг янзы чорук кылыр апарза деп орган чүвем ол болдур ийин.

У р т у н-Н а з ы н. Амдыкы ол Бугажыктың «башкынын угааны кежээ» дээни шын-дыр ийин, башкы.

Ш а в ы р а а. Ындыг тeneвиргөй кижилер чамдыкта чүвениң шынын чугаалай кааптар, кара хөк чүве боор, чейзен. (*Каттыржыр.*)

У р т у н-Н а з ы н. Койгунакка эш кылдыр үш-дөрт хире кайгалдардан немеп берзе, эки. Кандыг деп бодай-дыр силер?

Ш а в ы р а а. Түрү киирип, дадарны улам сүртедирде харын эки.

У р т у н-Н а з ы н. Устуң орус нояны маңаа киржин, бээр казак-солаан тыртып, чүнү чазаар болду деп сестин ор мен.

Ш а в ы р а а. Оон сезинген херек чок боор. Орустар ам ак орус, кызыл орус бооп үстүп алган, боттары аразында өлүр-баарын билинмес согушкан, бисче сагыш салыр чай чок болдурлар, ийин. Бир эвес эптиг байдал таварышса...

Ыт ээрер. Уртун-Назын биле Шавырааның аразында чугаа соксай бээр. Мыкылай биле Делег-оол кирип кээрлер. Мыкылай хакас идик-кептиг, Делег-оол орус хөйлен-чүвүрлүг, бродни сапыктарлыг.

М ы к ы л а й (*ожук адаанга тура*). Мындаагылар, амыр!

Уртун-Назын биле Шавыраа көрүнмейн-даа, дыңналыр-дыңналбазы-биле «Амыр» джиңп каар. Мыкылай кезек када ыт чок тургаш, чүк баарынга олуруп алыр. Ооң адаанга Делег-оол олуруп алыр.

У р т у н-Н а з ы н (*мурнуку хевээр Мыкылайже көрүнмейн*). Танчааты, кайы углап бар чор?

М ы к ы л а й (*докпак баштыг даңазыңга далаш чогу-биле таакпызын тип, кыпсып алгаш, тыртпышаан*). Силерге-ле баралгап чор мен, чейзен.

У р т у н-Н а з ы н (*ам-на Мыкылайже көрнүп келгеси*).
Чүү дугайлыг?

М ы к ы л а й. Херек билдирип, чаргы-чаалы кылып чоруур,
мындыг-ла кижидир мен, чейзен.

У р т у н-Н а з ы н. Кандыг херек билдирип, кымпың-биле
чаргылдажып чоруурунар ол?

М ы к ы л а й. Үш хонук бурунгаар боо-хөөлүг дээрбечилер
халдап келгеш, элээн бараан-сараан үптөп алгаш, бодумну
моон ойладып, сывыртап, өлүрер-чидиреринге чедир кыжангаш
бардылар. Ону билдирип чору мен, чейзен.

У р т у н-Н а з ы н. Уваа, элдеп чүве-дир, аа. Бистиң маңаа
ындыг оор дээрбечилер турбаан-на чер болгай бо. Чүү ындыг
дүржөк амытаннар тыптып келген чүве боор ол? Ол дээрбечи-
лерниң боттарын таныыр-дыр силер бе, ынчаш?

М ы к ы л а й. Мен оларны танывас мен.

У р т у н-Н а з ы н. Магалыг-ла чүве-дир! Ам кымны кый-
гыртып, кымның аксын байысаар бис? Кымны торгап шни-
дер бис.

М ы к ы л а й. Бо оол оларның бирээзин таныыр чорду.

У р т у н-Н а з ы н (*кылчаш кылдыр көрүнгөш*). Бо чүү деп
мындыг кижил бо?

М ы к ы л а й. Мээң ажылымга дузалажып берип турар
оол-дур ийип.

У р т у н-Н а з ы н (*Делег-оолче*). Оларның аразында та-
ныыр кижин кым-дыр, оол?

Д е л е г-о о л. Ол чарык чурттуг Теверек-ле чорду.

Ш а в ы р а а. Эндээ танываан эвес сен бе? Ылап-ла Теве-
рек-тир бе?

Д е л е г-о о л. Мен Теверекти эки таныыр мен. Ол-ла чорду.

Ш а в ы р а а. Өскелерни танывас-тыр сен бе?

Д е л е г-о о л. Чок. Танывас мен.

У р т у н-Н а з ы н (*хөрээн хозадыр чөдүргүлээш*). Ынчаар-
га когараанынар ол-дур, танчааты.

М ы к ы л а й (*кайгай берген*). Таанда канчап ындыг боор
ол, чейзен?

У р т у н-Н а з ы н. Теверекти байысаап деп хей-ле аас чо-
ва. Оон өчүк үндүрүп алыр деп кордаан-даа херээ чок!

М ы к ы л а й. Шак ындыг, чагырга чок, сула салып каан,
туразында кижидир канчап турар боор?

У р т у н-Н а з ы н. Суму хамаан чок, кожуун нояны чадап
каан амытан боор. Ынчангаш чалаң чиңзе кадааш, даргада-
дып салып каан.

М ы к ы л а й. Ынчаарга ам чүл, канчаарын-даа бодум би-
лир болганым ол бе, чейзен?

Ш а в ы р а а. Оваартынып көрүңөр, танчааты. Кедерезе, эт-хөренгиден туржук амы-тындан-даа когарап болур болгай.

М ы к ы л а й (*кезек када Шавырааже кезе кайган алган турар*). Силерниң домааңар ол дээрбечилерниң домаа-биле кандыг кончуг дүгжүп турар чүве боор? Оларның-биле бир багдаа болгу дег.

Ш а в ы р а а. Ындыг чүве канчап бажыңарга кирер, аксыңарга эптжир кижинилер, танчааты? Силерге буян болзун дээш, силерни озал-ондактап чайлап чорзун дээш ыңчап ор мен.

М ы к ы л а й. Мен амдызында силерге авыралдап келбедим. Бурган херээ бир аңгы, төрө херээ бир аңгы чүве ыйнаан?

Ш а в ы р а а. Силер черле чогуум шажын, чүдүлге деп чүве билер кижинилер бе?

М ы к ы л а й. Билбейн аан.

Ш а в ы р а а. Ындыг-ла билер болзуңарза, урууңарга чүге шажын, чүдүлгеге удур хүрүмнүг чүве кылдырып турар силер?

М ы к ы л а й (*шыжыгып*). Силерниң урууңар эвес, мээң уруум ышкажыл. Ооң канчап-даа турары силерге чүү хамаан чүвөл?

Ш а в ы р а а. Канчап хамаан чок боор? Мен хурээниң сагыл-саңмаарлыг улуг ламазы кижинилер мен. Шажын, чүдүлгени мынчаар бужартадын турда, канчап анаа көрүп олурар кижинилер мен.

М ы к ы л а й (*хорадай берген*). Кым бужартадып турар чүвөл?

Ш а в ы р а а. Билбес силер бе?

М ы к ы л а й. Чок, билбес мен?

Ш а в ы р а а. Силерниң урууңар.

М ы к ы л а й. Мээң уруум силерниң шажын, чүдүлгениң канчап бужартадыр чүвөл?

Ш а в ы р а а. Уруг-дарыгны өглээрде, шажын-чүдүлгениң тааржыр-таарышпазын хамаан чок, меңги-содаалының тааржыр-таарышпазындан бээр көөр чүве болгай. Бистиң шажының кижизи өске шажының кижизи-биле өг-бүлө тударын бурган номналында хоруп турар болдур ийин.

М ы к ы л а й. Силерге уруумнуң меңги-содаалын көргүзүп, ооң хай-бачыдын арыдар дээш, авыралдап келбээн кижинилер мен. Меңээ хей шорулбанар, соржу!

Ш а в ы р а а. Мен силерни бурган килениңден чайлазын дээш, сагындырып тур мен. Кичээниңер, танчааты! Бурган килени кончуг эвеспе!

М ы к ы л а й. Аңаа сагыш човаваңар! Өршээр, өршээвезин

бурган билгей аан. (*Уртун-Назынче.*) Ламалар чугаазы көвү-деди, аскак хой ырады. Билдирген херээм дугайында чарлыы-нар чүл, чейзен.

Уртун-Назын (*кезек боданып олура*). Чер болганда чаа-чалбак өөскээн, оор-дээрбедел кедерээн, дүшкүүрлүг үе-дир бо. Ынчангаш көп хөделген орук-чириктен чайлап чорааны дээр боор, танчааты.

Мыкылай. Оон өске чугаалаар чүвөнер чок ирги бе, чейзен?

Уртун-Назын. Сүмемни каттым. Оон ыңай чугаалаар чүвөм чок, хүлээп алыр, албазынарны бодунар билинер.

Мыкылай. Бо соржунун-даа чугаазы, силернин-даа чугааңар демги ол дээрбечилер-биле кандыг кончуг аасташ болуп турар чүве боор, чейзен? Бир-бир бодаарга, оларны силер-даа үттөп-сургааш, аъткарып турар чыгы.

Шавыраа. Оваартынып чорунар, танчааты! Шажын-чү-дүлге болгаш албан черин дорамчылаан дээш яла хүлээр апаар силер!

Мыкылай (*туруп келгеш*). Дөңгүр бижек холга каржы, дөңгүр лама төрээ каржы деп чүве дычнаваан силер бе? Силер анаа ынаар олурунар. Хай-бачыдым арылдырар дээш, авы-ралдап келзимзе, ынчан чугаалап тургай силер аан. (*Уртун-Назынче.*) Бир-тээ силер шошкуп бербес болганыңарда, кан-чаар-даа камгаланырын бодум билир бооп тур мен ийин. Бир эвес ындыг-мындыг чүве үнзе, оон бала-шончаан силер эдилээр апаар силер! Че, чоруул, оол.

Мыкылай биле Делег-оол үнүп чоруй баарлар.

Уртун-Назын (*арай девидексен*). Дарый шимченип, хө-делбес болза, херек будулар хирелиг-дир. Бо дадар бир чүве үндүрөр чадавас.

Шавыраа. Девидеп, далажып, мөлдүргей чүве кылып болбас, чейзен! Ылап кылыр херек.

Уртун-Назын. Чүнү канчалза экил, арга-сүмөңер чүл?

Шавыраа. Чүнүн-даа мурнунда дадарны моон ырадыр. Ынчанмас болза, шынап-ла херек будулуп магат.

Уртун-Назын. Ынчаарга-ла Койгунактын улузун дүр-гедедир болган-дыр.

Шавыраа. Ындыг, ындыг. Дүргедээн тудум-на, улам эки. Дадарны чай алындырбайн баар херек. Мен-даа чоруптайн. (*Туруп кээр.*)

К ө ж е г е

(Уланчылыг)



С. А. Сарыг-оолдун төрүттүнгенинден бээр 80 чыл болганына

Антон КАЛЗАН

ХӨЛЕЧИКТЕН УЛУСТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫНГА ЧЕДИР

Тыва литератураның бир үндезилекчизи, ооң классиги Степан Агбанович Сарыг-оолдун чуртталгазы дүвүрээзинниг чээрбиги векте Тываның төөгүзүнүң аңгы-аңгы үелери-биле белдирлешкен. Бичии болгаш элээди чылдары феодалдыг Тывага эрткен, аныяк назыны тыва улустуң Улуг Октябрьның дорт салдары-биле өөскээн хосталгалыг шимчээшкининиң болгаш Тыва Арат Республиканың чылдарына таварышкан. Оон аңгыда чогаалчы дөртөн ажыг чылдың дургузунда Советтиг Тывага социалистиг чаартылгаларның херечизи болгаш идепкейлиг киржикчизи болган. Сарыг-оол амыдыралының бежен хире чылын чогаал ажылынга өргээн. Ол узун чогаадыкчы назынының иштиңде чогаалчы тыва литератураны чүгле бут кырынга тургузшкан эвес, а харын ону хөгжүлдениң улуг оруунче киришкеш, амгы деннелинге чедир көдүрүшкен. Степан Сарыг-оол чогаалчы хуузу-биле төрөөн чонунуң бедик үнелелин аныяк чылдарында-ла чедип алган. Оон ады тыва улуска ыдыктыг.

Сарыг-оол 1934 чылда эн мурнайгы «Эрге-шөлээ» деп шүлүүн бижирде «чуртталганың университетин» эрткен, аныяк-даа болза, улуг амыдырал дуржулгалыг кижиге турган. Ол 1908 чылдың ноябрь 17-де Өвүр-Амыракка Шумураш, Майндырмаа деп араттарның өг-бүлезинге төрүттүнген. Келир үениң чогаалчызы чажында бажының дүгү сап-сарыг болганының ужурунда Сарыг-оол деп адаткан. Чараш, сарыг баш улуска чаптанчыг бооп, харындаа аас-кежиктиң демдээ, ожу деп-даа сагындырган.

Ыңчалза-даа Сарыг-оол эрте чажында-ла кадыг салымга онаажып, амыдыралдың дошкун шылгалдаларын тудуп эртер ужурга таварышкан. Өг-бүлениң сес уругларының дөрткүзү бооп төрүттүнген Сарыг-оол беш харлыында пези чок апарган соонда ийи хире чыл эрткенде ачазы боду ышкаш хөй ажы-төлдүг дулгуяк херээжен-биле амыдырал туда бээрге, улуг-биче төрөөн чүвेलери ышкаш, ол-бо төрелдеринге база хары кижилерге эштенчи-

леп чоруп берген. Хөлечиктин човалацын, ашты, соокту, дорамчылалды бичии Сарыг-оол барык ол чылдың иштинде хүннүң көрүп, түрөп өскөн.

Орус улустуң «экизи чок бак турбас» деп үлегери ышкаш, амыдыралдың онааштырган бергелери алызындан угаанныг, кадыг-быжыг оолдуң тура-соруун кошкадып шыдаваан, оон туржук эрес эрнин бүдүжүн улам дадыктырып, буянга ынак, бузутка көөр хөөн чок чорукка өөреткен.

Арат оолдуң салымынын чаа оруу Тывага улустуң эрге-чагыргазы тургустунган соонда ажыттырган. Нинтилелде революстуг өскерлинишкин-нерниң салдары-биле бичии Сарыг-оолдуң чуртгалгазынга, угаан-бодалынга чаа чүүлдер тыптып келген. Ол баштай реванэ (революстуг аныяктарның эвилелинин) кежигүнүнге киргеш, 1928 чылда Кызыл хоорайга нам сургуулунун өөреникчизи апарган. Ийи чылдың иштинде өөренигинин ачызында чоокка чедир-ле бүдүүлүк чораан оол мырыдай чаа, таныттынмас чыгыы кижжи болу берген. Школаны доозар чылында ол тыва феодалдарның, орус кулактарның үймээннерип базарынга ок-боолуг киржи, революцияның солдады апарган.

Сарыг-оолдуң салымынга база бир эргилде 1930 чылда болган. Ынчан ону бөлүк тыва оолдар, кыстар-биле кады Москваже КУТВ-ка (Чөөн-чүк улустарның коммунистиг университетинге) өөредип чоруткан. Дөрт чылдың иштинде шудургу болгаш сонургалдыг өөрсдилгениң түңнелинде Сарыг-оол билиглер-биле шыырак чепсегленип, делегей культуразының далайынче шымныгып кирген. Чуртунче 1934 члда эртем-билиглерден чалгыналган болгаш төрөөн Тывазын революстуг ёзу-биле чаартыр херекке киржиксээч изиг күзелдиг интеллигент кижжи апарган чанып келген. Ону депже чаа үндезилеттинген «Аревэ шыны» солунуң редакторунга томуйлаан.

Аныяк журналист республикада кидин түлүк хайныгып эгелээн литература амыдыралының киржикчизи болу берген болгаш бир дугээр «Эрге-шөлээ» деп шүлүүн чогааткан. Ол шүлүк Сарыг-оолдуң чогаалының эге бажын салган. Ынчалза-даа бот чогаадыр чорукче чүткүл Сарыг-оолга бо шүлүктүң ырак мурнунда-ла тывылганын айтыры чугула. Ооң сактышкынын езугаар алырга, ол «элээди эр» апаргаш, аныяктарның оюн-хөглээшкиниң киржикчизи — «анаа-ла-бир кижжи саны киржикчизи эвес, ооң бир кы-выскызы — кывынгыр чоңгу, чээргени болуп», ынчан-на бодунуң чогааткан кожамыктарын өөрүнүң мурнунга ырай берген турган. Ол ышкаш 1928-30 чылдарда нам сургуулунга өөренип тура, Сарыг-оол «Аныяктарның сорулгазы» деп моол дылга үнүп турган сеткүүлге бижээн бир «шүлүглелди» номчааш, «бодунуң дылында бижиктиг болза анаа мынчаар ыр аянын шүлүктөөн узун тоожуну база бижип болур чүве-дир эвес» деп түңнелди кылган.

«Эрге-шөлээ» деп шүлүк утказының-даа, хевириниң-даа талазы-биле ынчаардагы шүлүк чогаалының нити байдалынга чагырткан. Ол, бир талазында, совет-тыва найыралды алдаржыткан революстуг соруу-биле, ийи талазында, улустуң ырларының майыын дөрт үлегерлээни-биле ынчан бижип эгелеп турган шупту авторларның шүлүктери-биле дөмейлешкес.

Сарыг-оол чогаал ажылынче шүлүкчү бооп кирген болгаш тыва литератураың мурнунга хамыктың мурнунда шүлүкчү хуузу-биле ачы-хавыяалык бооп арткан. Аныяк автор бодунуң үезиниң кол чүүлдериниң дугайында шүлүктөп эгелээн. А үженги чылдарның үези кандыгыл дээрге, ынчан арат массалар хамыктың мурунунда амыдыралда чаа чүүлдериниң, социал-политиктиг айтырыгларны сопуургап, төөгүнүң улуг революстуг эргилдезиниң ужур-утказын ханыладыр угаазылап, чаа, улусчу тургузугтуң идепкейлиг тургузукчулары бооп турган. Чон канчаар чурттап чорааш, кандыг чуртталганы чедип алганының дугайында бодалдар езулуг арат кижги бүрүзүнүң сагыжын хайныктырып турган. Ынчангаш Ленин, Октябрь, интернационализм, революстуг чаартылгалар дугайында темалар тыва литератураның шунту жайрларынга кол черин ээлээн. Бо темалар Сарыг-оолга база дүрүм сзугаар эң-не чоок, эргим болу бергеннер.

Аныяк шүлүкчү төөгүнү болгаш чаа үени революстуг хөгжүлдениң бединден көргөн. «Караңгыда» деп шүлүүнге ада-өгбениң кайгамчыктыг байлак оран-чуртунга феодалдыг дарлалдан түрөп чурттап чораны дээш хорадаан сеткилин илеретпишаан, кулданыгга, дарлалга удур эрес-дидим тура халааш, амы-тынын берген маадырларны алдаржыткан.

Бо болгаш өске-даа баштайгы шүлүктеринге Сарыг-оол бодун шыырак төөгү-философтуг угаазылап, бир янзы чечен дылдыг, онзагай сарыылдыг шүлүкчү кылдыр бадыткаан. Талантылыг шүлүкчү төрөөн аас чогаалынга даянган.

Ооң-биле кады ооң шүлүктеринге дораан-на фольклордан ылгалдык чүве база көстүп келген. Ол чүл дээрге, оларда лириктиг бодалды чаңгыс поэтиктиг бадыткал кылдыр эвес, а сайзырадып тургаш илередир аян колдаан. Ынчаарга улустуң ырларынга азы үлегер домактарынга поэтиктиг бодалды сайзырадыры синтаксистиг параллелизминиң кызыгаарындан үнмөс турган-на болгай. Шүлүкке идеяны сайзырадып тургаш илередир чорук тыва поэзияның төөгүзүндө чогаадыкчы ажыдышкын болган. Ол чаа чүүл орус шүлүктүң салдары-биле тывылган. Ынчангаш Сарыг-оолдуң талаантызының үженги чылдарда-ла ужукканы шүлүкчүнүң аас чогаалынга болгаш орус поэзияга билдилиг даянганының ачызында болган. Ол дугайын үстүндө чижеглеттинген «Караңгыда» деп шүлүктен аңгыда «Херээжен», «Тиилээн бис», «Иелерге», «Аас кежини», «Шаңнаттырган», «Ужар-хеме», «Деткимченин оруу», «Белен тур», «Час» болгаш өске-даа шүлүктер тода херечилээн.

Үженги чылдарда Сарыг-оолдуң чогаалының бир турум үндезини салдыган. Ол чүл дээрге аныяк шүлүкчү бодунуң кол сорулгасын амыдыралда чаа, социал депшилгелиг чүүлдерни алдаржыдарында деп ыяк тодараткаш, ол принципке бүгү назынында шынчы бооп арткан. Чылдар эрткен соонда Сарыг-оол чогаалы «чаагай улуг тургузугга тудуп киржир» «чидиг чепсээм» деп адааны моон-биле тайылбырлаттынар.

Чогаадыкчы ажылының баштайгы үе-чардазында Сарыг-оол төрөөн аас чогаалы биле орус поэзияның байлак дуржулгасынга даянган, бодунуң өскелерге дөмейлешпес, бот-онзагай шүлүкчү «үнүн», «холунуң үжүүн», сти-

лин колдуунда тып алган. Ол болза шүлүкчүнүң чогаалчы салымынга принципиалдыг рольду ойнаан чеднишкин болган. Ынчангаш Сарыг-оол эге бажындан тура-ла чаарткычы болгаш бот-онзагай шүлүкчү деп билдинмишаан, чаа чадаже көдүрлүрүнүң быжыг таваан салып четтигипкен. А ыңдыг көдүрлүүшкүн дараазында Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында болган.

Гитлерлиг Германияның Совет Эвилелинче халдаанынга Сарыг-оол доп-дораан «Чылан сени» деп чидиг публицистиг шүлүк-биле харыылаан. Фашизмни шынның, гуманизмниң нүүрүндө буруудадып каргаан бо шүлүк авторнун мергежилниң шынар талазы-биле чаа чадаже көдүрлүп келгенин бадыткаан. Шүлүктүн килеңниг утка-бодалынга ооң иштики логиказы, сөс-домаа, интонациязы тергенин таарышкан. Кыска-кыска айтырыг, кыйгырыг домактары аңаа ширин суд буруудалының болгаш шинткелинин аянын кириген. Гитлерни «маңгыс ышкаш дайзын», «черлик ёзу ээзи», «черлик аза», «херектен» деп буруудаткан, а буруудал бүрүзү эренгей эвес, ыяк бадыткалдыг.

Дайынчы үениң тыва чогаалчыларга дааскан онаалгазын медегерлиги-биле база кыптыккан сорукуг хүлээп алгаш, Сарыг-оол поэзия жанрынга патриотчу чогаалдарны эвээш эвести бижээн.

Дайынның баштайгы тоң берге өйүндө солунга ооң «Тиилеп кээр сен» деп балладазы көстүп келгеш, дораан-на масса номчукчуларның бедик күндүткелин чаалап алган. Бир эвес ооң мурнуу чарында парлаттырган «Ыдыктыг дайынче» деп шүлүк дайынын чылча шаварынга ок-боолуг киржиксээн күзелди кыйгырыг хевир-биле илереткен болза, «Тиилеп кээр сен» деп балладаны ол күзелдин херек кырынга боттанышкыны кылдыр романтиктиг уран метод-биле бижээн.

Бо баллада болза Сарыг-оолдун чогаалынга романтиктиг агымны ажыткан бир дугаар чогаал болур. Ук агым моон соңгаар чогаалчынын чүгле поэзиязынга эвес, а харын проза, шин чогаалдарынга көскү черни ээлээн. («Хомустун чугаазы», «Колхозтун чылгычылары», «Алдын-кыс», «Эртинелиг» колхоз», «Сумуда башкы» болгаш өске-даа). Бо чүүлдүн ужур-чогаалчының бурунгаар чүткүлүндө, амыдыралдын даартагы хүнүн баш удур көргөш, ооң чоокшулаарынга чечен сөс-биле дөгүм кылыксап турганында деп билер херек.

«Тиилеп кээр сен» деп баллада сюжет, омур-хевирлери-биле романтиктиг болганындан аңгыда маадырларың сагыш-сеткилин ханы шын дамчытканы-биле реалистиг шынарларлыг чогаал бооп турар.

Шериг-патриотчу теманы Сарыг-оол сөөлзүредир тыва эки турачыларга адрессээн шүлүктеринге улам ханылаткан болгаш лирика хевир-биле ажыдап кылган. Оларың аразындан «Эжимни үдеп тура», «Танкычыга чагыг» деп шүлүктер психологтуг шыны-биле база уявгылыг сарыны-биле тыга лириканын эн шыырак үлегерлериниң аразында кезээде арткан. Эки турачыларга тураскааткан шүлүктер авторнун бодунун чоок өнүктеринге азы тыва кыстарың дайынче чоруп турган ынактарынга сагыш-сеткилин дам-

чытканы-биле үстүндө шүлүктөр кижиниң ишти-хөңнүнүң эң-не ханы болгаш хуу талазының илерээшкини деп билдинип, номчукчуларның чүректеринге улам дээштиг болганнар. Ындыг шүлүктөргө лириктиг маадырлары уяп хөңнүг, чарлыышкынның шактарында хөйүнү бодап, куьдуп, мунгаргай сеткилге-даа алзып турар. Ынчалза-даа олар дайынчы шагның ужурун сзугаар кадыгландыр боданып кээрлер. А «Танкычыга чагыг» деп шүлүк харын-даа мырыңай дорт идеяга-биле доостур:

Тиилелгеден чанып келген
Дидим, эрес эжим сени
Улуг-Хемниң паром аксы
Уткуп алыр черим болзун!

Сарыг-оол бодунуң шүлүктөргө Тываның ажыл-ишчилериниң патриот-туг көдүрлүүшкүнүн көргүзөринче база улуг кичээнге салып турган. Ооң түңселинде «Хорлуу кадай», «Ынакшааным күштүг» деп кайгамчыктыг реалистиг болгаш сзулуг поэктиг шынарлыг шүлүктөр көстүп келген. Автор бо ийн болгаш өске-даа чамдык шүлүктөргө сюжеттиг шүлүк чогаадыры-ның уран аргазын чедимчелиг иницгээнип алган.

Дөргөнгө чылдарның бирги чартында Сарыг-оол лириканың чүгле публицистиг эвес, а харын өске-даа хевирлеринге сеткил-сагышты тода, шын болгаш хостуг ажыдар арга-шинээлиг апарган. Ынчан ооң демир-үжүү «Байлак чуртум», «Чырык хун», «Кадарчының ыры», «Кыстың үнү», «Чараш карак», «Баштайгы ыржыгаш», «Хомустуң чугаазы», «Хомудал», «Өпей ыры», «Аалда час» чергелиг магаданчыг лириктиг шүлүктөргө бижил үндүргөн.

Шүлүкчүнүң уран мергежилиниң бышкан реалистиг деңгелче көдүрүл-генин «Чараш карак» деп шүлүктүн чижээнден көрүп болур. Мында лирик-тиг маадырның сагыш-сеткилин кедергей шын чугаалаан болгаш оон ынакшааны кыстың омур-хевирин каракка көстүп, хөрек-чүректи өөртүп, байырладып кээр кылдыр чураан. Уругнуң турум сугда көрүнчүктелип келген хевир-шырайын «кайгамчыктыг чараш», «тергини чараш» деп чүгле ниити магадаашкын-биле тодаратпаан. Оолдун чүрөөн чаңгыс көрүштөн-не хаара куспактапкан ол кыс «хүннээректеп турган ышкыш, хүлүмзүрүп көрүп турар», ооң «чодураа дег борбалчыңнаан карактары» анаа-ла шолбан дег эвес, а «шолбан ышкыш оду чайнаан». Бо бүгү сарының чурумалдарның ачызында лириктиг маадырның сеткишкенин ылап шынны түңнел стро-фага улам күштөлбишаан, номчукчуу чайгаар хаара тудуптар:

Кандыг не сүдүн ижип
Өскөн ирги? Танып алза.
Кандыг хемниң унун чурттап
Өскөн ирги? Чурттап чорза.

16—17

Бо үзүндүдө одуругларга домактарны тургусканының тыва шүлүкке чаазын, харын-даа арай чиктиин, ынчалза-даа таарымчалыын каксы дем-деглек каалы.

База бир чижек — «Мөңгө алдар» деп, дайын шөлүнгө өлгөн солдатты дээш ыдыктыг кажыдалды илереткен уяранчыг лириктиг шүлүк. Бот дугайты бо чогаалды Сарыг-оолдуң өске-даа хөй-хөй шүлүктери-биле кады тыва поэзияның алдын шыгжамырынче кирген деп бүзүрээр мен.

Сарыг-оолдуң сеткили чүнүң-биле-даа доннашканда, кезээде бот-хуу илерээшкининиң ажыттынар. «Мөңгө алдарда» база ындыг, Шүлүк мунгаргай айтырыгдан эгелээр. Лириктиг маадыр украин черге дайын шөлүнгө бажын салган дайынчы эжиниң дугайында ажыг-шүжүглүг айтырылгарга хөмө туттуруп, ишти-хөңнү карартыр боданып келгеш, хенертен: «Ындыг эвес! Мунгаш, дакпыш сагыжым-дыр» деп туттуна бээр. Мында качыгдалдың ханы шыны бар. Оон ыңай лириктиг утка бир бодаддан өске бодалче поэктиг логика езугаар шилчип, сайзыраар болгаш доостур. Стрoфа бүрүзү бодунуң туружунда болгаш ап кагдынмас.

Сарыг-оолдуң профессионалдыг мергежилиниң чаа шынарның чадазынче көдүрүлгенин «Өпей ыры» деп чингине хуу лириктиг шүлүк база бадыткап турар. Сураглыг ыры апарган чогаал үш-ле куплеттиг. Ынчалза-даа ында иениң төрөөн төлүнгө ынакшылын кайгамчык күштүг болгаш сиреш, тырың кылдыр илереткен.

Шүлүкчү кыска үениң иштинде бедик чогаадыкчы ужугуушкунну кылганы-биле чергелештир ооң көдүрлүүшкүнү дең-дески турбаанын база айтыр уjurлуг бис. Ол дугайын «Магаданчыы кандыг ыйнаан», «Эжим Билчиир-оолга», «Өрнүгү», «Тиилелгениң ыры» деп, чүглө бижээн өйүнүң байдалынга тааржыр шаандан эрттээн, «кыска чоруктуг» шүлүктөр бадыткап турар.

Дөртөнги чылдарның бирги чартыында Сарыг-оол онзагай сарыылдыг, «холунуң үжүү» ыяк тодарап келген шүлүкчү апарганындан ангыда «Ынакшааным күштүг», «Тиилеп кээр сен» деп балладаларга, «Авамның ынак оглу», «Колхозтуң кадарчылары» деп сюжеттиг шүлүктөргө, база «Саны-Мөгө» деп шүлүглөп шыырак эпиктиг шүлүкчү бооп илерээн. Кыска чүүлгө бо чогаалдарның аразындан оода допчузу-биле «Саны-Мөгениң» дугайын чугаалаар херек.

«Саны-Мөгө» — патриоттуг чогаал. Ол — дайын үезиниң изиг тыныжының чалынындан төрүттүнгөн. Ооң маадыры — социалистиг Ада-чуртка ханы ынак, бердинген, ооң фашистиг дайзын-биле демиселинге тиилелгеи дээш бүгү күжүн үндүрүп турар бөдүүн арат. Саны-мөгениң омур-хевири бир мөзүлөш. Ыраккы Мөңгүн-Тайга чурттуг бо малчынның бүдүжүндө кол чүве — бедик политиктиг медеделдин, патриотчу сорукутуу. Эрги Тывага бактың багын көргөн Саны-Мөгө улусчу күрүвениң мурфунга хүлээлгезин ханы медедеп билип турар.

Гитлерлиг Германияның халдаашкыны болза тываларның чаалап алган революстуг эрге-чагыргазынче, хосталгазынче база ханныг арнышкын дээрзи аңаа кандыг-даа чигзиниң чок. Араттың килениниң хайнып келгениниң журуу мында.

Ынчангаш ол айгы-байгы күжүн үндүрүп тургаш өстүрүп алган малмаганын тиилелгениң херээ дээш Кызыл Шеригге харам чокка белекке

сунуп, өргүп турар. Саны-Мөгедө ажык-олча азы алдар-хүндү сүргөн чүү-даа чок. Ону чүгө араттың арыг, шынчы сеткили башкарып турар.

Бо бүгүнү бедик реалистиг езу-биле чуруп көргүскени Сарыг-оолдун шүлүглелин дайын үезиниң тыва поэзиязының мурнуку одуруунче идип үндүргөн. Бо чогаал чүгө ол үенин-даа эвес, а амгы-даа үениң негелдизи-биле сайзыраңгай уран деңнелге бижиттинген. Маңаа хамаарыштыр чүнүн-даа мурнунда тоожушкунуң чангыс аай стилин, маадырның төөгүзүңге, харназынынга кончуг таарышкан аянны тыпканын номчукчунуң кичээнгейин угландырыксап тур мен.

Шүлүглелдин дылы көскү чурумалды-биле база күштүг эмоционалды-биле онзаланган. Автор шүлүглелинге улустуң дылының эгээртинемес чечен курлавырларын тергини мерген ажыглаан.

Тыва улустуң массалыг поэтиоттуг көдүрлүүшкүнүн Сарыг-оол «Белек» деп тоожузуңга база көргүскен. Ук чогаал чаа-ла бут кырынга туруп кел чыткан тыва прозаның дээринге даң бажының шолбаны бооп чырып үнген.

«Белектиң» темазын, маадырларын автор амыдыралдан туда алган. Сарыг-оол албан хүлээлгезиниң аайы-биле республиканың шупту алдын уургайларынга, оларның аразында Хараалдың, удаа-дараа барып, Тожунуң тайгаларында ивижилерниң, аңчыларның чадырларының одагларының күзенчиг аалчызы-даа бооп чораан. Мооң ачызында амыдырал чогаалчының мурнунга чүгө чугаа, солун, сеткүүдөн эвес, а шуут дириг боду-биле ажыттынып, ооң чогаалдарыңче кирип турган.

«Белектин» маадырлары — кожуун төвү Тоора-Хемден безин ыракта муңгаш эзимде соок чадырның ээлери. Сарыг-оол оларны езулуг төлөптиг маадырлар кылдыр ажыткан болгаш көргүскен.

Тоожунуң уран күштүүнүң үндезини хамыктың мурнунда шынды. Ында шупту чүве — кижилерниң чаңы, хевир-шырайы-даа, чугаа-сооду, харылзаа-зы-даа, оран-чурттуң чурумалдары-даа — авторнуң бодунуң хууда ылап көргөн, дыңнаан, ожааганы-биле чуруттунган. Маадыр бүрүзүнүң овор-хеври бот-онзагай шынарлыг. Оларны эчизинге чедир реалистиг болдулар дээш автор тус черниң онзагай чугаа аянын (диалектизмнерни) элбек болгаш өйүңде ажыглаан.

Сарыг-оолдун сюжет чогаадыр, композиция таарыштырар талазы-биле дуржулгазы ооң баштайгы чечен чугааларыңга-ла хөнүгүп келген турган. Ынчаарга мындыг уран мергежил езулуу-биле бир дугаарында «Белекке» ажыттынган. Чогаалчы тоожушкун, чуруушкун, диалог, пейзаж, портрет ышкаш композиция кезектерин билдилиг аралаштырып, сюжетти сайзырадырының аргазын хостуг ажыглаан.

«Белекти» байлак, чечен улусчу дыл-биле бижээн. Автор көргүзүп турар чүве бүрүзүнүң овор-хеври каракка чуруттунуп, кулакка дыңналып, сагышка өйдүгүп турар кылдыр бижээн болгаш тыва литературлуг, дылдың проза стилин чаа чадаже көдүргөн. «Белек» тыва прозачыларга бөгүн-даа өөредягилг.

Дөртөнги чылдарның бирги чартында Сарыг-оолдуң чогаалы бышкан реалистиг шынарларлыг апарган. Ооң-биле кады ооң чогаадыкчы угаазыла-лының база бир онзагай талазы илерээн: ол бодунуң үезин шын көргүзеринден аңгыда даартагы хүннүң дугайын баш удур бижиир романтиктиг бүдүштүг шүлүкчү кылдыр база бадыткаан. Эң ылаңгыя С. П. Щипачевка тураскааткан «Айлаң кушкаш» деп шүлүүнге чогаалчы тыва улустуң совет улустарның социалистиг өг-бүлезиниң дең эргелиг хамаатызы апаарынга ханы бүзүрелин илереткен:

Хостуг, чоргаар айлаң-кушкаш,
Хоюг, чылыг холуң эккел!
Улуг-Хемниң айлаң-кужу
Удавайн ырлап чедер,
Уявыстың каттышканын
Узун мөнгө ырлажыр бис.

Шүлүкчүнүң күзели, өттүр көрүүшкүнү ийи-даа чыл четпээнде бүткен. 1944 чылдың октябрының 11-де Тыва Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле кирген. Ол төөгүлүг болуушкун-биле чергелештир тыва литература, ооң иштинде Сарыг-оолдуң чогаалы чаа үе-чадаже кирген.

Дайын соопуң он ийи — он үш хире чылдарынга онаашкан бо үе-чадада Сарыг-оолдуң шүлүк-даа, проза-даа, шиң-даа чогаалдары Тываның төөгү-зүнүң чаа чадазының кол болуушкуну-биле — калбак социалистиг чаартылгалар-биле тудушкан. Чогаалчы Тывада коллективизацияның өткүт үнүг ыраажызы апарган болгаш тываларның чуртталгазының, оран-чуртунуң каш-ла чылдың иштинде тоолчургу чаартынганынга сеткилдин ханызындан өөрээни, магадаанын публицистиг хевир-биле илереткен. Сарыг-оол, үженги чылдарда ышкаш, эрги болгаш чаа үелерни деңнештирип көргүзөр арганы база катап элбек ажыглаан («Советтиг Тыва», «Дүүн болгаш бөгүн», «Экин аа!», «Элегестин чуруу» болгаш өске-даа шүлүктер).

А «Эртен», «Үнүш» ышкаш шүлүктерде чаа, колхозчу амыдыралдын дириг демдектерин каракка, сагышка өөрүңчүг кылдыр чураан. Бо ийи шүлүк арыг пейзаж лириказынга хамааржыр, ооң-биле кады колхозчу амыдыралдың йөрээл ырлары бооп турар.

Коллективизацияның идеязы Сарыг-оолду элээн каш чылдар бурунгаарла «Колхозтуң чылгычылары», «Хомустуң чугаазы» деп романтиктиг чүткүл-биле чалгынналган шүлүктерни бижииринче сорук кириген. Советтиг Тывага шүлүкчү бодунуң күзел-сагыжын боттут амыдыралга даянып илередир арганы алган. Ычангаш/1946 чылда ол «Алдын-кыс» деп алдаржаан шүлүглелин номчукчуларга бараалгаткан.

Тоолдарда алдын даңгыналар дег чараш болгаш мерген угаанныг тыва кыстың төрээн черинге колхоз тургузар дугайында изиг күзел-чүткүлү шүлүглелин кол утка-бодалы бооп турар. Алдын-кыс дораан масса номчукчуларның ынак маадыры апарган.

«Алдын-кыс» Советтик Тывага калбак коллективизацияның эгелээр ша-ла мурнууда, ыңчалза-даа ооң изиг тыныжы билдинип келген өйдө бижит-тинген. Ынчангаш шүдүглел колдууида авторнуң күзел-бодалын илереткен романтиктиг чогаал болган. Ол дугайын ооң символиктиг төңчүзү-даа хе-речилеп турар.

Алдын-кыстың күзел-соруу
Аржаанның хем кырын орта
Аткан даңның херели дег
Ак-көк өң бооп көстүп келген.

Каш чылдар соонда автор номчукчуларның саналдарына уткуй базым кылып, шүдүглеллиге чаа улуг кезек немеп, чаарткан. Ынчалза-даа чогаал-дын баштайгы романтиктиг ут-ини хевээр арткан. Ооң маадырлары ол үедө хамаанчок, бөгүи безин сагыш ышканы бодандырар амыдыралды тургузар.

«Алдын-кыс» кол утказы, овор-хевирлери-биле романтиктиг-даа болза, боттуг амыдыралдан хоорук эвес, харын-даа ооң тодаргай, дриг демдекте-ринге даянган болгаш реалистиг шынарлардан тудагдаваан. Ооң эн-не чугула реалистиг чүүлү болза хөгжүлдениң перспективазын баш удур өттүр көрүп, ону шын үлегерлеп чураанында бооп турар.

Тыва совет литератураның мурнунга доп-дораан тургустунган эн чугу-ла сорулга болза социализмниң өзүмнерин, чаа чүүлдерни деткиринде турган. Ону херек кырынга боттандырарына. Сарыг-оол кымдан артык улуг үлүгү киирген. Бо таварылгада Сарыг-оол В. Маяковскийниң эгелеп каан традициязын тыва шүлүк чогаалына уламчылаан. Ооң-биле кады аңаа М. Исаковскийниң чедирген салдары база биче эвес деп болур. 30—40-ги чылдарда сурагжаан «Суурну дургаар» деп ырының авторунуң тыва шүлүкчү-ге чаа амыдыралды алдаржыдар талазы-биле үлегер болганы черле тодар-гай. Орус шүлүкчүнүң ырларын тыва дылче Сарыг-оолдуң чогаадыкчы со-руктуг очулдурганы-даа, ооң бодунуң хөй-хөй шүлүктери чоңга иептерээн ырларның сөстери апарганы-даа таварылга эвес.

Чаартынган Тыва, аас-кежин тыпкан тыва чон — Сарыг-оолду сорул киирген кол темалар. Ынчаарга оларны уранчытканы аңгы-аңгы чогаалдар айы-биле чаа хевирлиг. Чижээлээрге, «Дүүн болгаш бөгүн», «Экизин аа!»— угаазылаалдыг шүлүктер. Оларның утказы төөгү-биле тудуш. «Чаа суурда»— сюжеттиг шүлүк. Ооң идеязы лириктиг маадырларның чугаазындан илерээр. Көжээки суурнуң тоолзуг чурумалы база чараш. «Үнүш»— пейзаж лирикасы. Бо хевир-биле чоннуң сагыжындан кажан-даа ырап көрбээн тараа дугайында күзел-бодал илереттинген.

Сарыг-оол Советтик Тываның оккур сайзыралының үнүп келген алыс социал-төөгүлүг дөстөрүн уктап бодап турган. Ынчангаш Ленин, партия, Октябрь, совет улустарның найыралының болгаш бүгү делегейге тайбыңның дугайында темалар ооң чогаалдарында улуг черни ээлээн.

В. И. Ленинге тураскааткан баштайгы «Чырык хүн» деп лирика-фило-софтуг шүлүүн Сарыг-оол 1944 чылда бижээн. Улуг баштыңының дугайы-

да бодалдарның уламчылалы алдангы чылдарда «Ильичини көрүп чор мен» деп, тыва Лениниананың эн-не шыырак чогаалдарының бирээзи болур шүлүглелдиң чогааттынарынга чедирген. Бо чогаал сюжетке даянмаан, а чаартынган, социалистиг Тыва болгаш Ленин дугайында боданышкыннарга өзектелип тургустунган. Автор Төрээн чери Торгалыгда-даа, бүгү Тывада-даа, улуг совет Ада-чуртта-даа, маадырлыг Вьетнамда-даа төөгүлүг депшилгеге өөрүвүшаан, ол бүгүнү В. И. Ленинниң ачызы деп чаңгыс аай идеяны илереткен.

Өөрүшкү, жежик долган
Өвүр чуртум өңчүк бүрү
Улуг башкым Ленинге
Ужуражым көржү бээр мен...

Энерелдиг Ильичиниң
Эргим чаагай шырай-арнын
Кежиктиглер өөрүшкүзүндө
Хевээр — дириг көрүп чор мен.

Социал-төөгүлүг темаларже, боданышкынче Сарыг-оолдун сундузу таварылга эвес: эрги болгаш чаа шагларның кайзын-даа чурттап эрткен, оларның ак биле кара дег дөмөйлөшпезин шуут боду караа-биле көргөн кижини болгаштың, чогаалчы төөгүнүң хөгжүлдезин чаа салгалдарга уран сөстүң дузасы-биле билиндирип бериксеп чораан. Чүгө дээрге кижини бүрүзүңгө эргежок чугула политиктиг, хамааты туруш чокта кым-даа амыдыралдын чаартыкчызы бооп шыдаваас.

Коллективизация дугайында теманы шүлүк чогаалындан аңгыда проза болгаш шии чогаалдары-биле уранчыдып чырыдар дээш Сарыг-оол сорукутук болгаш чогаалдыкчы үре-түңнелдерлиг ажилдаан.

Чогаалчының «Эртинелиг колхозта» деп тоожузу коллективизациянын кидини түлүк хайнып үнгөн үезинде — 1948 чылда — оон дорт салдары-биле база ону деткиир сорулгалыг бижиттинген. Авторнуң кол кичээнгеий колхозчу сууржуң чуртталганың хуу амыдыралдан деңнээр арга чок артык шынарлыын көргүзеринче угланган. Мындыг антитеза тоожуда кол уран арга бооп турар.

Тоожуушкунну район солунунуң корреспондентизи Хорлуг-оолдун адындан чоруткан. Корреспондент «Эртинелиг» колхозка чайын, кыжын база каш чылдар соонда үш удаа кээп чорааш, каяа-даа баарга, колхозчу тургузугнуң чөптүүнүң, чаагайынының дугайында бодал катап-катап бадыткаттынар.

Ол бүгүгө удурланыштыр Чөптүг-оол, Чудукмаа ашак-кадайның омур-хевирлери-биле хуу, көшкүн амыдыралдың хожудангай чоруун кончуг мерген көргүскен. Ынчалза-даа тоожунуң утказы колхозчу болгаш хуу амыдыралдың шууг дөмөйлөшпезин көргүзери-биле кызыгаарланмаан. Колхозтуң хуу арааттарга үлегериниң дугайында тема тоожунуң ийиги, үшкү эгелеринде улуг черни ээлээн.

«Эртнелиг колхозта» деп тоожу бодуну үезинде-даа, ооң соонда-даа критикага шоолуг эскертинмээн. Ынчаарга ол — тыва прозаның төөгүзүнче бир онзагай болгаш чырыткылыг утка-бодалдыг чогаал бооп кирген. Тоожу авторнуң чогаалында реалистиг болгаш романтиктиг угланышкыннарның каттышканының бир көсү илерээшкини бооп турар.

Сарыг-оолдуң романтизми чуртталгага ынакшылдан, сеткилдин буянындан, байындан төрүттүнгөн. Күзел — сагыш-сеткилдин чалгыны. «Садка чугаалажыг», «Даартагы Кызыл» ышкаш шүлүктөр, «Алдын-кыс», «Эртнелиг колхозта» деп улуг чогаалдар бистин ишти-хөңнүвүстү чырыдып, чараш чурттаарынче кыйгырып турар.

Ооң-биле кады Степан Агбанович социализм үезинин бергелерин, чөрүлдээлерин болур-чогууру-биле чырытпаанын айтыр ужурулуг бис. Барык бежен чылдың иштинде тыва литератураның оруун баштажыр үлүгнү чүктээн чогаалчының кичээнгейин колдуунда амыдыралда боттанган азы тыптырынга чаптап келген чаа, депшилгелиг чүвөлери алдаржыдар сорулгага чагырткан. Ол бодунуң салгалының сеткил-бодалын илереткен. А ук салгалдың медреселинин кол чүүлү болза совет эрге-чагырганың чылдарында чедип алдынган социал хөгжүлдени, чаа чүвөлери сеткил ханып хүлээп алырында, оларга сүзүглээринде турган. Ынчангаш Сарыг-оол бодунга болгаш бодунун үе-чегге чогаалчыларга онаашкан сорулганы төлептиг күүсеткен. Ынчаарга амыдыралдың чөрүлдээлерин ханы анализтеп, шүтүмчүлекчи езу-биле көргүзери дээрге Сарыг-оолдуң холундан эстафетаны хүлээп алган, чогаалчыларның мурнунда тургустунган харысаалгалыг сорулга-дыр.

Сарыг-оол чогаалчы ажылының эге бажындан бээр литератураның ангы-аңгы жанр хевирлеринге бодун илередириң оралдашкан. Ынчангаш шини чогаалы база ооң сонуургалындан дашкаарлаваан. Уженги чылдарда ол «Ие көрбээни кызы көөр», «Үндезин кадрларны быжыглаалынар» деп, ынчан бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнеринин репертуарынга көсү черни ээлээн шиилерни чогааткан. Тывага коллективизацияның хайнышкынның өйүндө Сарыг-оол база катап шини чогаалын ажыглан. «Одагжыгашта» болгаш «Сумуда башкы» деп кайызы-даа 1947 чылда сценаже үнген шиилеринге автор чаа амыдыралдың тургузукчуларының омур-хевирлерин чураан. Шини жанрынга чогаалчының эң-не улуг чедишикини — «Чечен биле Белекмаа» деп опера либреттозу (1956). Ону С. Токаның «Араттың сөзүндө» Кодур-оол биле Биче-кыс дугайында тоолунга үндөзилеп бижээн. Сарыг-оол улустуң чогаалының утказын долузу-биле артырбышаан, ону чогаалдың еске бир (шини) хевир-биле чараш дамчыткан.

Барык-ла 1957—1958 чылдардан соңгаар Сарыг-оолдуң чогаалы чаа үе-чадаже шилчээн. Оон бээр шүлүкчү, прозачы хуузу-биле чогаалчы бодунуң талантызының болгаш уран мергежилниниң чаа шынарларын ажыткан.

Чуртталгазының сөөлүгү он хире чылдарында ооң чамдык публицистиг шүлүктери эреңгей йөрээл салдарынга алыскан-даа болза («Октябрьдан төрүттүнгөн», «Тураскаалга», «Сүлдө демдек», «Ыдык улуг хоойлуvus», «Тии-

лелгениң ыры» болгаш өске-даа), беженги чылдарның сөөлүндөн бээр узуч үениң дургузунда Сарыг-оолдуң поэзиясы кажангызындан артык дүжүктүр болган болгаш улам сайзыраңгай литературлуг шынарже шилчээн.

Шүлүкчү социалистиг Тываның кижизиниң чуртталгага ханган сеткилин, төрөөн оранынга ынаан хөй талалыг илереткен. Тыва улустун төөгүлүг эрткен үезиниң дугайында, ооң бүгү совет чон, чурт-биле харылзаазынын дугайында, ооң келир үезиниң делегейге тайбың-биле баглашканынын дугайында бодалдар Сарыг-оолдуң шүлүктериниң, шүлүглелдериниң өзек идеялары апарган.

Сарыг-оолдуң лириказынын темалары, идеялары, овор-хевирлери кажангызындан артык баяан болгаш амыдыралче улам чоокшулаан, биргээр чугаалаарга, реалистиг дөзү улам быжыккан. Дыка хөй шүлүктөр төрөөн Тывазынга ханы ынакшылды илереткен «Байлак Азас», «Чагытай», «Қара-хөлүм, Даштыг-Хөлүм», «Үш-Белдир аржаанга», «Чуртум байлак», «Эне-Сайым» болгаш өске-даа).

Шүлүкчүнүң төрөөн оранынга хамаарылгазы улуг совет Төрөөн чуртка ынак чорук-биле шуут тудуш. Бир эвес дөртенги-беженги чылдарда совет улустарның найыралынын дугайында теманы Сарыг-оол колдуунда ода, йөрөөл хеври-биле шингээдип турган болза, алдангы чылдардан соңгаар ону чингине лирика хевиринче шилчиткен. «Якутияга чордум», «Грузин кыс», «Тыва көрүкчүден» чергелиг шүлүктөрдө акы-дуңма совет улустарга тываларның найыралчы сеткилин тодаргай кижилерниң овор-хевирлерин дамчыштыр илереткен.

Сарыг-оолдуң поэзиясында философтуг шынар алдангы-сезенги чылдарда кажангызындан артык күштелген болгаш сайзыраан. Чижээ, «Ажыл» деп шүлүк чогаалчының нарын, берге ажил-ижинин, сорулгазынын дугайында авторнуң угаанынга хөй чылдарда быжып келген боданышкын-биле эстетиктиг үнелиг. Ол ышкац «Шаг» деп шүлүк Сарыг-оолдуң талантызында угаазылалдыг чорук назы-харның дөгээни-биле чергелештир дам хөнүккенин чугаалап турар. Мында лириктиг чүруушкун азы хуунуң сарынналы чок. Шүлүктүн уран үнези поэктиг угаазылалда.

Беженги чылдарның сөөлүндөн соңгаар Сарыг-оолдуң ынакшыл лириказы база оранчок чаартынган. «Бертсинер мен», «Ынакшыл», «Дарыйдам», «Қарактар», «Чажындан өңнүүмге» ышкац шүлүктөрдө авторнуң сагыш-сеткили аныяк хевээр арткан, ычалза-даа кижиниң эң-не хууда, чажыт болгаш нарын сеткилин илередир талазы-биле ооң уран аргазы бир янзы болгаш улам мерген апарган.

Алдангы чылдарда шүлүглел жанры Сарыг-оолдуң сонуургалын база катап доюлдурган. «Улуг-Хемим», «Үжен харлаан», «Ильичини көрүп чор мен», «Арыг кыс сен» деп шүлүглелдер тыва эпиктиг поэзияның моон соңгаар сайзыраарынга принципалдыг ужур-дузалыг. Бо чогаалдарга шүлүкчү чаңчыл апарган делгеренгей тоожуушкундан ойталаан болгаш чечен деңнелгелерниң, метафораларның, эпитеттерниң ролюн күштелдиргеш, сюжетти сайзырадырының аргазын шуут чаарткан.

Черле ынчаш поэтиктиг идеяларны илередириниң, лириктиг бодалды сайзырадырының аяны биеэкизинден нарыыдаан, ынчалза-даа сайзыраңгай-жып, ханылаан. Ол чорук Степан Агбановичиниң эң сөөлгү «Өскүстүң чал-бары» деп сеткилдиң човууру дыңналып кээр денди драматиктиг шүлүкте кончуг тода билдинген. Шүлүкчү, амызының адакталып келгенин эндевээн ышкаш, беш-ле борбак строфага бүгү чуртталгазын эргий көрүп, чонунга ам-даа бараан болуксаан күзелиниң боттанмайн барып болурунга хараадалын — мынча хөй доюлган сеткил-бодалды сиңирип илереткен. Бо дугайын шүлүктү долузу-биле номчааш, эскерип болур.

«Чеден беш хар чидиң» — дээштиң
Черим менээ килеңневе..
Чечен чогаал багай оглун
«Чедп-хаан»-даа көрген боор оң.

Олар меңээ хорадавас —
Очаланым көрүп чораан.
Кышкы дүне чылгы манааш,
Хыйланмайн ырлап өстүм.

Дээрим адам, Черим ием,
Дегийт даңым атсып бергер!
«Долаан бурган» көрүп турда,
Доңуп өлүр хөңнүм чогул!

Адар данның чыварын мен
Алдан ажыр хаартып чор мен.
Өскүс мени кээргевеске
Өлбээйн деп өжээнештим.

Өршээп көргер Сылдыс, Шолбан
Өскүс мени кээргенер..
Өөрүмден чарбайн көргер,
Өөрүп, ырлап йөрээп чорууйн.

Сарыг-оолдуң поэзиязы социализмче хөгжүлдениң эргилделиг үелеринде тыва улустуң бот-медерелиниң илерээшкини бооп төрүттүнген. Ынчангаш ооң шүлүк чогаалдары дарладан, чединмес, бүдүүлүк чоруктан адырылгаш, социалистиг цивилизацияның делгем оруунче кирген чоннуң бодунун дугайында социал-философтуг угаазыралының чарылбас кезин бооп чурттап арткан.

Чогаадыкчы ажылының сөөлгү үе-чадазының барык он хире чылын Сарыг-оол «Ангыр-оолдуң тоожузу» деп бот-намдар романын бижииринге үндүрген. «Тоожудан» эгелер 1958 чылда парлаттынган, а ооң бирги ному 1961 чылда чырыкче үнүп келгеш-ле тыва прозада онзагай болуушкун апарган болгаш номчукчуларының сонуургалын бодунче дораан хаара тырткан. Ийги номну улус дөрт чыл иштинде четтикпейн манаан.

Романда маадырның — Аңгыр-оолдуң эрги, феодалдыг Тыва биле чаа, улусчу Тываның белдирлешкен барык чээрби хире чылдарында чурттап эрткен намдарын ниитилел амыдыралы-биле капсырлаштырып көргүскен.

Бирги ном чаш назын дугайында ниити философчу утка-биле ажыттынар. Кижиниң чуртталгазы төрөөн, чоок кижилери биле бойдушту танып билринден эгелээр деп идеяны бөлүк эгелерге («Эргин бажынга үне бергеним», «Бедик даг бажынга үне бергеним», «Азаларга таварышкан бис», «Үш оран бар», «Авам аараан», «Өлүр деп чүве ол-дур», «Саржаг дажыглаан», «Үңгүр иштинге» болгаш өске-даа) сайзыраткан.

Үстүнде эгелерниң чамдыызы дээш бир кезек критиктер авторну натурализмге, этногафизмге чагырткан деп шын эвес буруудадып, «Аңгыр-оолдуң тоожун» социал утказы кошкак азы харын-даа чок чогаал деп каттырынчыг бадыткалды үндүргөн. Ындыг частырыг «тоожунуң» утка-бодалын чедир угаап билбээниниң хараазында үнүп келгени билдингир.

Шынында, «Аңгыр-оолдуң тоожунуң» бирги-даа номунуң хөй кезии ханы социал уткалыг. Ол утка «Пөш бажында» деп эгеден номнуң төнчүзүнге чедир янзы-бүрү талалар-биле бадыткалтынып, сайзыраар. Бо болгаш «Диринге өрттенип чыдар кижидир» деп эгелер долuzu-биле эрги Тывага өскүстүң човалаңының дугайында темага тураскааттынган болгаш кижиниң хөрөк-чүрөөн дакпыжадып кээр кылдыр бижип күүсеттинген.

Амыдыралдың бергелерин бодунуң чаш экинге чүктээринден аңгыда оларның өске-даа улустуң үүлезинге чүдүрлүп турары Аңгыр-оолдуң караанга каш-даа удаа ажыттынар. Ол чорук бичии хөлечиктиң сагыш-сеткилинге балаттынмас исти артырар болгаш ооң салым-чолунуң моон соңгаар башкарларынга, характериниң хевирлеттинеринге улут салдарны чедирер.

Ийиги ном бүрүнү-биле социал-төөгү уткалыг. Маадырның чуртталгазынын агымы чаа унче кирер. Аңгыр-оол бо удаада он ийи — он үш хар чедип, шору эр болу берген көстүп эгелээр. Ооң сонуургалы ам, бирги номда дег, кымыскактарда, тарбаганнарда эвес, а ниитилелде хайныгып эгелээн элдептиг, дүвүрээзиниң болуушкуннарда барган. Ол болуушкуннарның аайы-биле Аңгыр-оол революцияның ажытканы чаа үениң бозагазын арта басып, салым-чолдуң чаа оруун тывар. Кедизинде барып ол нам сургуулунуң өөреникчизи, улусчу тургузугнуң солдады, камгалакчызы апаар. Төөгүнүң күштүг агымы бичии арат оолду каш-ла чылдың дургузунда мырыңай чаа кижиди болдуруп, өзүлдениң бединче үндүрер.

Романның социал-төөгүлүг ужур-утказын бедик уран деңнелге илереткен. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» авторнуң реалистиг эпоска дээди чогаадкчы чедиишкени база тыва прозаның алдангы чылдарның бирги чартынында чаа чадаже көдүрлүүшкүнүнүң бир ылаптыг барымдаазы болган. «Тоожунуң» уран дуржулгазы тыва прозаның хөгжүүрүнге дыңзыг салдарны чедирген болгаш ооң моон соңгаар-даа бурунгаарлаарынга хөй өөредиглиг чүүлдерни берип турар.

Беженги чылдарның сөөлүнден соңгаар Сарыг-оол, ооң мурнуудагы чылдар-биле бир дөмей, чечен чугаа, очерк жанрларынга база хөй ажылдаан.

Сарыг-оолдуң «биче прозазы» сан талазы-биле улгатпазы шын-на харын. Ынчалза-даа бо жанрга чогаалчының кириген үлүүн хөмзелээр арга чок. Ооң чечен чугаалары угаан-бодал байыдар шынардан бичии-даа дудагдаваан.

Сарыг-оол «биче прозага» база онзагай шынарлыг чогаалчы бооп арткан. Ооң чечен чугааларының бисти сонуургадаыр чүвези дыңзыгышкынның сюжетте азы характерлерде эвес (ындыг чогаалдар бар-даа болза, чижээ, «Коргуушкундан өөрүшкү»), а кандыг-бир амыдыралчы чугула айтырыгны тургусканында, кандыг бир поэтиктиг идеяны илереткенинде. Ооң чечен чугааларының маадырлары тускайлаң характерлиг кижилер эвес, а авторнуң көрүжүнүн, бодалының илередикчилери бооп турар. Шак мындыг стильдин хыын тыва берген номчукчу Сарыг-оолдуң чечен чугааларындан хөйүнү билип алыр. Чогаалчы чижик проза чогаалдары-биле кижини эскет чокка бир-ле чүвеге өөреткен, бир-ле чүвениң чаражын эскереринче чыгаан турар. Үш чижек.

«Дүжүмде» деп чугаа барык сюжет чок: тоожукчу маадыр тыва национал чемнер столоваязынга баргаш, чемненгеш чорупканын чугаалаар — олла. Херек кырында бо чогаалда кижини хаара тудуп, сонуургадаы бээр чүве-ле хөй: күзел-сагыштың чуруп кааны столоваяның овуру-хевири, чугаа ээзиниң бодалдары, сагыжы. Бо чугаада чугула проблема көдүртүнгөн. Кандыг-даа — улуг, биче-даа нация онзагай арынның, чаңчылдарлыг, культуралыг; оларны чидирип болбас, сайзырадыр — деп айтырыгны автор чүгле национал чемге сылдап алгаш тургускан болгаш бистиң кичээнгейвисти ынаар угландырган.

Азы «Бүргүт кадарчы» деп чугааны ап көрээли. Ында сюжет шуут чок. Ол бүрүнү-биле ыттың «портрединден» тургустунган. Бо чогаалдың сүүзүнү малчынның эки өңүнүнүң бүдүжүн, чаңын көргүскенинде. Чижээ: «А ол-ла ыттар аразында колхоз малчыны Эрин-оол ашактың Бүргүт дээр, кудуруун даады-ла кондаалай кырында дүре салыпкан чоруур, көстүктүг, кызыл калдар ыды бар. Элээн бедик, ортумак бызаа хире, узун-узун, сииреш мөге даваннарлыг. Аалга хүндүс аъттыг, чадаг кым-даа кээрге, өске ыттар дег уткуй маңнап коргутпас, чүгле «кижи кел чор» деп, ийи-үш улай чоон үн-биле «өг-өг-өг» кылгаш, ынаар, доора кылаштап чоруй баар». Мындыг кайгамчык угаанныг ытты кым магадавазыл, чаптавазыл, кээргевезил! Кандыг малчын ындыг идегелдиг эштиг болуксавазыл!

«Ийи өңнүк» деп чугаада Түлүш биле Домбай деп эжишкни оолдар адаларындан сыгыр октуг боолар белекке алгаш, сындан бөрүлөр үңгүрлери дилеп чоруур. Өске автор болза, чугаажок, оолдарның бөрүлөрни канчап тыпканын, араатаннарны канчаар өлүргенин сонуургадаыр. Экспозицияның аяны-даа ындыг. А Сарыг-оол болза бичии маадырларын солун, элдептиг болуушкуннарга таварыштырбаан. Ооң байгы-ла көргүскен чүвези — оолдарның бедик сын кырындан оран-чурттуң чаражын магадап ожаганы, бөрү дугайында улуг улустан дыңнаан, билгенин удур-дедир солушканы, черлик согуна дугайында чугаалашкаш, ону хайнактап өстүрер деп шийтпирлээни.

Кандыг-даа дыңзыгышкынның болушкун чок, колдуунда чүгле чугаалар, боданыглар. Ол хирезинде чугаа сагышка тааланчыг исти арттырар: төрөөн черивистиң бойдузунуң чараш, байлаан биске улам чоокшуладып, ону карактап, камгалаңар деп бодандырып келир.

Степан Агбанович Сарыг-оол улустуң мурнунга хүлээлгезин төлөптиг күүсеткен, талантызын чөптүг ажыглаан. Ооң чуртталгазы дөрт чыл бурунгаар үзүлгөн. Ынчалза-даа төрөөн чонундан уктап салгап алгаш, хөй-хөй чогаалдарында сиңирип каан чырыткылыг, чаагай күзел-бодалдары-биле ооң аразында кезээде чурттап чоруур. Сарыг-оолдуң чогаалы тыва литература-тураның тывылган соонда баштайгы бежен чылдары эрткиже бир улуг кезин болбушаан, ооң моон сонгаар хөгжүлдезиниң алдын үнелиг хөрөңгизи бооп турар.



Степан САРЫГ-ООЛ

«АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУНУҢ» ПАРЛАТТЫНМААН ЭГЕЛЕРИ

Нам сургуулдары практикада

Улуг-Хем кожууннуң төвү Шагаан-Арыгга баргаш бистиң башкывыс Найданов нам, АРЭ кожкомнары-биле чугаалажып тургаш бистиң сургуулдарны бөлүк-бөлүктөп сумуларже хувааганнар. Ол бөлүктөп үзерде бир бөлүктүң аразынга моол бижикти эки билир кижиге, ол өөрүн баштап чоруур. Чүгө дээрге бистиң нам сургуулдарының хөй кезин моол бижикти чүгле үжүк дооскан, албанның доктаал, чоннуң санал-онал, айтырыг, шүгүмчүлелин бижип шыдавас турган.

Мени үш эштиг: Тожу кожууну — Думчугаш, Миртеек, Би-Хем кожууну — Серен суглар бир бөлүк кылгаш Кара-Тал, Үр-бүн, Эйлиг-Хем үш улуг сумуже томуйлаан. Үш эжим үжелээн моол бижикти бижири хамаанчок номчуп безин шыдавас. Харын-даа адын сала албас. Ынчаарда моол бижиктиң тыва кижээ бир берге чүвези ооң үжүүн дооскаш үжүглөп номчуптар апарзыңза-даа, ында моолдап чүнү чугаалап чыдарыл — нерезин — тывалап очулдуруп билир керек. Биригээр чугаалаарга, моолдап билир керек. А мээң өөрүм үжелээ моол дылга тек. Бөдүүнү-биле менди айтырып билбес.

Шынында моол-даа, тыва-даа улустуң мөндилежири безин ол дылды эки билир кижиге мөндилежири шыдаар. Шагның дөрт эргилдезиниң, амыдырал чуртталганың ол туруп турар байдал-

ды коптарып айтыржыры-биле доостур. Долу эвес допчу чижек:

— Амыр-ла!

— Амаар! Силер амыргын-на саадап олур бе?

— Ханаа-думаа, хай бактан өршээл-ле.

— Өршээл-дирий. Силерниң ынаар ханаа-думаа, хай-бактан өршээл-ле?

— Ыт-куштан сол-менди!

— Сол-дуруй. Силерниң ынаар ыт, куштан сол менди-ле!

— Хар-чам, чут-чураангайдан өң-хүр-дүр бе аңар?

— Өң-хүр болду. Силерниң өң хүр-ле?

— Сүт-саан элбек?

— Элбек. Силерниң сүт-саан элбек?

— Албан оруу ак, элчи-калчыдан тайбың-на?

— Тайбың...

— Эът чиирден эзе-менди, оът чиирден онча менди!— дээш-ле баар, хөй-хөөй.

Анаа хүнүнүң, данның аргыжып турар ажылчы чоп бөдүүн допчузу-биле:

— Сол хонду бе?

— Сол хонду. Сол хонду бе?— дийип эрте бербейнен.

Чаа ам төп черден нам, АРЭ-ниң төп хорааларының шуут даалгазы-биле нам төп сургуулун күш тыртып кожууннарже сургакчыладып чоруткан, кончуг чугула политиктиг кампания харысалгалыг ажыл чорудуп келгенивис ол. Кол ажыл аныяктарның революстуг эвилелиниң хүрээлеңин арыглаар — АРЭ-ниң шылгалдазып чорудар. Мооң мурнунда АРЭ-ге кежигүнер хүлээп алырда аңгы ызыгуурун эки хынап көрбейн, революстуг полит серемчилел кошкак, чүгле кежигүн санын көвүдедирин бодап, хөг-биле массалыг хүлээп алышкын болуп турган. Бо барган сургакчылар чүгле аныяктар аразынга эвес, партия кежигүннеринге, бүгү хамааты чонга амгы байдалды чөп тайылбырлап билиндиргеш, ам оларга даянып ажилдаар. Ол чурт девискээрде кымнарны феодал деократ-бүтпес контрреволюстуг деп санап бдурул? А ада-ие, ук ызыгуурундан улуг дүжүмет, лама, чиижең садыгжы, дүржөк кем-херек үүлгедир кижилер чораан болза-даа, ооң багын билгеш аңаа удур демиселдин талазынче медеделди-биле кирген арыг сеткилдиг аныяк кежигүн эш туруп болур.

Хөлүн эрттир изиткеш, чөөн кедергей бооп, дайзынның талазынче бодуң идип бериптиң! А аксы каас, революстучу сөс домактыг, арны чараш, ийи арынның кижилерниң даштындан бүзүрээш дынмайн барып болур. Ол байтыгай, анаа-ла кан-

дай, сегээримчи чок яды эжинни чектеп үндүр октаптын! Эң не нарын чүве: ол үеде шыырак бай шыдалдыг, өске ангынын көскү кижилериниң оглу, кызы чингине арат хувискаал аныяктар-биле өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг чурттай бергилээн таварылга ховар эвес. Аңаа ажыр, ара хөделип, чазыг үндүрдүң халак!

Ооң-биле чергелештир ол сургакчы кижини холунда дүрүм-саавырылыг, тайылбыр бижиктиг. Чүгле бодунуң бажы-биле илеткел тайылбыр кылыр эвес — ынчап болбас. А ол айтышкын бижик-саавырың моол дылда бижээн, бижик машиназынга хөй чара каксып каан, тода эвес экземпляр таварышкан болур. Ооң кырындан демги моол бижик машиназының үжүктери парлап каанындан өске, хол-биле быйырлап бижээнинден өске база-ла өске бижик ышкаш апаар.

Ол арбан сумунуң аныяктарын, арат чонун чыып алгаш чүгле дүрүм-саавыр, аңгы демисели дээш аар узун илеткел кылыр эвес, олар ойнап, хөглөп таныжарда массалыг, сонуурганчыг, культурлуг оюн-тоглааны эвилелдээр апаар.

Революсчу ырлар, ол чурттуң аныяктарының ынак ыр-шоорун ырлажыр. Хөөмейлээр, сыгыртыр, каргыраалаар; тоолдажыр, тывызыктажыр дээш өске-даа — чыраа, саяк, маңнаар аъттар чарыштырар, хүреш, чарыш кылып ойнаар. Аңаа аныяк, улуг-даа эш-өөр-биле эл-хол, ижин-кара чок, оларның пөрүктенип эгенир, ыядыр-беглээринден арын чазып, бодунче ээлдирер ажыл дыка улуг ужур-дузалыг.

Хурал суглаага чонну, аныяктарны чалаарда-даа анаа-ла хурал эвес, ындыг оюн тоглаа, байырлал хевирлиг, эки аьдын мунуп, эки хевин кедип, мөөң-мөөң ырлыг-шоорлуг кылдыр эдерттип келир кончуг активчи аревэчилерни аьткаргылаар. Ажыл-ла хөй. Мынчап кээрде оларны хүлээп алырда, барып-барып, Кызыл хоорайда намның төп сургуулундан келген: бижик-биликтиг, болбаазын, орустаза орустаар, моолдаза моолдаар, тывалап хөлчок чечен сөскүр, дылгыр илеткелчи, кандыг-даа айтырыгга илдикпес харыылаар билиглиг болур ужурлуг. Бо талазы-биле мээң эштеримниң бижик билбези, мооң мурнунда хөйүнүң мурнунга албанның харыысалгалыг илеткелин-даа кылып чорбааны дыка сүрээденчиг. Оларга көөрде, мен моол бижикте дүрүм-саавырыны моолдап номчугулай каап-каш, ооң соонда тывалап очулдуруп, тайылбырлаптар мен. Кожуун чызаан черинге хөделдеп, чарылгалап, албан улузунуң канчаар ажылдап турарын-даа көре берген. Нам, аревэ кежигүнү. Партизаннап чорааш чап-чаа тиилелгелиг чедип келген. Ынчангаш өөрүмнү: «хөйүнүң мурнунга ындыг-мындыг четпес

дудуузун сөглээр эвес, шупту-ла бир дөмей сургакчылар болур бис, хуралга анаа-ла олурбайн саазын, карандажыңар тудуп алгаш орус-даа, моол-даа үжүк-биле бижип олуруңар, мээн илеткел кылырымны эки дыннап, утказын шингээдиң ап олуруңар, ооң соонда ынчалдыр илеткээр силер» деп көгүдүп, дагып каар мен.

Ах, ынчаарда аныяктарның активчи — революсчу хей-аттыын чүү дээр ону.

Кончуг аъттарны шилип мунгулапкан, он-он, чээрби, үжен шаа болгулап алган ырлашпышаан, кизиредир чарыштырып келгилээр. Шупту-ла чычыы, торгу, адак дээрге-ле, чаа сатин, даалымба тоннарлыг. Кыстарның хөй нуруузу чемзектиг алашокар тоннарлыг. А чаштарында чавага, салбак, чалаа-кара угдунмас апарган чүве дег: аътка мунгаш челзиптерге, чайтыңайнып шыңгыраар. Чадаг кылаштап чорда чарын аразындан курлак эртип, кыстың бажын безин аткаар кастай базым, чайыннанып чоруур. Чайның башкы айы. Оът сиден, эзим-арга кидин-не хөлбегер чечек үези. Улуг-Хем кызыл үер. Хек, матпадак, торлаа, итпик, аңгыр, кас, кара дуруа дээш түмен куш ында-мында үн үспес, бир-ле байырлап турда, аныяк өскен мынчалдыр дойлуп кээр, чон база-ла ол оран чурту дег, кидин чечектелип ырлап келгензиг.

Блаңгыя кыстар: хүнге хүрең-кызыл кылдыр додугуп, казылган, инек-караа сывының карты ышкаш, бышкан арыннарында кандыг хуулгаазын чараш шырай чогул! Чаагында кеш өттүр хан хереп чоруур долбанныг. Карактары кыдырыктыг кара-кара. Хүлүмзүрүг доктаамал. А чайтыңайндыр та кайын ынчаар аттыгып кээр чүрек үнү — ана дүлгээзинниг, кыйгырыгыг. Үжен ийи ак диш бүрүн ажыттыңаш, бышкан честек-кат дег эринниң иштин ак сүт-биле чайгылап турганзыг. Шупту-ла бодунда каткы, хүлүмзүрүг, ыр синниккен, оюнзак, ээлдек, эвилең. Ооң-биле кады топтуг, томаанныг, ылчын-мылчын эвес, харын-даа экти бедик, эрес шыңгыы чоргаар сыны бүдүү көстүп чоруур.

Бо удаада оларның шырайында: «Мен аревэ кежигүну мен. Арыглап, шылганар харын. Элдеп-эзин, мээн өөренип көрбээним нарын айтырыглар салып тулгамдадып сүртетпейн өршээр силер» дээн дүвүрээзинниг шырай шуптузунда бар. Чуртун, чонун каастаан, ооң хып дээн аныяк чалыызы, хүнү, оду, өөрүшкүзү, келир үези, идегели. Оларны арыг, шынчы өстүрбээже хоржок. Оларны камнаар, камгалаар херек деп, сургакчы сен оларга ынакшып, хүндүлөп, чайгаар-ла чүрээң берип, хары-салгаң бодай бээр сен. Оларның кижиги бүрүзү-биле чоок эжиң,

дунман, угбан ышкаш ижин-кара чок чугаалажыксаан келир. Биске шупту эр сургакчылар болганда, аревэниң үүр даргалары, ооң активчизи оолдар-биле ынчаар чугаалажыры, черле эпти белен. А кыстар-биле элээн нарын, бергезимээр. Арай-ла бир янзы, а харын чажыт дүлгүүр негеттиниң турар. Ол дүлгүүрнү тывыксаарың мырай хөлчок!

Аңгыр-оол чанып келген

Москвaмга кончуг эки өөренип дооскаш, демир-орук-биле хайыгайндыр киштедир, мукугайндыр бустады халдып Хакасия төвү Абаканга дүшкеш, оон бээр Саян ажыр чүкк машиназынга олургаш Кызылга чанып келдим.

Москвaга өөренип тура чуртумну бодаптарымга, биеги-ле чурттап өскөн ары, өвүр Амырактарым, мал кадарып, тараа тарып түрөп чораан хемнер, шөлдер, дагларым көстүп келир. Кады өскөн үе-чергем, эш-өөрүм, арткан-калган төрөлдерим караамга бора-бүдүн ол-ла хевээр көстүп келир чорду. Ында улуг-ла чырыткылыг чүве-даа чок. Оларны бо-ла өөренип алганым-биле каяа, канчаар ажылдап тургаш, канчап өрү тыртып алырын бодавышаан келгеним ол.

Шақ ынчаар дөрт чылда дөскөл чокка сактып манаан төрөөн Тывамга келгеш, бантай-ла эскергеним элдесимээр чүүлдер мындыг: бүгү-ле даглар, шаттар; хемнер, шынааларның хамык-ла арга-ыяжы, агы-каңгы оът-сигенниң арыг айдызалдыг чыды мырай-ла төрөл бодумнуу болуп келир. Тынып ханмас мен! Улуг-Хем, Каа-Хемимден эгелээш улуг-биче хемнерим мырай-ла дамырак, дөргүн булактарыңга чедир ак-көк арыг чаагайы, оларның шаалаан дааш-шимээни, ол хемнер-биле өңөшкөн ак-көк дээримден саартын холушкан кайгамчык чайыннанган хүннүң чырыы кедергей, карак чылчырыктаар; өкпе-чүректи өттүр чырыдып мени чүгле хүлүмзүртүрүн оралдажып турар эвес, харын мырай ырзаалыктап каттырып турар — чүзүн-баазын улуг-биче куш аймааның хөглүг ыр-шоору, мырай бо оът-сиген аразында шерги, шартылааның шимээни безин таныттынып келир. Ол-бо орук дургаар ойда, чикте, дазыр шөлдерде болганчок-ла таваржы бээр ходугур сарыг өргелер безин мени танааш, кудуруктарың сортайтыпкан чүгүржүп барып үнгүр аксыңга хереп:

— Ойт, кок-жок! Өскерли берип-тир, ий дадайым!—дигилээнзиг.

Дөгере таныш. Артында-ла агызыг, чашпанзыг, өргезиг ышкаш кынныр.

Хамык-ла дьт, пөштен, чойган, артыш, шаанак, өвээнчини чугаалааш-даа чоор, а бо чодураа, чыжыргана дээш түмөн үнүш шуут-ла мээң бодумнуу — ол өскелерден онзагай амдан чыттыг. Ол хамаанчок улуг-биче дагларда чүзүн-баазын хая, хорум, даштар онзагай хүнзүг чыттыг, мээң таныырым болуп келир. А дүне болу бээрге, ол-ла бүгү айдызал чыт, шимээн-дааштан ангыда Тываның арыг-көскү дээринде сылдыс, шолбанның тода арыг, биеэгл-ле турар черлеринде хевээр кыйбындырып тургулааныг көстүр.

Өске бир черже үр чорааш кээрге, мурнунда ынчаар тода эскертнимейн чораан төрөөн чери ам бүрүн тапыттынып, бүгү баш медресеге дээр турарып аңаа эскердим. Оон-биле кады мээң бодумда база бир чиктиг өскерилге бар апарган ышкаш болдум: хамык-ла билirim хем, дөргүн булак, шынаа даг мурнундаазындан бичелеп, чер аразы чоокшулай, шаарарып өскерилген ышкаш апарган. Азы мен маңаа биче чорааш ам улгадып өзе бергенимден ындыг бе деп-даа бодаар мен.

Оон ыңай төрөөн Тывавыска келиривиске, бир онза өскерилген чаа чүве: каяа-даа баарга кижиле бүрүзү — эр, херээн, улуг, аныяк чок төрөөн дыл-бижиин өөрөнгөн — анаа дүүрээзинниг!

Бижик билбес чорукту узуткаарының иитилели — БУН деп организация ажылдап турар болду. Тываның бодунун төрөөн дыл-бижиин латин үжүк-биле чогаадып, бадылааш хамык албап херекти оон-биле чоруда берген.

«Шын», «Хостуг арат», «Аревэ шыны» солуннар шагда-ла үшүп, бүгү чонда тарай берген.

Бо бүгүнү көргөш, мынчага харылзаа үзүлгөп, бижик-үжүк билбес арткан Долбанмаамны чүнүң-даа мурнунда көрүксөп, дыннаксап, кулак салып, аргыш-чоруштан сураглап-ла эгелээним ол. Келирим билек көдээжэ-даа чорутпайн «Аревэ шыны», солунга ажылдадып каап, канчаар-даа чай чок.

Аңгыр-оолдуң чагаазы

Кода-балгат деп чүве-даа көрбөөн байлыг, ядылыг, көшкүп быдаргай аалдар, өглер аразынга өскүс-чавыс артып калгаш, бай шыдалдыг дүжүмет, лама кым болганга эштенчилеп түрөп өскөн Аңгыр-оол Москва чедип, КУТВ дээр Чөөн-чүктүн ажылчы чоннарының коммунистиг дээди сургуулунга кире бээр аас-кежикке четкен.

Ол дээрге дөө-ле Кыдат, Япон, Моол, Индия ышкаш хөй национал эш-өөрү-биле кады өөренир, чурттаар сургуул-дур,

өөрөннр бажын, орап-савазы-даа Москваның эң-не төвүндө чигиртиленип турар алды-чеди каыт бажыңнар.

Келир билек-ле дораан изиг, серинн чинге суп, чунар-бажыңадып, үнелиг каас чараш европа идик-хепти кедиргеш, хар дег арыг орун-дөжектиг өрээлдерге аппарып чурттадып каан. Ону тускай ажилчыңнар кээп үргүлчү чун, аштап турар.

Чүзүн-баазын, нарын кылыгыг аын-чемни бодунуң күзээни-биле шилип, чагыдып ап чооглаар столоваялыг. Бир хүн: эртен, дүште, ксжээ — үш катап көккүже чемсенир. Оларнын башкылары дөгере дээди эртемниг, үр чыл ажилдаан дуржулгалыг хоочуннар. Айда алыр сургуул шалыңы безип ийи чүс шаа... «Мен ышкаш мындыг чүшү-даа билбес муңгаш мугулай дораның доразы амытанын черле чүнү кылган дээш, чүнү ачыбуяны-биле мынчап бүрүн эргелиг, ямбы хүндү-биле: бистин тыва сөзүвүс-биле болза, чаг иштинде бүүрек дег, чапчык иштинде таакпы дег азырап, өөредип турар чүвөл!» деп, кижиле бүрү кайган, магадан бодапыр-даа, чогум чүү деп тейлеп чалбарыы аайын тынпайн баар.

Шак ындыг эрге-тамчык, ээ көрүүшкүңге киргеш Ангыроол ынаа эргим Долбанмааны уттур хамаан чок сактып, сагыш човаары дам барып эгелээн. Ол дугайын Ангыроол мынчаар чугаалап олуар:

— Хөөкүй, кээргенчиг, чаптанчыг эргим Долбанмаамны сактып кээримге-ле, кандыг-ла бир хүн көзүлбес кара тамы иштинден үнүн келген шенше чечээ чоорту-ла онуп, кадып бар чыткан ышкаш апаар.

Ол хөөкүй бодунуң күзел-соруу, бодунуң хуу салымын боду шилип ап күш четпейи, чүгле чөрүүлөп ыглап олуар. Ооң кырындан менн сактып, мээң капчаар не баштанып, чүнү чедип ап, кым болуп, каян чедип кээримни манап, база-ла сарынап-саймаарап, чүгле менден дуза эреп, идген манап олуарын бодап келир мен. Шак ындыг бодапдарымнын улам-на бадыткалы болза, мээң маңаа өөрөнгөн кичээлим саында-ла чөөн чүктүң кижилерин эмин эрттир, каш дакпыр дарладып турарындан хостап, оларны чырык орукче баштаары болуп келир. Ёзулуг-ла хүндүс болурга сагыжымдан ыравас, дүне болурга дүжүмден ыравас. Эжим кандыг-бир бижик билер турган болза, ооң сагыш-сеткилин оожургадып чагаа-даа бижипсимзе дээримге, бо черде-ле чок кыннып келир. А моолдап бижипсимзе, кайы-бир кижээ номчудуп алырын бодай бээр ирги бе? Бижик чеде бээрге: «Бо чүл? Албан бижик бе? Кыйгыртыг бе?» деп коргуп, дадагалзап туруп бербес ирги бе деп бодум база безеректелип-ле шаг болган мен, ыччап турза-турза, дөстүн-

мейн бижир деп шуут шиитширлээш бижидим-не! Долбанмааның чоогунда моол бижик билир бир ашак лама бар: барза анда-ла баар. Чок-ла болза албан бижии деп сезинзе кожуун төвүнче-ле чедер. А кандыг боор, помчуп-ла бээр... деп бүзүрээним ол. Чагаага хөй-даа чүве биживейн, анаа-ла сургуул ашыктарның эш-өөр, ха-төрели-биле чагаалажыр хөөмейн-биле каш сөс байыр чедирген ол-ла:

«Эргим эн Долбанмаа силерге! Ак саазыны арным кылып, кызыл будукту дылым кылып, черинң ыраандан, сугнуң узунундан эргим эжим силерге чүректин ханызындан чалбыштыг изиг байыр! Ада-не, ха-дуцма бүгүдээге амыр-менди эрел, черге чедир мөгөйдүм.

Кайы хире эки чурттан тур силер? Сургуулдавадың бе? Тыва биживис латин үжүк-биле чогааттышган. Ону дораан-на каяа-даа, кандыг-даа арга-биле өөренип эгеле, шымда. Мен Москвада кижин бодап четпес магалыг, авыралдыг ада-ненин чылыг куспаанда чыргалдыг өөренип тур мен. Мону ыяавыла сенээ чугаалап чедер мен. Сени мацаа ыяавыла өөрелдирип кызар мен. Мен баштайгы бергелерни эртип, шуудап, эки өөренип тур мен. Эки дооскаш чеде бээр мен. Мана... Ава, ачаңга мөгөйдүм. Эки омак, эрес манап тур: черле мунгарава.

Сээн Аңгыр-оол.»

Хүн-Көрбес

Чонга каш шагдан тоол домак болган мындыг ийи чугаалар Туманмаага хөлчөк дөмей болу бээди.

Бирээзи — «Хүн-Көрбес».

«Хүн-Көрбес» дээрге, бир талазында, эрте бурунгу улустун тоолу. Ийи талазында, ол болуп турар демиселдин чурт дивискээри, ооң кол маадырларының ук-уксаазы, ажыл шыдамыры, харын-даа ат-сывы шуут билдинип турар: Бег-Хем өрү Черби, Даспы ынчаар ээлеп чурттаан эндерик бай Даргат-Хелниң, ооң кадыны Халарбаа. Оларның эр чаңгыс чассыг кызы Туманмаа, ол байыны эрес кайгал чылгычызы Ыраажы оларның аразында херек өөскээн.

Туманмаа-даа ындыг бай ада-ненин чассыг, дүкке-чамга дегбес кызы эрге, кара туразында, аъттың чыраа-саяан мунар. Хептин каас-коязын кедер. Эдек адаа-биле деңнежип чоруур кускун-кара куспак чаштыг, хан херээн долбаншыг кызыл чаактыг. Дүн, хүн дивес үргүлчү хып чоруур шолбан болган кара карактыг. Чычыы, торгу, чымчак хураган кежи барындак иштигге чаш хевээр бышкан аккыр эъттиг — дорт сынныг, шил-

гедек чараш кызыжак апарган. Чажырап чаар, чанныр чашпыыр-даа чүве чок. Одура, чара чаңнап келир орлан шоваа оттуг, көстүг. Алдыы, үстүү ак чайт удургуларын бүрүн чайнадыр каттыргылаптар: кезек чаашкын саарып эрте бээрге, Чербинин суу арыг ак-көк хевээр дажый хона бээри-ле.

Туманмааның эн-не ынак хандыкшылы херээжен уруглар дег ине, чүскүк, иштенир даараныр эвес, эки аът, эзер-чүгөн. Ыпчангаш хөй чылгызы, ооң кадарчы хавырчызы эрес, кайгал Ыраажы Туманмаазының чажындан аагын аргалаар акызы — өңнүү болу бергенинде чажыт-чаат-даа чок. Ыпчачоруй билдиртпейн-не тулган чараш кыс болу хона бербес ийикпе.

Кыстыг кижича, оолдуг кижича оя дээр. Ооң кадында кысты Каа-Хем өрүтөн бир бай дүжүмет оглуңга кудалап аас-белээ суна каапкаш, дүвү далаш-биле кыстың ёзулал херээн дүргөн эртирип, келин кылып алып деп барган.

Кадыгланза кадыг чаңныг Туманмаага херектин ужурун эптеп, чөптеп дыңнадырын оон кежик-буяңга кежи чугалаан, көгээр-хөнек дег авазы Халарбаага дагзып кааннар.

Кадай бир-ле катап кызын чапынга олуртуп алгаш, бо-ла ёзу-чурумну, уругнуң ужурал-салымын бирден бирээ чок тө каан берген. Кызы аңаа тааржып — таалап ханар байтыгай, шаашкак ызырыпкан бызаа-даа ышкаш, чүгөн суккаш ооргазынга эзер салыпкан эмдик аът-даа ышкаш, чизир-чазыр үне-ле халаап. Ол үнгөш эжик даштындан чаш кулуң дег киштей аарак сөглээн сөстөрү мындыг:

— «Бисти билбейн турлар деп бодай-дыр силер бе, авай. Көрүп тур бис. Куржулуг хырынга безин сынып чоруп бодараан чаңгыс кызың ам куржаглыг өөңге сыңмас апарганы ол бе? Дириг кижича бажы садыглажып, экин-ле ыпчач эзирик дойлан турунар харын. Ол күдээвис деп күдүүндөн даянып турарынар — чиг далгандан чевен лама мытпактап каан кижича дүрзүзү чүвенерин-даа көрүп-ле тур мен. Шыны-биле чугаалаарга сени кудалап келген болза ынавас-даа сен, авай. А мен алыс бодалдыг, амын дангырактыг кижича болзумза, канчаар силер?! Шак-ла ындыг деп бодап-даа алыңар!

Херек кырында күжүр Туманмаа эрес кайгал Ыраажы чылгычының аразынче агаар, суг-даа акпас артык ынаа болу берген турган. Оларны чурттуң чону шупту билер. Чүгле ол ирик бай, иштин угбас ада, незин билбейн олурганнар.

Дүвү далаш кудалашкан лама, дүжүмет кудалышкылар уруг чылгычызы Ыраажыга ынакшаанын билгеш улам далажып — «кысты апарып бээр, а чылгычыны үзе эриден-эриидеп, кысче кордап, оларга шаптык болба дээш тос чыгаанга

кииргеш ырадып чорудар» дишкен. Дамчыыр чугаа — далай чалгыы, ол чугаа чоок-кавы чоңга-даа тараан. Оон Туманмаа биле Ыраажыга-даа бүрүн четкен.

Канчалза-даа, кара тура ол ийи кудалышкыда. А оол биле кыс оларның адыш иштинде. Оон кедилер күш чок. Ам даарта «Хүнүнүң экизинде, айның чаазында» Туманмааны күш-биле Каа-Хемниң хем-шаар аппарып бээр деп дөгөрүп берген. Туманмааны кадын кыс кылдыр каастап хепкергеш, бажынга баштангызын-даа кедирип алган.

Тыва улустуң мерген үлегеринде өртемчейде үш кончуг дошкун бар:

«Эрини ашкан суг кончуг,
Эзер дывылаан аът кончуг,
Эрин хоскан кыс кончуг!»

«Кудалышкылар кулак дүлөй, карак согур арагалап турар аразында, Туман бир эжи кысты Араажыже¹ буу-хаа аъткарып сөс берген:

«Доп-дораан Туман-Кыскыл аъдывысты тудуп эккел!»

Араажы-даа чүү боор: Туман-Кыскылды тудуп мунгаш, черде туман-биле өңнөш, дээрде ай-биле өңнөш чылбыртын келген.

— Шымда-декте күжүр ынаам: бо чүвөлөрнүн менээ дөгөрүп каан чүгөн, чулары, эсер, чошаа бо-дур. Туман-Кыскылды бүрүн деривит!..

«Мени ынаам эвес кижиге берип, баък өлүмгө чыгаванар. Аксым-сөзүм, амыл-дангыраам берген эжим Араажы ол-дур. Дириг чорааш оон чарылбас мен. Мени ылап-ла эрге-чассыг төлүңер деп санаар болзуңарза, мени чүглө оон-биле ёзулап каанар. Бо куда деп чүвөңерни соксадыңар — өршээп-азырап көрүңер!» деп чашып, тейлеп чададым. Ам болзун! Черби, Даспы ийи хемниң белдирлешкеш, Бег-Хемче шурап кирген аксында бо ээр туругже халдып үнө берээли. Херек бергедеп келсе, канчээр дирик бис. Ол-ла — сөглөөн сөс — керткен ыяш. Ол шак келди. Че! Аъттаныптаалы, ынаам! Мээң бо каас идик-хемини, бажымда кеткен баштангым-даа хевээр чорзун: «сеңээ мени кезээде чарылбас, кады чорзун» дээш дөгөрүп кааны болгай аан — дээш эрес омак, эглиш дивес аъттангаш, кадыр туругнуң кырыпче казырадын үнүпкөннер...

Туманмааның эжи уруг эжиниң чүнү бодал алганын кайгап, магадааш соондан үдээр дээн ышкаш бүдүү аъттангаш хапкан.

¹ Оригиналда маадырның ады ийи янзы болган. (Ред.)

Шуудунга кирген ийи чүрек туруг кырынга келгеш, саа-даан-даа чүве чок: далашкан-даа чүве чок дүшкеш, ай чырынга арыннарынга удур ылавытап көржүп-көржүп, ыяк куспакта-жыпкаш, сагыш хандыр-ла ошкажып, чыттажып алганнар. Оон Туманмаа баштангызы-биле хевээр-ле хан-шак аъттангаш Араажыны соонга ушкарыпкан.

— Че, ынаам! Бо чырык өртемчей кырынга ынакшыырын ынакшып-даа алдывыс. Бистиң бо ынакшылывыска доткар болганнарга достурбайн аъттаныптывыс. Ам эртен даң адып, үнүп келир хүннү көрбес бис. А бурган дываажан ораны шынап бар чүве болза, ону барып көрээли! Бичиивистен чылгы хавырып, ырлажып өскенивис дөө Даспы-Хем артында артыгы, ишти ийи Бай-Даг херечилеп көрүп олурганнар чүйик!

— Шу!— дээш, шуут-ла туругже дап бээрге, чарышка өөрдип каан күжүр Туман-Кыскыл ол айдың дүпе кандыг-ла бир шулу ак хартыга дег туругдан адынкан согунзуг чер, дээр аразында агараш кылдыр ужа берген! Ол-ла ырак эвес хая баарындан кедеп көрүп турган эжи кыс:

— Ой-оой! Эжим, Туман! Куш болуп ужа бээдин бе! Че, чалгының хыралбазын! Бо чыткан ээр туругнуң ады «Хүн-Көрбес» болгай аан — дээш, адың чедип алган эңгиве кырынга кээп, Туман-Кыскылдың соңу ийи дуюу биле оя тепкен изиг изинге тейлээш, дышаалаан. Шип-ле шип. Бүгү чер кыры ээн-зирээп, оожургаан-даа дег, ынаар чер дүвүндө Черби хемшин чонаада хөглүг шимээни ынаар өөлөп ыглаап.

Өлбезек

Бистиң улуг-биче хемперивисте кыжып кончуг соокка безин кырын дуглапдыр доң шынапс чадагай — ажык агып чыдар суглар бар. Олар доңар туржук харын бузу буругайнып, чоогууда үнгөн шиви, дыт ышкаш ыяштар ак шаң хыраалай берген турар. Ол чүге ындыг сугларыл? Изиг аржааннар бе?

Чок, аржааннар-даа эвес. Анаа-ла доңмас кара суглар дигир бис. Ук ужуру болза черниң донунуң адаанда ханы черниң эриинден кээп чыдар суглар бар. Оон ыңай Улуг-Хемниң тереңнеринде дошту оя теп үнүп келген хараалчылар база чыткылаар.

Кайгамчык солун чүве ол ажык сугларга эштип, оон чеменип кыштаар, бичи ак өектиг кара кушкаш бар. Ону тывалап ийи янзы адаар. Бирээде Өлбезек, ийиде (арай кочулай аарак) Эрзек-Кара дигилээр. Шынап-ла кыжын дөртөн градус ажып, инек мыйызы чарлып, доң будук сынып турда, күжүр

Өлбөзөк изиг чайын-даа ышкаш чайтынайндыр эдип, сугже мөйтүңейиндир эштип, оон үнс халааш суг кыдында дошка, чүм харга олуруп, хөлзөп-ле турар. Ону көрүп турган кижилер:

— Ах, хөөкүйнү капчап доңуп өлү бербес амытан боор! Чалгын, дүгү-биле катый-ла шопулак бажы хире амытан ыш-кажыл. Оода Бора-Хирилээ ышкаш чылыг, дүк, чөөк уязга безин чок. Кончуг негей дүктүг, мөге шыырак адыгны бо сугга суккаш, уштуп эkkээр болза, үр болбас өгбегер дош-хыраа болуп калыр. А бо чүү кончуг күчүтенил?— деп алгыра бээр.

— Ол болза анаа кушкаш эвес-тир. Шаг шаанда кончуг чараш кыс бир оолга бүгү сеткил чүрөөн берип ынакшаан, ак-сын, даңгыраан-даа бержип алган турда, демги оол соонда барып даңгырак үрөң, өскерилген чүве-дир. Ынчаар орта чүү боор хөөкүй шынчы кыс ынакшылының изиг-халыыныңга алзып өртенир четкеш:

— Чок, ынакшылда өлүм чок. Ону мен кезээ мөнгөде соок сугга сериидедип чурттап чоруур мен, көөр-даа силер!— дээш, доң кыжын хараалчыже халый берген. Ада-ие, акы-дунма, эш-өөрү алгыржып арткан. Ооң соонда ылап ынакшаан кыстың сүнезини ол — Өлбөзөк болу берген.

* * *

Долбанмааның шынчы болгаш дидим сугже халаанын бо-дап келирге-ле, Аңгыр-оолдун мурунуга бо ийи тоол чугаанын маадырлары Туманмаа, Өлбөзөк бүрүн, тода көстүп келгилээр.

«Олар ында баады. Мен мында келдим»— тыва тоолчулар тоолду бо сөстөр-биле доозар чүве.



Улустарның найыралы ~ литератураларның найыралы

«УЛУГ-ХЕМНИҢ» АЛЛЧЫЛАРЫ -- ХАКАС ЧОГААЛЧЫЛАР

Хакас автономнуг область-биле Тываның аразында экономика болгаш культура харылзаалары Октябрьның социалистик Улуг революциязының тиң-леңгезиниң ачызында тургустунуп, ылаңгыя үжөп чылдардап соңгаар езулуг быжыгып, хүн бүрүдө улам сайзырап турар апарган.

Үлетпүрнүң улуг төвү кылдыр амгы хүннерде хуула берген Хакасияның найысылалы Абакан хоорайны дамчыштыр Тыва машина-чепсек, бараан, аыш-чем болгаш тудуг материалдарын чурттуң япы-бүрү булуңнарындан ап турар. Ону таварты бистини республиканың бүдүргөн продукциязын, чиг-эдин Совет Эвилелиниң хөй-хөй республикаларында, хоорайларында хереглекчилерге чедирер. Бүгү-эвилелдин улуг ажыл-агый комплекзиниң системазынга Тыва АССР-ниң шак ыңчаар дорт холбажып киргени — республиканың үлетпүр, бүдүрүлгелериниң, көдээ ажыл-агыйының хөгжүлдезинге улуг салдарлыг болу берген, Хакас область биле Тыва республиканың культура харылзааларының улам быжыгарынга идиг болган. ТДЛТЭШИ-биле хакас эртемденер, Тываның болгаш Хакасияның театрлары, чогаалчылар, чурукчулар эвилелдери, композиторлар бот-боттарының аразында чогаадыкчы харылзаалары тургускан. Оон чинжээнге Н. Доможаковтун «Ырак аалда», «Чалалга», М. Кильчичаковтун «Кажар Дилги дугайында тоол» деп тускай номнарының,

«Чечектел, Хакасия!» деп чыындының Кызылга парлаттынганы, М. Кильчичаковтуң «Хайыраканныг өзен», В. Шулбаеваның «Сын мыйызы» деп ширилинчи очулгазын тыва көрүкчүлерге бараалгатканын безин кирип болур.

Бистин сеткүүлдүң бо үндүрүлгезинге хакас чогаалчыларының шүлүктөрүн, чечен чугааларын номчукчуларга бараалгаттывыс.

Николай ДОМОЖАКОВ

ГОГОЛЬ ХАКАС ААЛДА

Аал кырын кежээки имир шыва алыр.
Ак-көк ыжы шөйлүп үнген бажыңдыва,
Удаазыннар дамчып келген алдын чырык
Улуг, биче кижилерни кыйгыра бээр.

Буурул баштыг кырган өгбе Гогольду
Бужурганмайн ыыткыр, эрес номчуп орда,
Өгнүң ишти, кожалары сөс-даа этпес,
Өлүмү чок хайджи тоолун дыңнааннарзыг.

Алдар-аттыг Тарас маадыр орук-чириин,
Ада-чуртка амы-тынны өргүп бээрин
Өгбе кижини номчуп орда, чылгычы эрлер
Өөрүшкүлүг чүрөктерин чүглөп орап.

Улуг Гоголь! Хосталганың чуртунда сен,
Улустарның сеткилинге билдингир сен.
Аймак көвей кижилерниң аразында
Алдар-адың чоргаарал бооп чурттап чору.

1952



Михаил КИЛЬЧИЧАКОВ

ЭЗИРЛЕРНИҢ ШҮҮЛӨҢҮЗҮ

Ээн, ыржым хөөр дег киндан ханазынга
Ээремчик-даа шыдашпайн бүрлүп чаштаар,
Дүвүрээштиң кергээн чүрээм — шүлүүмнү сен
Түрег-хинчээң бодап оргаш, номчуур боор сен.

Чааскаанзырал — коргунчуг сөс, өөцнүң оду
Чалбыраашталбас, хөмүрлени бергени дег —
Чырыш дивес кинданга дүн төнместээштин
Шыырныктырып, дүвүредип келгилээр боор.

Хары, каржы хоойлуга шыңдалаткан
Қажараваан черлик үрен эвес-тир сен.
Улу караа — сайгылгаанның изиг оду
Угаан-мээңни өрүмней шап, хинчектеп тур.

Түрегделде сени кээргээн хөөкүй чүрээм
Дүнгүр ышкаш, хову дыргын дүккүлөп тур.
Идегелдиг шүүлөңгизи¹ хоругдаткан
Индейлерниң бурганы-даа дыңнап тур боор.

Кара-бажың хаалгазы кынгырт кышныр —
Кара эзир хостуг ужар, бүзүрээр мен,
Харын чүгле карак чокта эзир эвес,
Канзас чурттуг бөдүүне деп кушкаш апаар.

Хову чурттуг дайынчы чон оглу мсцээ
Қоргуш билбес сээң адың төрелдеш-тир:
Даглар эргинир Хара Хускун омаа-дыр мен²,
Дарган Эзир аймаан³ баштаан шүүлөңги сен.

Чоокта чаа улузумга⁴ четкеш келдим —
Кара киндан Эзир оглун аспақтапкан,
Қапчап тоовайн, маажым таваар орар бис деп
Чонум аажок кажыыдалдыг турар чорду.

— Пельтиерниң хинчээ чүгле мөңге шып дээш
Бергелерге торлуш дивээн оолдан корткаш,
Хөгжүлдези чегей аймак төлү боорга,
Хөме баскан чурт-тур ийин...— дижир чорду.

Эзирлерниң шүүлөңгизи! Бүзүрөп көр,
Эптиг, демниг чондан артык күчү чок-тур.
Хакас биле индей оглу алышкылар —
Хан төрөл, сүзүү чангыс — хосталыр сен!

¹ Шүүлөңги — төрөл-бөлүк баштынчызы.

² Хара Хускун (х а к а с.) — Кара Хускун омаа (о м а к — төрөл бөлүк, биле аймак).

³ Эзир аймаа — индей аймак (Америкада).

⁴ Улус (х а к а с.) — аал, суур, төрөл бөлүк.

САКТЫЫШКЫННЫҢ САРЫПНАЛЫ...

Кырып калган адыш мыккан сыгыгларлыг,
Кырып дургаар от дег изиг өртеңдирген,
Ажык дээрниц алаан орта ээн хову
Амыдырал, дамыр-хан чок чаптып чыткан.

Изиг каанда чиргилчиннер катчы берген,
Иле, тода тышыи көңгүс бачымналган!
Қарактардан төгүлген чаш черге четпейн,
Қастыкка-ла мөңдүш кыгаш кургап калган.

Қанчагаш-ла идиктерим чаыидап-па
Қадыш чыдар чечекти мен көрүп кагдым.
Кезе қайган, дээскиндир көргүледим:
Хемден туржук, хөөлбек безин көзүлбейн-дир.

Чылый берген хойлааракта курлавырже,
Шыны херек, холум боду сундунган ийик.
Арыг сугнуң артынчызын хөөкүйшүн
Ава болган дазылыиче кудупкан мен.

Кааң изиг эрги хевээр одалза-даа,
Қайгамчык дээл хуулгаазын көстүп келди:
Маргылдаага тиелелгелиг болган ышкаш,
Бажын чайып, чечээм көңгүс дирлип келди!

Дирлип келген кара чаңгыс хову чечээ
Дириг чораан назынымда уттундурбас,
Талыгырга удаажыраан бир-ле хүндүс
Дайынга мээн ұжуралым сағындырар.

Дөртең бир чыл. Ржев чоогу, орук мунгаш.
Төгүлген хан, өлүм-чидим базым сана.
Аскак-бүскек дайынчылар эндерилген,
Аткан октар каржы-дошкун сыылашкан...

Ыш-бус бүргээн, холумактыг чайгы хаяа...
Ынчан мени госпитальга чамап-шараан.
Арын дээрге, өлүгленчек куу тос-ла,
Алды, үстүү эриннерим кара-ногаан...

Шыкты сорбайн чечек черле өзүп үнмес,
Шыны-биле, хапы чокта кижн өлүр!
Амы-тыным ынчан алган ыдыктыг эш,
Азы чоокта, талыгырда чору сен бе?

Кадыг өйде ханың берип дузалаштын,
Хайыралыг акым сен бе, дуңмам сен бе?
Өлүм-хайдан мени чарган сестра кыс,
Өскерлиш чок дидим чүрек сен-даа боор сен!

Ак-көк дээр дег, ханы, чырык карактарың,
Алдын өңнүг суук чаъжың сактып кээр мен.
Аккыр халат эштип алган, хадың ышкаш,
Аныяк чаш дурт-сыны карактарда...

А шынап бир-ле шагда бодумдува
Амы-тыным алырынга дуза кылдыр
Белорус эр, азы бурят, литов кыс, ненец, лопар
Меңээ ханын актып берген база магат.

Билбес-тир мен! Ынчалза-даа ыдыктыг хан
Билдингир-ле, алыс ботта синип калган.
Амыдырал-чуртталгамның үндезини ол.
Ажы-төлүм, салгакчымче шилчий берген!

Каяа-даа бол, каржы чорук көрүп кааштын
Ханым дойлуп, изий бээрин эскерер мен.
Ыракта өңнүк, чогуум кым сен, кайда чор сен?
Ылап бодуң кайы угда чурттап чор сен?

Орук-чириин кайы чүкче угланганыл?
Омак-хөглүг азы мунгак чору сен бе?
Өгбем ышкаш чүдүлгелиг чораан дийик мен,
Өлгүжемге сени дээштиң тейлээр ийик мен!

Ынчалзажок өске шагның төлээзи мен,
Ыры-шүлүүм кижини алгап, алдаржыткап.
Бурун чуртум эргип, кезип иженгештин
Бурганга эвес, кижиге мен бүзүрээр мен.

Бачым үе, хуусаалар эртип-ле тур,
Бажым дүгүн мөңгүн хылдар тегерипкен...
Танышпазым чоок болгаш ырак кижим,
Даады-ла кежиктиг чор! Төрөл өңнүүм!

1975

*

Михаил ЧЕБОДАЕВ

ХОВУДА

БАШТАЙГЫ ДЕМИР-ОРУК

Абакан хем эрни-биле
Демир-орук кускуннап каан,
Терең оьттуг хову кежир
Ара хонмайн халдып олур.

Узун баткан Аскиз унун
Чангыланган үнү тараан,
Уйбат чазы¹ узун ыжын
Чацгай ышкаш чайын чору.

Тудун турар өртээлдерже
Орук шөөр демир-дести,
Оорга салыр манзаларны,
Тууйбуларны эккел чор боор.

Ажылчыннар орук казып,
Ам-даа чалды дескилеп тур —
Демир-орук удавайн
Делгем хову кежир ужар.

Шугум ышкаш орук дургаар
Чуртталгавыс чаартынар,
Өскен черим шиник чараш,
Өңгүр-каазы улам дендээр.

Дөскел чок хат, чаа чолдан²
Төрээн чуртту кежир ушкаш,
Өндүр улуг Москвага
Өөрүшкүвүс ырын дамчыт.

ДҮШ

Хоорайым сенээ чурттап чорааш, Абакан,
Коңчак черде, сеткил ынаам Москваны
Дүшке-дүтге көөр чордум.

¹ Чазы (х а к а с.) — хову.

² Чол (х а к а с.) — орук.

Дүжүмде дег сенээ чедип келгеш, Москва
Хову чечээ — Абаканны дүжээр-дир мен.
Хоорайларым чүрээм орта катчы берген,
Хонук безин олар чокта хоржок-тур мен.

*

Моисей БАИНОВ

ХОРЛАНА ХӨЛ

Суксаанымны ынчан черле чүү дээр ону!
Суларааштың карактарым имирээрген.
Ажыг дустуг хөлдүң чалгыы дагжап турлар,
Арыг сугнуң кайдазын кым сөглөп бээрил?

Хөлдүң кыдыын дөгerezин эргип кааптым.
Согур душ бооп кежик-чолга таварыштым —
Көшкелиг көк чалым тиинден Хорлана¹ сээң
Солаңгылыг бырланнарын аттыгып тур.

Хая тиинде эртинеже ээге сал-ла
Кагый берген эриннерим эжиндирдим.
Ооң соонда сагыш-сеткил хову-даа ышкаш,
Омак-хөглүг оруум улап базып кагдым.

*

Сергей КАРАЧАКОВ

ДҮШ

Ферма эргелекчизи Аркут коргунчуг болгаш чиктиг дүш дүжээн. Удуп чыдырда кайгамчык каас хептиг бөрү ооң орну-нуң чанынга чоокшулап келген. Куу хөрөктээштиг, бажында куу оваадай опайтыпкан, идин база куу өңнүг, галстугу безин куу. Аркут корткаш, алгырар дээрге-даа, үнү үнмес, хоржок болган. А бөрү үзөр чыгыы келбишаан, орунга сандайланы олуруп алган. Олче үр-ле кайгап көрүп олура, колдуундан куу каптаазын уштуп келгеш, оозун чада тудупкан.

— Экии, Аркут — дээш, азыг-дизи шаккылаан.

— Э-э-к-ии... К-ы-м ир-ги? силер?— деп, Аркут келдирлей аарак, арай боорда айтырган.

¹ Хорлана — дустуг хөл. Олче агып кирип чыдар булак хемчигештиң ады-биле адаан.

- Мени танывазың ол бе, оол?
- К-а-й-ы-ын ке-л-диңер?
- Ээ, билдингир-ле, эзим-аргадан.
- Чү-ү-ү хе-ре-к и-р-ги?
- Сен херек, оол, сен.
- Чү-ү-ге?

— Сээң-биле санажып алыр дээш, келгеним бо, оол. Билдингир болзун, сенээ таптыг тайылбырлап берейн. Каш чыл дургузунда бо ферманың эргелекчизи сен-не болгай сен ала. Ындыг ийикпе, азы чок бе? Ындызы-ла шын харын. Каш хойну бөрү тудуп каан дээш, актылааш, үндүр бижип кагжык сен, ам ылавылап санап көрээли. Бир кодан черле ашкан боор. А бистер оларның бараанын безин көрбөжик бис. Ам-на билип кагдын бе?

Ол аразында Аркут харын оңгарлып, бөрү ону кели-келби-же сырыппаан болганда, кулугурну Аркут чула мегелээш, сотка олуртуп каар-дыр, адазының оглу Аркут мындыг-мандыг чүвелер туржук, кайгалдарны авыястап аагайлап каар төл боор, менче халдаан кара шоруң эвеспе деп боданы каапкан.

— Аалынче, хоорайда оглу, кызынче чеже хой дажыглап аппаратжык сен? Каттаат-чуржааттарыңга азы эш-өөрүңге аалчылар кээрге, чок болза куда дою болганда оларга ферманын хойларын дөгөрип берипкеш, «көк-ле чүве бөрү» дээниг, карылгаңны биске шамнаар, кезээде ындыг ийик сен чоп. Истеп-хынай бээрге, бөрү чип каан деп аштырыңда амыр-ла болгай сен.

— Сээң херээн эвес-тир ол — деп, Аркут хмиренип хыйланган. — Сен кижилер херээнге киришпейн, анаа чор, билдин бе?

— База бир сагындырыг — деп, көк бук ону дыңнаваандаа ышкаш, дүштежок уламчылаан. — Ажылдакчыларыңны коңчуй бергенде, чүге бисти адап, үр-чар баар сен? Кижилер болганын-на «Бөрү чээн», «кокай ышкаш соок карак»... суг-суг дээш үш-үдүрүмней-ле бээр болгай сен, чон билир. Чер кулактыг делбигирлер болгай бис, кайыын тура карганырың дыңнап, билип чоруур-дур бис, ону утпа.

— Сээң херээн эвес-тир, бөрү хаай...

Ынчан бөрү ооң кырынче шурай-ла берген. Аркут сактырга кайын-на ийик, ханы безин сайт дээн ышкаш болган.

Оттуп кээрге, кадайы ону ажылдан озалдаар деп бардың дээш эктинден силгип турар болган. Өөнүң ээзинге дүжүн чугаалаан. Оозу харын хан дүжөөнде орук чоруур дижир чүве, — кайшаар-ла ийик, аалдаар-дыр бис азы бистинге улус келир

дээн боор, а бөрүнү чүге дүжээниң ол, арай аайын тыппас-тыр мен деп мындыг болган.

Аркут конторага чеде бергеш, олурда ийи кижиге кирип келген. Улусчу контрольдун төлээзи мен деп, бирээзи чугааланган, а өскези, карачыл хептиг эр, ыт чокка шынзылгазын көргүскен... Аркут чүгле: СӨСД¹ дээн үжүктөрүн-ле номчуп четтиккен. Халак ыңай, «аалдап» ам дораан аъттаныры-ла чөп болган-дыр...

Бөрү караа дүжээрге, өөделиг орта чүвеге таваржыр ийик бе, ынчаш?

ШЫН КАЙДАЛ?

Охчын Иванович чон-биле ажылдаарыңа ынак. Хөйүнү санал-оналын тоовас кижиге-дир деп кым диттир ийик. «Үстүүртен» айтышкын-бижик келири билек-ле, дораан хурал чыгаш, ону чугаалажып көөр, саналдарны барымдаалаар, чогуур шиитпирни үндүрөр апаар. Чамдык хүннерде үш-дөрт катап чыгыр таварылгалар тургулаар.

Секретарь уруг ам база-ла саазын-бижиктер эккелгени бо. «Үстүүртен». Активти чыып, чугаалажып көргөш, дораан протоколун тургуза шааптар-дыр деп Охчын Иванович бодап алган... Адыр, адыр, чүү болду бо? Ийет-ийет. Че, бо дээрге ол боду чааскаан шиитпирлеп каар хире айтырыг-дыр, дора-хере чүве дээш, улусту ажылдан чардыктыргаш чоорул. А ол эвес болза, даады хурал-суглаа дээн, бодунуң угааны-биле шиитпир үндүрүп шыдавас кижиге дишсе хөңнү-ле болгайлар. Боданып көрейин адыр, бажың адыр хире төлептиг кым бар чоор. Кутнаков бе? Эң дээре ажылчын болгай... Хм... хм... Чок, таарышпас хире. Дылын тыртпас, эмин эрттир ааспырак эр. Үргүлчү-ле даргалар шүгүмчүлексээр кижиге. Ам-даа кезек када ээлчээн маназып, аанакыйын, ооң ээлчээ бир дугаарында денерден, харын аксы-дылын ай деп чоруур болза чоондур, аза-ла алзынам.

Клайнова, үш уруглуг, чок база таарышпас-тыр. Адыр-адыр, чүге таарышпас чүвел, утгуптар часкан-дыр мен — оон даайы ресторан директорунуң оралакчызы ийик чоп. Ох, бо-даа мугулай башты! Сээденексей бербээн мен бе — ону ажылындан халаар сураг үндү чоп. Самчыгдал-саарылга кылган дээш. Чок, чок, Клайновага бээрге кайын боор.

Чээн оолду уттурга хоржок. Ынчап болбас ужурлуг-даа болза, ам канчаар дээр сен.

Ээлчегде, ооң соонда кым бар эвес? Аркут де. Тааржыр

¹ СӨСД — социалисттик өнчүнүң самчыгдакчыларыңа удур демисел килдизи.

кижи ол-дур. Эки эр чүве. Шынап-ла, аңаа бээр-дир харын. Мени хүндүлээри аажок кижн. Ооң акызы эт комбинанын директору болбазыкпа.

Болган боор, ам ала? Э-э, хүн бо, дунмамның оглун, Арыхпайны аан, утгуптар часкан-дыр мен, Шынын сөглээрге, ажылынга бо-ла келбейн баар төл боор, харын ажырбас оң, төрөл-дөргүлүм төлү-дүр, «дагыр-эргек тала тыртар» дижир эвейикпе, аңаа дузалавас болза кымга дузалаар боор.

Азы Кутнаковту база өөртүр чоор бе? Чок-чо-ок, оортан корткан деп бодай берзе канчаарыл. Ооң соонда аксы-дылын тыртынып чорзун. Харын мырыңай ону... кызып-кыйып ажылындан үндүрүптөр бе. Орнунга дуңмамның оглун олуртуп-ла каай мен, шагда-ла бээр келиксээн болгай. Өөренип көөр-дүр.

Ол-ла болгай, бир ажил бүттү, эр чүвени, а ол эвес болза, даады-ла демги ол Кутнаковка кулаам коңгаладыр, мени суспаргай сула удуртукчу сен суг-суг дээш амыратпас ийик чоп.

Ажылымның кол чүүлү чүл дээрзин Охчын Иванович боданы берген. Чон-биле ажилдаары, олар-биле улуг-улуг айтырыгларны шийтпирлээри кол-ла чүве ол. А бо ышкаш оонак-биче айтырыгларны бодум чааскаан шийтпирлей тыртып каап болур мен.

Секретарь кыс база-ла кирип орган. Аанакайын, саазынар эккээр-ле ыйнаан ала? Охчын Иванович бөгүн дээрде болгай аан дээр деп бодаза-даа, уругнуң арай аңгадап муңгараан арнын көрүп каш, чүү болду моң деп оон айтырган. Секретарының чугаазын шала-була дыңнай сал-ла, ооң холу салдынып, буду көжүп эгелээн. Элдеп-эзин бодал башка кирип, хойтпакталган, чугааланырга чүгле букулаар, утказы будулчак кезек-кезек сөстөр аастан аттыккылаан.

— Чүүже? Кандыг же? Чүү уруг? «Үстүүртен» бе? Телефонга дуокаа сымыранган дидир сен бе? Мени, Охчын Ивановичини ажилдан халаар дээн бе? Дужаал белеп дидир бе?! Шын кайдал?! Хамык чон-биле бир денге кады ажилдап, оларга ада-иези ышкаш сагып турбужемге, а олар хомудал билдиришкнн кирип деңерден... Кижн экизин билбестер, буян кылырга херексесес — ындыг болгайлар. Чүге халаары ол?! Удуртуп билбес мен бе? Ол шын эвес. Кабинедимге кандыг-бир кижини кончуп, удур-дидир сөглежи бергенимде, сонга шили кангырткайнып, коридорда орган улуска безин дыңналып турар ышкажык. Мындыг бак чүге меңээ таварышканы ол? Шын кайдал?! Ол бүгү Кутнаковтун үүлгедиглери болгай аан!

Ынчалза-даа ону халаарын халааш, өрү депшидип каан болган. Бакка девидеп деп чүве ол-дур ийин.

ӨРЕМЕЗИРЕК

Ыхчын Хорлампиевич херэеженнерни херекке албастаап, мырыңай көөр хөңнү чок болу берген. Домактажып, олар-биле мүн-не чугаалажыр, оозу бухгалтер азы экономист херэежендир деп билип кагза, кыртыжы куруур — канчап баарын кижикайын чугаалай аарыл, арны хуулуп хорадаанын чүгле херек кырында көргөш, ындыг база болгулаар чүве-дир дээрзинге бүзүрөп болур.

А алыс шаанда ол херэеженнерге ынак, эвилең-эргелии кедергей чораан. Өремелиг диизеже чазыйлап көрүп чыдар диислей ышкаш, херэеженнер көргөндө, олардан караан өскээр көрүнместей бээр кижик чүве иргин.

Белеткел конторазы эргелекчилеп тургаш, бир херэеженбиле таныжып алгаш, оортан карак салбастаан. Бухгалтер херэежен болган. Кайызы-даа акшага харамдыккан ийи кижичүү боор, канчап-чооп билчи тыртып алганнар. Ол херэеженни Ыхчын Хорлампиевич чоогундан ыратпазынын аргазын бодааш, бодунуң конторазына киирип алган. Кол бухгалтерге томуйлаан. А ооң мурнунда турган бухгалтерни хөлүн эрттир «таарымча чок» боорга, «бодунуң күзелин барымдаалааш» ажылдан үндүрүпкөн.

Олар аразынче суг акпас, аъттын ийи кулаа дег апарганнар. Амырап-ла турганнар. Ыхчын Хорлампиевич бүзүредилге кылдыр саазындан таарыштыра каавыт дээрге, демгизи чажам дивес. Алыс шып-даа азы аргажок меге-даа бүзүредилгени кылып эккээр. Кандызы-даа хамаанчок. Акша-ла алыр болза өскезин херексесес кижик болган. Акша дээрге күштүг. Чытталып, чыдый бербес. Ыхчын Хорлампиевичиге-даа, демги ол бухгалтер херэеженге-даа ол таарымчалыг бооп турган. Халас акшалар кармаынче боттары-ла чүгүржүп кирип турда, кым амыравас дээр силер.

Ынчалза-даа, куу чөвөк сөөгүнүн караан элезин-биле долдуруп шыдавас дижир ышкажыгай. Херэеженниң аажы-чаңын кедизинге чедир билип алыры кедергей берге. Бир-ле катап, бүдүрүлгө планы өртөнип, көгөрөннөди чалбыраашталып турда, Ыхчын Хорлампиевич бодунуң бухгалтерин кыйгыртып алгаш, каш хуудан немей каавыт деп дилээн. Оозу ойталавайын, меге саннарны отчетка киир бижип каан. Ындыг авыяастыг аргабиле олар чыл планын күүседип алганнар. Тиилекчилер болган, билдингир-ле болгай, найырлап, шайлап турда, чоннуң чугаалажыры ышкаш, ана бузу бургураар! Акша-төгөрик-даа харамнанмааннар, анаа халас акшаны харамнангаш чоорул. Акша көрбээн эвес дишкеш, амырап чашканнап турганнар.

Хайлыг кара халап мацаа харын таварышкаа денерден. Айыыл халап кедеп келир, келдеш дээр хүнүц билбес сен джир болгай, кедергей-ле шын чугаалаан үлегер домак ол ийни. Ыхчын Хорлампиевич ону хөлү эрте бергенде, дырбааш бажын басыптарга, ооң сывы хавааңче дырт кылыры ышкаш, айыыл ону аарты моннапканда, ам кээп билип каан.

Бир-ле катап база-ла шак-ла ынчаар шайлап-найырлап турда, Ыхчын Хорлампиевичини демги бухгалтер херээжен чер алыспастан: менден ырава, чүгле мээң-биле кады тур, дорту-биле чугаалаарга, мени эргеледип-чассыт дээш-ле кедереп барган. А Ыхчын Хорлампиевич мында кады-кырааным бар, эпчок-тур, бир эвес кадайым мында чок турган болза, сээң-биле селгүүстеп, хөглөвейн канчаар ийнк мен суг-суг дигилээш, ына-вайн барган. Демги херээжен соксаар боор бе. Оларның аажы-чаңын боттарыңар билир-ле болгай силер. Бажыңга калчаа-тенек бир бодал кирген болза, оларның бажыңдан ол мугулай бодалды ушта шавары дыка берге. Бо удаада база ындыг болган.

Демги херээжен мен ооң кандыг-даа дилеглерин дөгөрезин күүседип турбужемге, ам кээп кара чангыс дилег кылырымга дадагалзап турар кижидир сен дээш, эки-бак сөглөп, алгырып эгелээн.

Аяр чугаалаан болза, кандыг дээр, ажырбаай эртик, а ол хөйге дынналдыр алгыра берген. Эзирээнинден, шугулдааныңдан үй-балай шууган эгелээш, тыртынып, доктаап чадап каан, канчаар план күүседип турганың-даа, кайыын акша алгаш, шайлап-дойлап турарың-даа, чүпү-даа артырбайн тө каай-ла берген. Ак, кара чокка ажы-биле чулчуруп каапкан.

Ол бүгү удатпайн чогуур черлерниң кулаанга коңгаланы берген. Истеп, хынааш херек көдүрүп келген.

Херектиң истелгези канчаар доозулганың даап бодаары берге эвес. Байысаалга соонда суд болган, хөрөңгизип хавырган, а оларның боттарың каш чыл «дыштаңдырыл» чоруткан. Кымның күсели-биле дээрзи билдингир боор.

Оортан бээр, онза ырак эвес черден эеп келген соонда, Ыхчын Хорлампиевич херээженнерни көөр хөңгү чок апарган. Өремезиревестээн.

*

Бодалдар, хайгааралдар

Монгуш БАЙЫР-ООЛ

ӨГ-БҮЛЕ КЕРЭЭЗИ

Өг-бүлө керээзи дээрге хөй-ле саазыннар, артык ажыл, нарын санааш-кыннар кылыр, ана шүүттүг-ле чүве-дир дээр ирги деп каразып чордум.

— Нарын деп че?— дээш, аныяк кадарчы аптара иштинден кыдырааш-тарын, блокноттарын ужулгаш, элеп калган эрги самбыңын ханадан дүжүргөш, санап эгеледи.

Ша-даа болбаанда эрткен чылын ажылдап алган шалыңын санап үндүрүп келди. Продукция алганын киириштирбеске кадайы-биле кады 4164 акшаны ажылдап алган болду. Оон дорт чарыгдалдардан камнап алган түңүн үндүрүп эккелди. Николай планнап каан 10 160 төгериктен ийи муң беш чүс хирени камнаан.

Кадарчы чүнүң күсели-биле орулгалыг болганын оваарып көрээлиңер. Канчангаштың ол мооң мурнунда чылдарга бодаарга хөйүнү ажылдап алганыл?

Керээ ёзугаар ол 291 хураганны ап, дорукуртар ужурлуг. А херек кырында 388-ти алган болгаш дорукуртар. Кадарган хоюндан 9,70 центнер дүктү кыргып алыр тургаш, ону 1,30 центнер ажыр күүсеткен. Ооң түңнелинде пландан ажыр продукция алган дээш 500 акшаны бодунга санап алган. Ооң кырынга дорт чарыгдалдарны эвээжеткен дээш 1500 акшаны немей кааптаалыңар.

Ол чүнүң күсели-биле камнап алганыл?

Шалың фондузундан эгелеп аалыңар. Экономистерниң санап каанып ёзугаар алырга, аңаа 5 576 акша чарыгдаар турган, а херек кырында Н. Наныкпан оон дыка эвээш—3 786 акша чарыгдаан.

— Бирээде, кажавысты боттарывыс септеп алдывыс. Ийиде, эрткен чылын сакманщиктер ажыглаваан бис. Үште, кажавыс иштин аштаарда трактор ажыглавайн, хол-биле кылып алдывыс.

«Мал чеми» деп айтырыгга келгеш, элээн дүвүрөй бердивис. Сигенни 3 300 акшага чарыгдаары көрдүнгөн турган, а Николай ол түңден чүгле

1535-ти ажыглаан. Мал чеминге камнаан херээ бар бе деп айтырыг үнүп келир.

— Бяавыла херек — деп, Н. Панькпан харыылаар.— Мени хойларны аштадып турар деп бодаванар. Оларны чемгерерин зоотехниктиг нормалар ёзугаар санап каан. Ону кылып тура, кадарчы хоюн чайын, күзүн одарладып алырын, оон коданында төрүүр хою арган бе азы семис бе дээрзин барым-даалаваан. Чайлагга болгаш күзегге хоюмну эки семиртип алырын бодаар кижн мен. Кыжын чырык үеде үргүлчү одарладыр-дыр мен. Төрүгүже чедир оларны тургузу чемгерген ажы чок. Ам кыш төнгүже чедир мал чемн четчир.

Николай мал эминге база камнап алган. Хойлар аарываан бе?

— Аарываан. Улуг хойлар семис болза, хаая аарыыр чүвс. Хураганна-ры база кадык болур. Оларны эки хайгаарап турда, кандыг-даа хамчык коргунчуг эвс. Херек аларза мал эмнн камнап алгаш чоор мен. Немей-даа ап болур мен.

— Суг айтыры кандыгыл? Семис-даа, арган-даа малды хүннүң-не суггарар болгай.

База-ла бөдүүн. Экономистер конторага олургаш, мээң хоюм чеже суг ижерин санап каан: суг сөөртүр машина бир хүн болгаш-ла үш тонна сугну сөөртүп эккеп бээр. Хойларның ижер ужурлуг суу ол. Ынчалзajok мээң турлаамның чоогунда кара суг апрель айда дештип үнүп эгелээрин экономистер кайын билир. Апрель айдан эгелээч мээң аалымче суг сөөртүр машина маңаваастай бээр.

Бо чылын үндүрер чарыгдалдарын Николай боду санап алган. Суг чарыгдалын эрткен чылдан эвээшти бижээн. Кадарчы боду-ла чарыгдалын кызырган. Чүгө? Экономистерниң санап каан чарыгдалын кым маргыжар боор, ол дээрге хоойлу дег күштүг ышкажыл. Ынчалзajok Николай чүгле бодунуң думчуун хараар кижн эвс-ле болгай.

Ол мынча дээр:

— Совхозту, күрүнени мегелээш чоорул? Өг-бүле керээзин чүгле бистин эрге-ажымыс дээш нептередип турар эвс. Бир эвс бис бот-боттарымыс каярлар болзувусса, хой ажыл-агыйы бистиң совхозка карылгалыг бе азы орулгалыг бе дээрзин ылап билип алыры берге. Амдызында чүү-даа билдинмес. Чүгле чеже хураган алганын, чеже дүк кыргып алганын санап турар бис. А ол бүгү дээш чүнү төлөп турарымыс ам-даа эки билдинмес.

— Өг-бүле керээзи бисти узун уйгудан оттурупкан — деп, Николай Нанькпан хөөрээр.— Мооң мурнунда эвээш-бичин-даа болза шалыңны ап-ла чордувус. Ам ындыг эвс, чечени ажылдаар болдур, ынчаны алыр. Эки ажылдазыңза — хөйнү, багай ажылдазыңза — эвээшти алыр.

Аныяк кадарчы Н. Нанькпан дег самбыц тутса санакчы кижилер амдызында эвээш. Моон сонгаар ол дег өткүт угаанныг, сан бүрүзүн сайгарып оар кижилер көвүдээр ужурлуг. Үениң негелдези, амыдыралдың агымы ындыг.

1. ЭҢ-НЕ КҮШТҮГ БЫРА. АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ.

Тываның көдээ ажыл-агыйында, ооң иштинде мал ажылында, ылаңгыя хойжуларда эде тургустунуушкуннуң илден демдектери көстүп келгилээн. Хой ажылында кол кижини — кадарчы. А кижини чүү дээш ажылдап чоруурул? Шаанда болза ийи-чаңгыс малы чокта кижини чурттап шыдавас, ынчангаш бо ажыл амыдыралдың эргежок негелдези турган. Чырык чер кырынга чурттаар деп бодазыңза, каш кошкулуң азырап, ажы-төлүң, алган кадайың, ал бодуң — өг-бүлөң ашкарып-чемгерер, хепкерер апаар сен. Амгы үеде бо айтырыгыңны харызының алыс утказы элээн өскерилген. Чүге дээрге бурунгу тыва черде амыдырал, ооң овор-хевири чаартынган, кижини кандыг-даа мергежилди шилип алгаштын ажылдаары ооң хоойлу ёзугаар эргези апарган. Ындыг төлээде кижини колдуунда акша-төгөрик ажылдап ап, каш мал азыраар дээш малчыннап үнер ышкажыл.

Партия Төп Комитеди болгаш Совет чазак шалың төлевиринде «денештирилге» системазындан уштунар, кижиниң күш-ажылын кылганын барымдаалап төлээр, ажыл-агыйга өг-бүлө керээзин исптередир, хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, чоннуң аыш-чем продуктулары-биле хандырылгасын экижидер талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алгылаан. Бо удаада хой ажылында өг-бүлө керээзин сонуургап турар болганывыста ам ооң чамдык чидиг айтырыгларынга доктаап көрээлинер.

Өг-бүлө керээзин көдээге бүдүрүлге харылзааларын болгаш күш-ажыл төлевирин сайзыраңгайжыдарының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, бүдүргөн продукцияның бот-үнезин чингедириниң эң-не күчүлүг быразы. Чүге дээрге өг-бүлө керээзинде ниитилелдин (совхозтун) болгаш кижиниң (кадарчының) негелде-хереглелдери база сонуургалдары ыяп-ла дүгжүп турар. Өг-бүлө керээзи — тускай дугуржулга ёзугаар ниитиниң өнчүзүнде бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин ажыглап тургаш, өг-бүлениң күш-ажыл курлавырларын ниитилел бүдүрүлгезиниң эрге-ажыктарына бараалгадып, күш-ажыл төлевирин ооң тодаргай түннелин барымдаалап эгидери-дир.

Хууда дузалал ажыл-агыйы база өг-бүлениң күш-ажылчы курлавырын ажыглаар. Хууда дузалал ажыл-агыйның оон ылгалы болза, өг-бүлө керээзиниң ниитилелдин күш-ажылын организаастаарының бир янзы хевири-дир. Ынчаарга өг-бүлө керээзин хууда дузалал ажыл-агыйының үндезининге база эвилелдеп болур. Ындыг таварылгада ол ниитилел бүдүрүлгези-биле капсырлажышкынның бир хевири апаар-дыр.

Өг-бүлө керээзин оон аңгыда өг-бүлөге үндезилеттинген коллективтиг керээ деп адап болур. Ындыг болганда аңа чүгле чаңгыс өг-бүлениң күжүн ажыглаар дээни ол эвес. Ону өг-бүлелер аразында демнежилге хевирлиг кылдыр ажыглап, аңа ук өг-бүлө-биле төрөл харылзаалыг кижилерни кириштирип, харын-даа бригада керээзиниң бир кол дону-даа бооп болур. Ынчалзажок ол бүгүнүң үндезини, кол быразы өг-бүлө керээзи болур.

Чамдык тускай эртемниглер, журналистер өг-бүлө керээзиниң дугайында бижип, чугаалап тура, ону коллективтиг керээлерниң өске хевирлери-биле

холуй биллип, «бригада», «звено» деп категорияларны ажыглай бергилээр. Ол көңгүс шын эвес. Бо таварылгада (хой, өшкү, сарлык, чылгы) ажылында чүгүлө өг-бүлө керээзиниң дугайында айтырыг шийтпирлеттинип турар. А бир эвес ук адырларда звено, бригада керээзиниң дугайында чамдык «шалыпчы» ажыл-агый удуртукчулары илеткеп турар болза, ол бүгү оларның келир үсже угланган чаагай күзээшкинери азы өг-бүлө керээзиниң ужурун орта билбейн барганы, чок болза оон-даа дора — эреңгейлээр, мегелээр, немей бижиир эрги чанчылдан ам-даа уштуруп шыдавааны ол-дур. Өг-бүлө, звено болгаш бригада керээлериниң утказы чаңгыс: коллективтик, а хевирлерин язы-бүрү. Өг-бүлө керээзин чурумчудуп, турнуктуруп албайн тургаш, ооң өске хевирлеринче сагыш дег шилчири болдунмас. Оон ынай малчын звенону тургузуп, ооң-биле керээ чарары хамыктын мурнунда малчын өг-бүлөлөрнү шийтпирлээр айтырыглары-дыр. Кадарчы кижини кымның-биле кады демин кадарын чүгүлө боду билир. А ажыл-агый удуртукчузунуң херээ — оларның күзелин барымдаалап тургаштын звено керээзин чарары. Ооң соонда бригада керээзинче кирип болур. Бо бүгүнү ёзу барымдаалап, саазын кырынга тургузары чүүден белең, а херек кырында амыдыралга боттандыра-ры анаа эвес. Ынчангаш амдызында хой ажылынга өг-бүлө керээзин ёзу барымдаалап эвес, а херек кырында шингээдиң алырын амыдырал негеп турар. Чүгө дээрге ол кижиниң бүдүрүлгениң аразында экономиктиг со-нуургалын нийтилештирип, харын-даа төрөлдөшүрүп, кадарчы хүлээнген хоюнун ёзулуг ээзи болурунга идиглик болур.

Дыка хөй малчыннар өг-бүлө керээзинче кирген, артканнары бо чылдан эгелээр. Өг-бүлө керээзинде малчыннар чарыгдалдарын эвээжеткен болгаш хөй продукция бүдүргөн дээш немелде төлевир алыр. Дорт чарыгдалдарын (шалың фондусу, мал чеми, эм-дом, транспорт чарыгдалы) камнап алганы дээш, чижээ, малчын 1000 рубльди камнап алган болза, оон 70 хуу чедир шаңнал кылдыр алыр. Ону төлөөрде совхозтун нийти саң-хөө байдалын база барымдаалаар. Ай санында ажыл төлевирин бир хойну, хураганы айда ажаап кадарганы дээш, ооң өртең-хөлезинин доктааткаш, ону барымдаалап төлөөрин керээге айтыкан турар ужурулуг. Ам хойжуларның ажыл төлевириниң дугайында тускай эртемнигерниң сүмезин маңаа кирирейн.

Бистиң республикада амгы үеде доктааттынганы кандыгыл дээрге, сакманчылар хураганнарны ажаап, 45 хонук дургузунда доруктурганы дээш, бир башка онааштыр 2 рубль 06 көпекти оларга төлээр. А ону хойжуга хүлээткен соонда, хураганнарны малчыннар анаа халаска ажаап, доруктуруп турар. Ынчангаш ам хураганнарны шак ынчалдыр доруктуруп азырааны дээш хойжуларга төлээр ужурулуг дээр дугайында чөптүг айтырыг тургустуруп келген.

Бистиң республикада хой колдуунда-ла январь-февраль айларда хураганнаар, ону оон саададырга, иелери арган-дорган болгаш тоттурбас, оон аңгыда кажээ-хорая ишти өл-шык болур. Ынчангаш ам биске болза, хураган-ны июнь айның бирги база үшкү он хонуунда иелеринден аңгылааны дээр. Оон саададыр болза, чайгы семиртилгезинге багай болур.

Өг-бүлө керээзинче малчыннар киргенде, хураганны кайы хире кылдыр доруктургаш дужаарын хойжулар дирекция-биле чарган керээзинге айтып алыр ужурлуг. Ынчангаш ам хураганнарны бар-ла шаа-биле эки семртир болза, хойжуга база совхозка-даа удур-дедир ажыктыг.

Бистиң республиканың муринакчы хойжуларының хөй чылда арга-дур-жулгазындан алырга, чинге нарын дүктүг хойларның хураганы үзүп ангылаарынга чедир 24, а бөдүүн дүктүг хойларның 22 ийикпе оон хөй-даа килограмм болгулаар. А харысалга чок, чалгаа малчыннарның хураганнары үзеринге чедир дөңгүп-ле 17—18 килограмм болгулаар. Херек кырында ажыл төлевирн дөмей, улуг шыырак хураганнарны дужааганы база бичии ырбыска-даа хураганның хөлезини чаңгыс аай болур, ынчангаш малчыннарның сонуургалы чок турган. Эрткен чылын «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Татьяна Иргитовна Баавылдың дужааганы 385 хураганының бирээзининче-не дириг дензизи 23 килограмм, а «Революцияның чалбыжы» совхозта Иван Петрович Сафоновтуу 24 килограмм болган. Ынчангаш ам агаар-бойдустан база мал чеминиң байдалын барымдаалап тургаш, бистиң республикага хураганны ажаап доруктурганы, ооң немелде дензизи дээш, малчыннарга ажылдаанын барымдаалап төлээри эргежок чугула апарган.

Чижээ, төрүүр 500 хойлуг кадарчы чүс хойга онааштыр 80, а ниитизи-биле 400 хураган дужааган, бир хойдан-на 3,3 килограмм, ниитизи-биле 16,5 ц. дүк алган дийик. Ук хойжунуң тарифтиг разряды V турда, оон чылда шалыңының тарифтиг фондузу район коэффициентизи чокка — (4 руб. 06 көп. × 365 хонук) — 1481 руб. 90 көпеек болур. Ооң кырынга керээде айытканы продукцияны бүрүн алганы дээш ол түннүң 25 хуузун немей төлээрге, 1852 руб. 38 көпеек чедө бээр, ийи кижиге — 3704 руб. 76 көпеек. Керээ ёзугаар совхоз малчынга алган дүгүнүң 40 хуузун, хураган дээш 60 хуузун немей төлөп бээр дээн дийик. Ынчан продукцияның өртөк-үнези: 1 центнер дүк дээш төлээри — (1852 руб. 38 көп. × 0,4) : 16,5 — 44 руб. 91 көпеек болур. А хураганнарны үзүп ангылап турда, пландан артыкка алдынганы дээш төлээрге (1852 руб. 38 көп. × 0,6) : 400 — 2 руб. 78 көпеек. Чижээ, пландан ажыр 10 хураган алган болза, ооң өртээ 2 руб. 78 көп. × 10 хураган — 27 руб. 80 көпеек.

Ынчаарга ам бөдүүн дүктүг хойлуг ажыл-агыйларга бир коданга 460 хой турар ужурлуг. Оларның бирээзинден 1 килограмм 900 грамм дүк алыр, ниитизи-биле 8,7 центнер дүк, 100 хойдан 80 хураган азы шупту 368 хураганны совхозка дужааган дийик. Үстүнде арга-биле оларны тыбарга 1 центнер дүк дээш 85 руб. 17 көпеек, 1 хураган дээш 3 руб. 02 көпеек алыр.

Ниитизи-биле хойжуга быжыглан малдың база оон алган продукцияның хемчээли-биле немелде төлевир ангы-аңгы болуру билдингир.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркөмунуң моон сонгаар сүмелен турары мындыг: мал чеми-биле шору хандыртынган Кызыл районга («Кара-Хаак», «Х Улуг хурал» база «Тере-Хөл» совхозтардан аңгыда), Каа-Хем районга («Совет Тыва» совхозтан аңгыда), Бии-Хем районга («Ээрбек» совхозтан

аңгыда). Таңды база Улуг-Хем районнарга хураганнарны аңгылап үзүп турда, оларның бирээзиниң-не дириг децези 23 база оон хөй килограмм чедде бээр болза, а арткан ажил-агыйларга — Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөд, Чөөн-Хемчик, Тожу районнарга база «Кара-Хаак», «Тере-Хөл», «Х Улуг хурал», «Совет Тыва», «Ээрбек» совхозтарга бир хураган 21 килограмм болгаш оон-даа хөй килдиг болза, ынчан хойжуга төлөп бээр. Бо таварылгада мал-магап семис шыырак, продуктулуг болзун дээш малчынарның харысалгазы база улуг болур.

1987 чылда өг-бүлө керээзин ёзугаар ажилдаан мурнакчы хойжулар дыка көвей акша түңнүг немелде төлевирин алган. Чижээ, Бин-Хем районнуң «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында ортумак көргүзүлгүг дыка хөй хойжулар 1987 чылда өг-бүлө керээзи-биле ажилдааш, ам мурнакчыларның одуруунче кирген. Оларның бирээзи Владимир Маады эрткен чылдың түңнели-биле немелде төлевирге 1884 рубльди алган. Оон ынай бо малчындан дээр база куду көргүзүлгүг кижилер бар. Чижээлээрге, продукция дээш немелде төлевирин 3—4 муң рубль чедир алган мурнакчы хойжулар эвээш эвес. Чамдык совхозтарның директорлары ак сеткилдиг ажилдаан малчынарынга хөй түңнүг акша бээринден дадагалзап, чарган керээзиниң негелделерин боттары-ла күүсетпейн баары элдептиг. Эки ажилдаан кижин хөйүн алып, керээзин өскертпип болбас негелдезин ындыг. Оон башка өг-бүлө керээзин чарганының ажы чүү боор.

Бо ажилдың чамдык түңнелдери мындыг-дыр. Өг-бүлө керээзиниң оруу анаа-ла каалама эвес. Аңаа шаптыктап турар чүүлдер-ле хөй: малчынарның эрги өрө-ширези, хөй ажылынын материалдыг баазанының кошкаа, удуртуп баштаар ажилдың танмаланган хевиринден уштунарынын бергези, эреңгейлээшкин, кайы-даа таланың харысалгазының чавызы, негелдениң кошкаа болгаш өске-даа чылдагааннар бар.

2. ЭРЕНГЕЙЛЭЭШКИН БОЛГАШ ООН УШТУНАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

Амгы үеде хөй ажылынга өг-бүлө керээзин непередир талазы-биле чамдык ажилдар кылдынып турар. Ол дугайын үстүндө кысказы-биле көрдүвүс. Ынчалзажок хөйжунуң ажылын экижидериниң бо чаа хевиринде эреңгейлээшкинниң «аары» тыптып келгени дүвүреничиг.

Эреңгейлээшкин дээрге айтыргың алыс утказынче ханылавайн, ону кыдыра көрүп, ажилды хол дашты-биле кылып, эгелээн херекти эчизинге чедирбези-дир. Хөй-ниити ужур-уткалыг бо «аарыг халдаан» кижилер кандыг-бир айтыргыны огулуг билбээн хирезинде, ооң күүселдезиниң дугайында «үстүкү» черлерже шын-меге медээлер кирип, «эде тургустунуп» алганын көөргөттинер хөөн-биле дыка-ла хоозун оралдажышкыннар кылып турарлар. Совхоз директорларының чоруткан сан-чурагайларын ёзугаар алырга, шээр мал колдуунда өг-бүлө керээзинче кирген, а кадарчыларның (элдеп чүвө) чүгле 31,3 хуузу, тодаргайлаарга, 908 өг-бүлө чаа арга ёзугаар ажилдап

турар. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчикте 96, Улуг-Хемде 169, Каа-Хемде 40, Бин-Хемде 54, Тожуда 16 өг-бүлө керээ ёзугаар ажылдап турар.

Ынчалзажок саазын кырында чурагайлар чаагай-даа бол, оон херек кырында күүселдези шоолуг чогувастан. Мооң кол чылдагааны ук ажылды шаптыланган эрги ёзу-биле эренгейлеп көрүп, удуртукчу-даа, малчын-даа кижилернин бодунга хамаарыштыр негелдезинин болгаш харысалгазынын кошканд. Харын-даа ажыл-агый удуртукчуларынын кол нуруузу өг-бүлө керээзин ашак-кадай керээзи кылдыр амдыгаа дээр херек кырында санап турары чаа эгелээшкиннин салым-хуузунга шаптык кадып болур.

Бир талазында, чамдык совхоз директорлары болгаш тускай эртемниглер өг-бүлө керээзинин чогуум ужур-утказын ам-даа орта хандыр билбейн азы билзе-даа, оон негелдезин ёзугаар ажылдаар хөөн чок олуруп келген. Чүге дээрге оларнын шалыны бүдүрген продукциядан хамаарышпас. Эки-даа, багай-даа ажылдаар болзуңза, мал-маганда байдал кандыг-даа болза, кадарчылар канчаар-даа чурттап турза хамаан чок, шалынынны шыыладыр санап турар.

1987 чылда чайын Бин-Хем районун малчыннарын кезип чораш, өг-бүлө керээзи-биле ажылдап турар кадарчыларга ховар таварышкан бис. Чүге дээрге керээ ёзугаар ажылдап турар хойжуларнын хөй кезин «Ээрбек» совхозта болгаш «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында, А «Хадын», «Өөк» база «Кызыл тараачын» совхозтарда чаа аргаже шилчээн кижилер ийи-чаңгыс, харын-даа шуут чок. Мооң чылдагаанын ажыл-агый удуртукчуларындан, тускай эртемниглерден айтырарга, огулуг харыы бээр кижичок.

Оон кадында малчыннар боттары өг-бүлө керээзинин дугайын сонургап, олче кирерин изин-биле күзеп турар чоран. Чижээ, «Саян» совхозтуң хойжузу Боон Салчак: «Өг-бүлө керээзи деп солуннарда хөй-ле чүве бижип турар. Бистин ажыл-агыйывыска ол та кажан чедип келир чүве ыйнаан»— деп олурар.

Черле ынчаш Бин-Хем районун совхозтарын кезип чоруурга, ук ажыл-агыйларда учет-отчет дыка-ла куду деннеде тургустунганы, ылаңгыя экономика талазы-биле ажыл кончуг суларгайы каракка дыка илден. Чүгле совхозтарнын конторазында безин 224 кижичи (малчыннардан бичин-ле эвээш) санаттынп турган. Ол хирезинде кымнын чогуум чүнү кылып турары орта билдинмес. Эртен эрте сес шакта албан-хаакчыттар контора долуп кээр. Оон чоорту сыыгаза-сыыгаза, он шак үезинде контора ээнзиреп, чүгле он шаа бухгалтерлер артып каар. Кижичи бүрүзү тускай хүлээлгелиг-ле болгай. Малчыннарже баар кижилер база тургулаар. Аңаа чеде бээрге, ол кижилер ында чок, аңаа ай-айы-биле көзүлбээн боор. Ынчап баарга чамдык зоотехниктер болгаш мал эмчилери боттарынын дорт хүлээлгезин долузу-биле күүседип турарынга чигзиниг тургустунуп келир.

Ажылдын чаа аргазы боду неперей бербес. Өг-бүлө керээзинин үжур-утказын хойжулар ортузунга тайылбырлаар, өөредир болгаш организаастаар апаар. Бо дээрге ажыл-агый удуртукчуларынын, зоотехниктернин болгаш ылаңгыя экономистернин ыдыктыг хүлээлгези. Өг-бүлө керээзинин дугайында

семинарларны эрттирип, бо айтырыгны малчыннар ортузунга экономиктиг өөрөдигсиниң өзээ болдурар уjurлуг. Өг-бүле керээзи хойжуларның чүгле материалдыг сонуургалын көдүрер эвес, а нинти ажил-агый бүрүзүнүң бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгезиниң арта басып болбас үе-чадазы, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, продукцияның бот-үнезин чингедириниң ылаптыг аргазы болур.

Ол хирезинде чамдык ажил-агый удуртукчулары, тускай эртемниглер бо ажилды ёзу барымдаалаашкынче киирген. Оон тодаргай чугаалаарга, өг-бүле биле совхоз керээзин чарза-даа, херек кырында учет-отчетту кончуг сула чорудуп, кымның чүпү чарылгааны, чүпү кылганы азы күүсетпээни орта билдинмес. Өг-бүле керээзинде эренгейлээшкн дугайып «Шың» солунга чүгле 1987 чылдың декабрь айда безин үнгөн материалдардан тодазы-биле билип ап болур. (Чижээлээрге, янзы-бүрү районнарда бо талазы-биле байдал дугайында. Тожудан: «Өг-бүле керээзинче шилчээн. А байдал? Ол ёзугаар ажилдавайн турар. Декабрь 9, Каа-Хем районда хой ажилында өг-бүле керээзиниң айтырыглары: «Ажылдаарынга хынамчалыг белеткенир». Декабрь 11. Улуг-Хемниң «Ак-Туруг» совхозта байдал: «Белеткелден хамааржыр». Декабрь 20. Кызыл районнуң «X Улуг хурал» совхозта бо дугайты байдалды декабрь 23-те «Шалтык болу берген» деп корреспонденцияда бижээн. Шак мындыг янзылыг барымдааларны моон-даа хөйну кирип болур).

Өг-бүле керээзинде малчыннарның чурттаар бажынының болгаш кыштааның септелгезин өй-шаанда чорударып айыткан. А херек кырында ажил-агый удуртукчуларының хөй кезиниң бо айтырыгга хамаарылгазы эрги хевээр. Соок кышты чылдың-на белеткел чок уткуур малчыннар, коданда чиир чеми чок, ижер суу үзүктелер, одарда оьду кылын хар адаанда шээр мал сүрүглери бисте эвээш эвес. Малчынга болгаш ооң хүлээнген хоюнга хамаарыштыр бо хире харысалга чок удуртукчулар өг-бүле керээзиниң дугайында шуугаан ажы бар бе? Ол ышкаш хүлээнген хойларын чайгы, күскү үелерде орта одар-белчинрледип, таптыг семиртип албаан кадарчылар совхозтан мал чеми негеп, ооң-биле, мооң-биле хандырбаан деп, янзы-бүрү чылдагааннар дилээн ажы бар бе? Хойнуң менди кыштаары, төрөөн чаш төлүнүң денгели, доругулгазы, өзүлдези ооң төрөөн незиниң арган, семизинден хамааржыры бодалдыг кижн бүрүзүнге билдингир чүве ышкажыл.

Хой ажилынга өг-бүле керээзин непередиринге тус-тус малчын бригадаларда, көдээ төптерде партия, комсомол эге организациялары, профэвилел бөлүктери улуг ужур-дузалыг болур уjurлуг. Ынчалзаяк дыка көвей хөй-нинти организациялары эрги хевээр, ёзу барымдаалап ажилдап турар. Кижилерни кылган ажил-ижинден чардыктырып, хуралдарны ёзу эдерип эрттирип, чугула-даа, кандыг-даа айтырыгларны чугаалажып, доктаалдарны болгаш шийтирлерни хүлээп ап турза-даа, оларны амыдыралче боттандырып, ажил-агыйда четпестерни чайладыр дээш дээштиг хемчеглер алдынмайн келген. Чүгле хурал эрткен, ындыг айтырыгны чугаалашкан, ынча кижн санал берген, чогуур доктаалды хүлээп алган деп протоколду эрги саазыннар-га немештир көктеп адыры-биле кызыгаарлаттынып турар.

Бо айтыргының өске талазында малчын кижи. Өг-бүле керээзиниң салым-чолу — ооң холунда. Ажыл-агый удуртукчулары, тускай эртемниглер болгаш хөй-ниити организациялары боттарының үлүүнде бүгү-же чүүлдерни кылып турза-даа, бир эвес малчын кижиниң маңаа идепкейи болгаш хары-салгазы куду болза, ол бүгүден чүү-даа үнмес. Өг-бүле керээзиниң чедиш-кини дээрге ийн таланың деткижилгезиниң болгаш демнежилгезиниң түңнели-дир.

Моон-биле чергелештир өг-бүле керээзинче кирзе-даа, ооң ужурун эки угаап билбейн, эрги ёзугаар азырадыкчы хөөнүг ажылдап, хүлээнген малын чайгы, күскү одарларга эки семиртип албайн, төрүүр хоюндан эвээш хураган өстүрүп, дүк кыргып ап, оон кедерезе ниитиниң малын өлүрер, чидирер, самчыгдаар чоруктар чылдан чылче кызырылбайн турар. Шак мындыг чылда-гааннар ужун хой ажылындан алыр орулгалар чамдык ажыл-агыйларда көвүдээриниң орнунга эвээжеп турар. Чамдык совхозтарда кадарчылар чедиш-пес болган ужун бо ажылче кижилерни дужа-келбиже кирип алыры чан-чыл апарган. Кадарчылар чедишпезинге сылдаглап, чамдык кижилер мени канчаптар боор дээнзиг хөөн-биле сула ажылдап, ылаңгыя даанган малын ажы-төлүнге азы төрөл-дөргүлүңге ажаадып кааш, боттары амы-хуузунда чорук-херээн кылып, оон кедерезе арага-дарыже-даа сундугуп тургулаар.

Хой ажылының, ооң иштинде өг-бүле керээзиниң чедишкининиң бир кол негелдези — уксаажыдылга ажылы. Бо ажылды чер болганга чедимчелиг шийтирлеп шыдавайн турарывыс ужун чылдың-на чүс-чүс, оон кедерезе мун-муң баш хураганны чедир албайн келгенивис кымга-даа чажыт эвес. Чижээ, малдың кызыраар болгаш ооң чаш төлүнүң өлүп хораар чоруунуң ужун чылдың-на улуг когаралга таваржып келдивис. Чүгле сөөлгү ийн чыл иштинде 19200 бызааны, 178 мүн хураганнар, анайларны чедир албаан бис. Малдың кызыраар чоруундан чидириг 16 миллион акша чедип турар. Республикада чылдың-на 3300 бызаа, 3270 хаван оолдары, 57300 анай-хураган өлүп хорап турар. Ынчап кээрге төрүүр чүс малдан херек кырында 67 бызаа болгаш 69 анай-хураганны ап турар бис. Иинтизи-биле малды өлүрер, чидирер, оскунар, оорладыр болгаш самчыгдаар чоруунуң ужун каража сөөлгү ийн чылда 22 млн. чыгам акша болган.

Өг-бүле керээзинче кирген кадарчыларның ажыл-ижиниң чогумчалы оларның хонаштарындан, малдың одар-белчинрин чылдын дөрт эргилдезинде солурундан база колдуу хамааржыр.

Черле ынчаш Бий-Хемниң совхозтарында хойга кышкы кажаа тударында дыка-ла харысалга чок чүүлдер тургулаан. Чижээ, «Өөк» совхозтун Малиновка деп черде үш улуг үлегерлиг кажааларны тудуп каан. Улуг чаагайы-даа кончуг, «К-700» деп трактор безин иштинге шөлээн шимчеп турар. Аңаа үш кодан хойну кыштадып келген. Кончуг соокта кодан хойнуң изиг тыныжы өрү шаар дээвинирге барып деггеш, оон суг болуп бадып, дамдылап турар. Хойлар болгаш ооң ажаакчылары чода ортуже малгашты сүзүп чоруп турар. Чаңгыс черде үш коданның кадарчылары боттарының тус-тузунда даанган хоюн чаңгыс кудуктан суггарар. Ол өйде алгыш-кырыш база-ла

дынналыр... Муң ажыг хойну кыжын кадарар одары барык чедишлес. Турлагның бир талазында чүм харлыг тайга, өске талазында даглар, кыштаглар бар.

Бо бүгүнүң түңнелинде үш кодан төрүүр хойдан чүске онааштыр 50 хураган ап келген кымны-даа кайгадып шыдавас. Бо киж и көргөш, харын-даа амыдырал дээш демисел күштүг, дирнг чүвелер болгаштың малгаш-балар аразындан менди өзүл, доругуп келир-дир деп бодаар. Хой оолдай бергенде кажаларны солярка-биле одап турганын маңа сагындырып каайн. Оон ыңай хой хаван эвес, чер оыттаар, сиген чиир, арыг агаарга чоруур амытан эвес чүве-бе? Бо дугайында хой ажылының зоотехниктери кандыг бодалдыг ирги?

Өг-бүле керээзиниң бир кол негелдеси — камналга айтыры. Кым хөй-нү камнан алыр болдур, ол хөй немелде акшаны алыр. Чер бүрүзүнүң бай-далы аңгы-аңгы, ыңчангаш камналганың негелдеси база аңгы-аңгы. Чижээ, суу ырак, тас оыттуг хоор сарыг ховулар-биле ол-бо талазындан хемчигештер шурап бадый чыдар тайга-каскак-даа бол, одар-белчирлиг Кара-Хөлдү канчап деңнээр боор. Ындыг-даа бол, бодал чок чоруктуң, ёзу эдерериниң «аарынының» күштүү кончуг. «Кара-Хөл» совхозтуң мырыңай ийи суг аразында олурар малчынындан совхозтуң дирекциязы хууда малынга суг ижирткен дээш, акша тыртып турганын кулаам-биле дыңнаан мен. Шынында дирекция хуу мал хамаан чок, нитиниң-даа малынга пак-даа суг сөөрттээн. Ооң херээ-даа чок.

Бир-тээ камналга айтыры малчынга-даа, ажил-агыйга-даа бир дөмей ажыктыг чүве болганда, мону бир дем-биле шийтпирлээр уjurулуг. Ылангыя транспорт чарыгалдарын дыка-ла эвээжедип болур. Хензиг чорук-херек дээш-ле машина-трактор дээн ажык чок. Дыка көвей малчынар шанак-тергени катан ажыглан эгелээриниң эргежок чугулазын саналдап турар. Чонунуң угааны кымдан-даа мерген болгай. Мону ажил-агый удуртукчулары хандыр өөренип, чогуур түңнелди үндүрер болза эки.

Бистиң малчынарвыстың хөй кезин малга сиген белеткелдинге амдызындан ипеккейлиг киржиң болур. Ооң бир аргазы чүл дээрге төрөл кижилерден звено тургузуп, оларнын-биле керээ чарып, тускай техниканы быжыглаары болур. Ол кижилер чүгле сиген белеткелдинге эвес, мал азырап, өстүрериниң талазы-биле база звено керээзин чарып болур. Оларның алыр шалыны кылган ажылының нити түндүндөн база киж и бүрүзүнүң киржилгезинден хамааржыр. Шак ыңдыг звенога малчынарның шөлээзин, чайгы үеде аржаан, курорт, санаторий баар күзелин чийги-биле боттандырып болур.

Мал ажылында, ооң иштинде хой ажылында эн-не нарын, маргылдаалыг болгаш чидиг айтырыгларның бирээзи — нитиниң малының өлүрү, ону чидирери болгаш самчыгдары. Бир эвес кадарчының буруузу-биле мал өлген-читкен база ону ол самчыгдан болза, сүдтүң шийтпирин ёзугаар харысалгалыг малчынның когаралды төлээри чөптүг. А бир эвес мал кандыг-бир аарыгдан өлген азы боо чок кижиниң кадарган хоюн алгырып турда-ла, бөрүлөр тудуп чипкен болза, кым харыылаарыл? Кайы-даа таварылгада

чогуур черлерниң улус судтары, чоннуң эрге-ажыын камгалаар черлер ылап шын шиитпирни үндүрер ужурлуг. Чамдык ажыл-агый удуртукчулары, мал эмчилери болгаш зоотехниктер боттарының харысалга чок чоруун чажырып-бузуруп, буруу чок кижилерни кырынче боттарының буруузуун чууй каап, хөй өре-шире онаап турары чажыт эвес. А ол ышкаш чамдык ээ-харысалга чок, азырадыкчы хөөнүг кижилер нитиниң малын хүлээнип алгаш, оон ажаалда-төжөөлдезин баксырадып, өлүрүп-чидирип, харын-даа самчыгдап, а бодунуң кемниг херээн ажыл-агый удуртукчуларыныче, тускай эртемниглерже чууй каар оралдажышкыннар эвээш эвес.

Амгы үеде ниитилелдин шынчы чоруу амдыралдын бүгү талаларында бодарап турда, кайы-даа тала шынчы ажылдаар, харысалгазы дөмей, бот-бодундан негелде бедик, ажыл-агыйның болгаш аңгы кижиниң чөптүг эрге-ажыы дээш бир демниг демисежир ужурлуг бис. Бот-орулга-чарылгага даянган өг-бүлө керээзиниң алыс ханы утказы-даа ыңдыг.

Бир-тээ ажыл-агыйлар долу бот-орулга-чарылгаже шилчээн чүве болганда, мал ажылының тускай эртемниглериниң шалыңы оларның онаашкан бригадаларында ажыл-херектиң байдалындан дорт хамаарылгалыг болур ужурлуг. Мал эмчилериниң болгаш зоотехниктерниң харысалгазын бедидериниң кара чангыс чөп оруу ол. Оон ыңай бо кижилерниң канчаар ажылдап турарына ёзулуг үнелелди малчыннар болгаш совхозтуң хөй-ниити организациялары кады бээр ужурлуг. Ыңчангаш эң дээрэ дээн тускай эртемниглерни бригадаларның хуралдарына ол-бо эрге-дужаалга боттары сонгуп алыр. Бир эвес ажылын угбас азы хөөн чок кижини тыптып келзе, ону халаары база малчыннарның эргезинде. Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжышкынының) дугайында хоойлунуң бир негелдези ыңдыг.

Өг-бүлө керээзиниң эң кол утказы болза, кадарчы кижини даанган малының ёзу барымдаалаан эвес, а ёзулуг долу эргелиг ээзи болур ужурлуг. Шак ыңдыг болурунуң үндезин барымдаазы — ажылдын түннелин барымдаалап шалың төлээри. Оон ыңай бажың чок кижилерни совхоз бажың-биле хандырап ужурлуг. Ыңдыг-даа бол, суурга бажыңны шыырак малчын бодунуң күсели-биле туттуруп ап база болур. Ол хире үүлени чогуудуп шыдаар ажылчын күш суур санында четчир. Чүгле ол кижилерни эвилелдеп, тудуг материалдары-биле хандырып, каяа, чүнү кылырын айтып бээринден өске нарын чүү боор. Чүгле төлевилел организациялары малчыннар кудумчузун дөзевилээрин утпас ужурлуг.

Ажылдын бо чаа аргазының дугайында чугаалап тура, оларнын, ылаңгыя, кышкы үеде чурттаар бажыңының дугайында ыттавайын барып шыдавас бис. Ам-даа муң беш чүс хире өг-бүлө кыжын өггө чурттап келген. Бо айтырыг чоорту шиитпирлеттинип турар. Оон күүсөлдеси база малчынның моон сонгаар үре-түннелдиг күш-ажылындан хамааржыр дээрзин сагындырып кагза артык эвес боор.

Хой (өшкү) ажылында өг-бүлө керээзиниң чамдык чидиг айтырыглары ыңдыг-дыр. Ол ниитизи-биле ийи таладан кол хамааржыр. Бирээде, ону организастан, нептередип база амыдыралга боттандырып турар ажыл-агый

удуртукчуларын, тускай эртемниглерден болгаш хөй-ниити организацияларын, ылангыя ажил-агый удуртукчулары керээде көрдүнгөн хүлээлгелерин долзуу-биле күүседир кадарчы дугайында бүгү талалыг сагыш човаашкынны херек кырында илередир хүлээлгелиг. Ийинде, керээже кирген өг-бүлө бүрүзү долу күженишкни-биле ажилдап, ниитиниң өнчү-хөрөгизи дээш харысалгазын бедидип, эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаштың хөй продукцияны бүдүрер дээш ажилдап, малдың ажаалдазынче, семиртилгезинче болгаш уксаажыдылгасынче сагыш салып, кадарган хоюнун (өшкүзүнүң) хайыралыг ээни болур ужурлуг. Ийи таланың демнежилгезиниң ачызында шээр мал ажылында өг-бүлө керээни экономикактиг эде тургустунуушкунун күчүлүг быразы болуп шыдаар.



Борис ЧЮДЮК

ШИВИЛИГНИҢ ХАЙЫРАЗЫ

Ору-Бяштың болгаш Эзим-Адааның аалдары Шивилигниң белдиринден куду Мугур-Талче кири, Мөңгүлек болгаш алды, үстүү Ажыктарның аалдары Мешкен-Хөлдүн кастыктарында дискен куруткулаштыр хонгулапкан. Мешкен-Хөлдүн кужурун чип, суун ижип, янзы-бүрү куштарының «хөгжүмүн» дышпаан кодан-кодан сүрүг чилбизи ханганзыг-даа изниг оыттуг делгемнерде чапты берген чоргулаары каракка көскүлөн. Тайгага куруттаттынмаач паржылар, чөөгөйлер ээлчештир хонгулапкан өглерниң хараачаларында, улунарында болган ханаларында быжыглаан чүинерде, талдан аргаан азарларда куруттар болу берген, аянын-даа, Уруг-дарыг-даа, улуг улус боттары, даа өрмөлиг далган, тараа чипринче шилчээн.

Аржаан-Баары чуртум кончуг,
Адай-Монгуш адым кончуг.
Артка, сынга тура дүшпес
Ак-ла бора адым кончуг...

— деп, ырлашкылап чайлаан кырганнарны ыры-шоору шегленген. Кырган-чөнүк, уруг-дарыны чок, бүгү-ле кижилер кандыг-бир онаашкан ажылдыг апарган. Тараа хоорзунунга малын семиртир дээш чыпшыр хонгулапкан кижилерниң кадайларының ажылы көвүдээн: дүне инектерин баглап хондурар, хүндүс чоруганнарын дужагылааш, хой-биле кожа ызыртыр кадарып хүнээр болу берген. Ынчалза-даа олар чайжок када чемележи бээр:

— Караан канчап барганыл, бызаа, молдургаң чүге салдың.
— Оларны айдаар дээш, ары хүннү бадыр ажылым ол болду.
— Хөй малдыг улус, билинмес ышкаш, чүге тараа чанынга хонар чүвөл?
Малың изни барып көр, тараамны чириң чигеш, сүзүп кааптып-тыр. Инээң бирээзин баглап бер!

— Тараам эвээш кижини мен. Шивилиг аржааны ышкаш төктүп чытпас, Малыңны өжөгээр салган-дыр сен, ыяп чаргылдажыр мен...

Ол болгаш өске-даа чемелээшкннрден халагзынган кижилер дедир көжүп, өскелери таныыр, билир удузунче малын чорудуптар турган. Шак-ла ынчаар аас-дыл болгаш хөлзээзин чиде бээр. «Бүгү-ле чүвени фронтуга!» деп дайынчы кыйгының адаанга ажылдап, чурттап чораан арааттар ол хире дыңнангыр турган-дыр дээрзин улгадып келгеш эскерген мен.

Шивилигның, Мугур-Талдың, Ооругнуң болгаш өске-даа черлерниң тараалары кедергей чаагай үнгөш, дески бышкан. Ядыы арааттар: Адай-Монгуш Адыяа, Киниң болгаш Салчак Сангаа, Баадаң алышкылар бир баг болуп ажылдап чораанының үези ол. Тавычалаан тарааларны ийи, үш хүнзеткеш, моожалап, шаңче сөөртүп, чамдыктарын улай бастырыптар изиг хүннер тургулаан. Хайып, арыглаан тарааларның чалаа бажын барбалап савалааш кулунууг белерге, фронт баар назыны четпээн аныяк малдарга чүдүргүлээш, Тээлиниң тараа складынче углаптар турган. Чүькке өөрөммээн малдарны Ооругну, Хемчикти кежирип аары берге-даа турган болза, ажыл бүдүнгүр, оюн-тоглаа, ыры-шоору куттулуп турган. Оларның чамдыктарын сактырга солун-даа, өскелери каттырынчыг-даа:

Ооругнуң кежини тыппайн,
Өрү чортуп, куду чортуп,
Ортуң карам хойнун тыппайн,
Ожук суйбап, дөжөк суйбап...

Аттыг күштүг шынзылгадан
Ала тыртып алган болза,
Ада-чурттуң дайынынче
Аъттаныпкаш тутсуп орза...

Кара чаңгыс үжеглиг, кежиглиг дендек шапкын даг хемин ол-бо ырлажып кежип тургаш, күрүнеге тараа дужаарының планын хамыкты мурнай ийи дакпыр ажыр күүседип, кожуун чериндеп мактал алган бис. Ол дээрге 1942 чылдың күзү-дүр.

Тараа чулуу адакталбайн турда оолдар кодурулап эгелээн. Холдардан эгелээш шивишкилээр, бүткүр ботту хөмө ап, хүндүс эът-көштү изиндидир, дүне кижир аарыг тывылган. Чамдыктарывыс аът безин чавыдактай албастаан, тура-сорук кудулаан, сандарап тараар дижи берген бис. «Кол күш оскундурар дей берди, кандыг кончуг хамчык боор бо. Оолдар дузалашпас болза бо тарааны холдан үндүрери бергедээр. Баштай аржааннадып шенээрдир, оон хоржок болза дарызы-биле боларны эмчилеткени дээрэ эвеспе!?» деп Салчак Саңгаа айтырганзыг-даа, саналдаанзыг-даа уткалыг чугаа кылды. Олары ооң сүмезинге каттышты.

Сес айның он бежи өске, эрткен хүннер дег кедергей аяс хүн болган. Улуг дүш турда өөрүвүс Саңгааны баштадыр бисти аткарыпкаш, боттары тараазын чулары-биле базыптылар. Хөрээ делгем, экти бедик, хол-буду узун — мөге-шыырак кижилер. Шивилиг ынчаар, ол үеде Шожал оглу Адай-Монгуш Ойдуптаң өске, чүгле Саңгаа турган. Ынчангаш, алазын эзертээш хөмө олурупкан, орук баштынчызынга чоргаарланмас аргажок. Орук Шиви-

лигини белдир чедир ак дээрден башка, оон ынайлаарга Мугур-Шивилигини ишти улуг, биче өглер, мал-маган дүрзүлүг ак-ак, шокар-шокар даштарлыг, бир кезик черлери кызаа-хорум иткилээштерлиг, өргөн-дөш, чүгле кокпалап чоруур оран болбас ийикпе, ынчангаш мунар малдарывысты ашактар дүү-не сооттундур баглагыладып каанындан суг дер дүжүп, эгиш-тыныштыг чорза-даа, дөштүн төнчүзүнгө чедир тура дүшпедилер.

Дөргүн аржааны. Баштыңчывыс аьдындан дүшкөш, дергиде таалыны-биле катый эзер, чоанаан соя тырткаш, аьдын одарладыр сорулгалыг чүгенин уштуп, чулары-биле салыпты.

Бистер база-ла ону өттүнүп, аьттарывыстың сугдуктарын уштуп, өртээр-рин өртеп, өртевезин анаа-ла салгылаптывыс. Өөрүм-биле хөөрежип тургаш көөрүмгө, дыка бедип келген болдуvus. Хемчик кежир хамык тараа шөлдери чаттылза-чаттылза ал-шаараш одарларлыг дагларда барып тудушкан. Оон ыңайлаарга алдын-сарыг хорагай дег аргаларлыг кырлаңнар болган сыннар, эн-не ыңдында менги шыпкан бедиктер, мөгеннер илчирбези. Ооң иштинден мээң эки билир черлерим алды, үстүү Дош-Даглар, Дагаан-Тээли, Биче-Шуй.. Менгилерин орааныпкан бедиктер — Сайлыг-Хем тайгазындан Пөштүг. Хемниң Доштуг-Мугулдур чедир тодаргай көзүлдү. Ыңчалза-даа мээң тура-рым бо бедикчигеш — ооң кедезинче херли берген Оргу-Ыяш тайгазы эвес-ле болгай дээрзин эскерип тур мен. Ооң кырынче үне бээрге, чер-делегей шупту көстүр ышкаш сагындырды.

Салчак Уланбаевич дыка шөлээн дөн кырынга кээп, чаа одаг кылгаш шай хайындырып, чажыын чашкан, улаштыр эьт-мүн кылып, бисти ылан чемгергениниң соонда ам-на эдерткеш, базыпты. Кырлаңчыгаш кырында чайлаг сомазын долганган кезек чодур дыттан ыңайлаарга чүүл-бүрү ыяш үнгөн дөргүн. Ыяш-даш аразы-биле шылырттырып чыдар аржааннарны эргий кыштап, кайда кандыг шорга барын менээ көргүзүп чугааланып базып ор. Билбезим-не шын, чүгө дээрге ол-кавыга чоокта келгенимден болганы ол. Оргу-Ыяш тайгазындан башка барган черим чок турган. Үш чүкче угландыр баткылаан сугларның ортузундаазы чымчак, чылыг кылдыр сагындырар. Салчак Уланбаевич кайызынга кандыг аарыг улус кирип чораанын оожум чугаалавышаан, барыын талакы аржаанның бажыпдан ырак эвесте улуг дашка чөлөндир орупкаш таакпылай берген. Баштыңчывыс дөртен хар ашка-лак, кадыр хавактыг, кырлаң дорт думчуктуг, улуг шоваалаң карактарлыг кара баштыг эр болзажок, холу, бажы сирилээштей берген, оон оозун корт-каштын айтырбаан-даа мен. Бистиң эштеривистиң бирээзи Монгуш Соскур-оол черле дөстүмөстөрнүнч бирээзи төл-ле болгай. Ол олура мындыг айтырыг салды:

— Ийет, бо аржаан ээлиг чер деп дыцнаан мен, ону билир сен бе, акым?

Уланбаевич чартык кулаш хире сөөскен данзазының бажын кадыг илдинни бажынга аяр кактавышаан, каттыргаш, чугаалап үндү:

— Дуу, чодур дыт чоогунда оргуну көрүп ор силер бе! Ону улус ор-гулап дескилээш, анаа бо черге туруп көрбээн хире улуг чадыр тиккен. Оон

бээр үр-ле апарган чүве боор оң, ам көрбөспө боду бүткен ышкаш тырыкы шык болу берген. Ол чадырга бир калга лама турлагжып туруп алгаш, бо аржаан-биле улусту эмнеп турган ышкажыл. Бир-ле катап ол лама хеп-хенертен дүвүрөп үнгөн: «Чадырвыс ээленген-дир. Ээлерниң бирээни көрдүм, шулуңайнып чоруур домактыг, сарыг-сарыг баштыг уругларлыг, чөс хаайлыг, онгак карактыг, эмиглери халбаңайнып чоруур үчүгөн сарыг кадай-дыр. Эр кижизи тайга кырында бооп магатчок. Ээлиг оран-дыр, омани-батни-хоң! Ол кадай ам дээрзинде көзүлбейн-дир. Тайга кырының шокар даштыг, үүрмек сайлыг хөлчүктеринче уругларын ойнадып чорупканы чадавас. Моон дораан чорутпас болза хоржок! Ол ам келзе хай-бачыдын халдадыр. Дүргөн хөдө-лиилиңер!» дээш хөдөлдөргө чадырын өрттөттүрүпкөш, боду буу-хаа чорупкан дижир чүве. Ол ши-биле кагдынган аржаан. Ооң соонда улус Шындазын аржаанынче чүткүүр апарган. Ол база-ла кежээ, артында чуктуг болбас ийикпе!

— Хөдөлдөри база кады чорупкан боор аа, акым? — деп, ам Киниң айтырды.

— Чок, олар Шапшаалды ажырып, чер-чуртунче үдөккөш, ээи келген-вер — дээш уламчылады. — Бо чоок-кавыга эвээш малдыг улус чурттап чораан, шупту кыштаг, чайлаг чер болбас ийикпе. Бистиң кырганның чевээ ол-дур, кыштаандан ырак эвес — дээш дөвүн белдирештен үнгөн оюм бажынче айытты. — Ол шагда улус төрөл-дөргүл улузун ажаар тускай черлиг турган, ону улуг өртект-биле садып алып чүмө-дир. Төрээң чурт өдөк соргаандан болгаш шак ындыг бичиң чевеглерден эгелээр. Төрүттүнгөн өдээниң соргаан билбес, аңаа ынак эвес кижилер ол бодунуң чуртун шуут билбес болгаш ону дайзыннардан камгалап шыдавас деп бистиң бурунгуларывыс чагып турган. «Күш уязынга ынак, кижини чуртуңга ынак» деп чугаа оон укталган чүве-дир.

Төрээң чурт өдөк соргаандан эгелээр деп чугаа доостуру билек бистер-даа аржаанга келдивис. Мөңгүлөк талазынче соок аржаан. Салчак Уланбаевич бистиң чедирип кааш, боду өске шоргаже базыпты. Чер, хаялардан үнгөн дыдыраш хадын, шарлан, шет шыргай апарган аржаанның үнүп чыдар чериниң чоогунда янзы-бүрү ыяштар будуктарында асқылаан, эргижирээн-даа болдык сүрлүг көстүр өң-баазың чаламалар, кадактар, дадаазынар.. чүве-ле көй. Чогум-на сүзүглел ол-дур деп чүвени оон эскердим. Будуктар дамчыштыр быжыглаан үш-дөрт кулаш хире бедикте турар шоргадан баткан аржаан сайырамче саарылгаш оон ыңай бугаланы берген. Баштай-ла мен кирдим. Дидиренчин, кижиргенчин чүге деңизээр! Бедиктен саарылган суг кижини шашкылап, чулгуулап турган ышкаш халалыг болзажок, кызып маргыжып тургаш, мага хандыр киргиледивис. Ол-ла хүн эът-кештин изинээр, кижиниң читкен, артында чингей берген ышкаш агардым. Кеш адаанче кирип, хамык чүве үүлгөдип турган чинге-тараа саргыжыгаштары кончуг родонга шак ынчаар соктурганын сактып чоруур мен. Кады чораан эштеримниң бирээзи Адай-Монгуш Киниңге 1987 чылдың чайынында дужар аас-кежиктиг болдум..

Бай-Тал» совхозтуң малчыны чораан, ам пенсионер Киниң Оргу-Бяш тайгазының хамык артыжын өрттедиксенин, Ооругнуң тооруун пештүн бу-дуу-биле катая эккеп, ээремнериниң балыын частыр бүдүмелдер-биле кырып турарың, Шивилиглерниң эзимнериниң ыяжын кам-хайыра чок кезип, каг-чимизиниң сывын чанагаштай сывыра шүүрөп турарың болгаш аржаанга келген хэй кижилерниң аразында ийи-чаңгыс кижилерниң чагырга чок чаң-нагыдап турарың улуг хомудай-биле чугаалааш, ол бодунуң аныяк чораан үезинде улус-чоннуң корум-чурумнуң чораанын магазынар кижини болду.

Шивилиг, Оргу-Бяш тайгазының Өвүр талакы чүрээ. Чүрек-Дөргүн аржааннарындан аңгыда Узун-Шивилигнин Чылгы-Чайлаанда аржааны база ол бөлүккө хамааржыр. Аржааннарның температуразы болгаш минералдары аңгы-аңгы. Аржааннардан аңгыда чер иштинден аттыгып үнүн чыдар кара суглар-биле Шивилиглер тергини байлак оран дээрзин маңаа немээрн артык эвес.

1965 чылдың чайы. Шивилиг. Оргу-Бяш тайгазы аяс турган. Кижини билбес эвес, чайжок када тө кудун кээр, кижиниң куйгазы адыйып турар кылдыр динмирегилээр, чамдыкта чыжырт-дарс дээн соонда чаңыын дүжүргүлээр оран болбас ийикпе. Та, чүү бар чер. Шивилиг оон дора. «Кудай ой-наан! Дытта дүшкөп, малга дүшкөн» дээр чугаалар ылангыя июль айда үзүлбес чер. Бо удаада Шивилигнин Ооругже талазында кол аржааның шоргазы чок болду. Эрткен-дүшкөн улустан айтырарымга, Төп черден, Москвадан келген курорт эргелелиниң эртемденнери, ону улуска эде кылдыртып, аржаан бажынче чоокшулаткан дишти. Шоргаа чеде бээримге, бир-ле кижини кагыскап тур. Манаан, сураг-ла сураг! Мага хаңдыр каксыл алтын дээш агаарлап чоруптум. Чартык шак эрткенде келпиримге, ам чыдып алган каксыл чыдыр. Манаш олуруптум. Элээн үр болганда кижини ам-на тургаш, хевин келип алгаш, меңээ чедип келгеш мендилешти. Танывадым. Ынчалза-даа шилиндек мага-боттуг, кыдыраш карактыг шак ол эрни бир-ле черге көргөзгөн мен. Ол менни кончуг таныр кижини ышкаш чугаалап эгеледи: «Бо аржаанга ийи чыл улай кирип турарым бо, эки-ле-дирем! Эрткен чылдан бээр эйт-кежим миннип, шымбай удуптар болу бердим» дигеш хүлүмзүрүй-дүр. Хилиң дег кара баштыг, хүреңзимээр арынның аныяк эрнини кайың келгенин кажан, канчаар араанын айтырдым.

— Элдептиң чүве болбас ийикпе!— дээш ол уламчылады:— Каң-кадык кижини-дир мен ийин, бо кээрде Тээлиден келдим. Сүзүкей башкы сугдан, алыс чуртум — Алдан-Маадыр. Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип тургаш, дүжүт ажаалдазының үезинде, өөрүм-биле кады шептеп чорааш, улуг дегдирген мен. Эмчээ эмнесдир дээримге удуртукчу башкычыс ынатпаан. «Дегдирген кижини эмчээ үр чыдар апаар, хэй шактар үзөр сен, ол хей чүве-дир, мен эмнеп кааптайн, ында чүү боор» дээн. Чазык-чаагай херрээжен кижини боорга, бүзүрээш чөпшээрэжирик мен. Ол бодунуң кылган эмнери-биле эмнээш турупкан. Баш аарыыр, куску келир, чемге хөөн чок, эт изнир чорук дам барган.. Түнелин бо-дур: өөредилге хамаанчок, ажыл-агый кылып шыдавастан. Эйт-кеш билинместээн, бир чыл ажыг уйгу-даа чок.

Эмчилерге баарымга эмнээш чадашкан. Адактың сөөлүндө эттинмес аарыгдан араан, өскээр эмнедип каапкан-дыр сен дээш үндүр бижипкен.

— Дыка-ла хомуданчыг-дыр аа, ол башкыңар дузалажып чоруур бе?

— Хомуданчыг болбас аргажок, ынчалза-даа эмнедири-биле чөпшээр-жипкен кижги, бурууну бодум эдилеп чор мен, ол каяа дузалажырыл. Чүглө Шивилигниң аржааны, ооң хайыразы мээң аарыымны эмнеп турар. Аржаан-ның соогунга эът-кеш миннип, бичии-бичии удуптар-даа болу бердим....

Каш чыл эрткенде ол кижини республиканың уран чүүл маргылдааларына удаа-дараа киржин, хостуу-биле ажылдап чурттап, каргыраалап чоруун магадаар мен...

1985 чыл. Май. База-ла Шивилиг. Оргу-Ыяш тайгазы туржук, аржаан девискээринче хар кири чаап келген. Аржаандан ырак эвесте улуг, биче пий майгын. Бистиң машинавыстың даажындан-на ынчанган боор, улуг майгын-дан кышкы хептиг, шала улгадыксай берген орус херээжен үнүп келгеш, бистиң-биле эвилең-ээлдөк мендилешкеш: «Майгыга кире дүжүнер» дей-дир. Кире бээривиске ол майгынны дыка чылыглаан чуртталга чери болду.

Өскезинде ванна бар. Ында эр улус кирип тур. «Чайлыг болзуңарза кире тыртып албас силер бе»— деп баштактангылааш, уламчылады.— Абазада бис. Башкы кижги мен. Мени улус анаа-ла Мария Васильевна дигир чүве Ийи бут ээлбес, мунчурап араан кижги мен, Эмчилээш, чадашкан. Эмчилер-ниң сүмези-биле бо аржаанга пий чыл улаштыр киргеш, сегий бердим. Чайын кээрге кижиниң хөйүн канчаар, кымыскай-ла! Сагыш хандыр кирип шыда-вас чүве чораан. Ам хостуун канчаар, магам ханып тур. А, агаарны чүү дээр! Чүглө аржаан эвес, агаар-бойдус, оът-сиген шупту эм-таң чер ышка-жыл. Шивилигниң хайыразын чайгы үеде улус дыка үрегден турар-дыр, ону камгалаар херек — дээш, бисти шай ижеринче чалай берди.

Тал, шарлаң, хадың, дыттан аңгыда пөш, шиви, артыш, шаанак дээн ышкаш кезээде ногаан турар үнүштер-биле ораанылкан, те, чунма — өске-даа аң-меңнериниң, балык-байланнарының ораны — Оргу-Ыяш тайгазының дер-бус, хан-дамыры болган Шивилиг аржаанының үнеси амгы үеде эртем ёзугаар тодараттырган. Үш аңгы дөстөн үнүп чыдар аржааннарының бир литр суунда 120-ден 360 эман бар болуп турар. Шивилиг аржааны Алтай крайда Белокуриха, Уралда Уфалай, Ортаакы Азияда Джеты-Огуз аржааннарының бөлүүнге хамааржыр. Ооң родону Белокурихадан беш катап күштүг. 1984 чылда кылган шинчилел ёзугаар алырга, ында Ыраккы Чөөн-чүктүң аржааннарының чамдык шынарлары база бар апарган. Ооң чоок-кавызындан өрүмнөп үндүргөн чээрби дөрт кудуктарында сугларның родону хөй болурун-дан аңгыда суглары элбек, аттыгып турар болгулаан. Аржааннарының родо-ну чүглө коргулчундан кылган, баалыңнаан саваларга ызырнып доктаарын эртемденнер шинчилээн. Шивилиг аржаанының тевиинден, ооң херелинден кеш, хан аарыглары, чүстөр болгаш сөөк-даяк куяңнары, бруцеллез, чүрек, нерви, херээженнер аарыгларының дөстөрү туржук, кижиниң чилиинде, чү-нүндө янзы-бүрү микробтар хайлы бээр. Аржаанны чүглө эмчиниң сүмези-биле ажылгаар, ооң башка өскээр аарып, соктуруп болур. Бо очеркти бижин.

ринге Төп курорттар эргелелиниң, ол ышкаш Тываның геологтар экспедиция-зының шинчилел ажилдарының түннелдери болгаш документиери быра болган.

Амгы үеде Шивилигге Тываның янзы-бүрү булуннарындан кээп турар улустан аңгыда Красноярск крайдан, Новосибирскиден, Москва, Ленинград-тан, харын-даа Балтий чоогунуң республикаларындан, Украинадан безин кижилер четкилеп кээп, аржаанга кирип турар болу берген. Чүгле 1987 чылдың июль 15-те аржаанга турган кижиниң саны 3330 четкен. Кедизинде барып Эвилел ужур-дузалыг улуг курорт болу бээрин барымдаалааш, республиканың болгаш Бай-Тайга районнуң партия, совет, профсоюз организацияларының удуртукчуларынга дараазында сүмелерни, оралдажышкыннарны саналдаарын шийтирилээн мен.

Бирээде, эң кол чүүл бойдус камгалалын күрүне хайгааралынга ап, ар-га-ыяш даамылдарын тургузар. Ийиде, Оргу-Ыяш тайгазының болгаш ооң чоок-кавызында черлерниң сугларын планга кирип, улаштыр шинчиледири артык эвес. Үште, Шивилиг болгаш ооң чоок-кавызында девискээрлер шагшаандан бээр чылгы ораны чер болганда хымыс бүдүрүлгезин улам көвүдөдир, органиастыг экскурсияларга ажыглаар чараш дериттинген аъттар транспортун тургузары кандыг-даа кижиге чоргаарал-дыр. Дөртте, калбак чугаалажышкынга кириген кол план-биле ук курортту тудуп-тургузарын чедип албышаан, ук планга район болгаш республика эргезинге турар ийн пансионаттың тудуун кириери чугула. Адактың сөөлүндө Шивилигге агаар болгаш автотранспорту хостуг барып турар, кожазында Бүгү-эвилел ужур-дузалыг В. И. Ленин аттыг Тыва даг-дүгү комбинаттыг, мал-чер ажилдыг совхозтар девискээри чер болганда, аңаа Сочи, Шира ышкаш хөй орулгалыг курортту тургузарын чаартылгалар болгаш эде-тургузуушкун негей берген.



Критика болгаш библиография

Зоя САМДАН

«ЭРГИ ХОНАШТАРНЫ» ЧАА КӨРҮШ-БИЛЕ...

(Критиктиг допчулал)

Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаш литература, уран-чүүл критиказының эвилелдеп баштаар чөвүлели Эдуард Доңгактың «Эрги хонаштар» (1983 ч.), «Сыын чады» (1986 ч.) деп романнарынга сайгарылганы авторнуң киржилгези-биле 1988 чылдың февраль 17-де эрттирген. Орта чогаалчылар, критиктер, дыл эртеменденери база студентилер киришкен. Ук сайгарылгага чогаадыкчы мергежил дугайында удур-дедир ажыктыг өөредиглиг чугаа болган.

Сайгарылганың киржикчилери, тодаргай чижектерге даянып тургаш, романнарга бадыткалдыг үнелелди бергенер. Чугаа колдуунда «Эрги хонаштар» деп романның дугайында апарган. Чүгө дээрге чыылганнар ол романны утка-шынар талазы-биле ийгизинден дээре деп санаан.

Санаалдарны кысказы-биле допчулаарга мындыг:

А. ҚАЛГА-ООЛ, *библиотека ажылдакчызы*: Номчукчулар «Эрги хонаштарны» ийги номун айтырып

турар боор-дур, төнчү чок деп турар. Номчукчуноң сонуургалы улуг-дур, ылаңгыя Өвүр, Эрзин, Мөңгүн-Тайга районнарда. Тираж эвээш болганында, оларның негелдези долузу-биле хандырттынмайн турар. Номчулга конференциязынга номчукчуларның бодаалдары ангы-ангы боор чорду. Дылында билдинмес чүүлдер бар деп турар.

В. МОНГУШ, *эртем ажылдакчызы*: «Сыын чады» деп романда амгы үени көргүскен. Ажыл-агыйга техниканың ажыглалы, бойдус камгалалы дугайында чугула айтырыглар көдүртүнген. «Эрги хонаштарда» тыва улустуң амыдыралын, ооң чаңчылдарын төөгү талазы-биле шыныг бижээн. Сөөлгү эгелерде публицистикаже кире берген. Ынакшыл теманың чедир көргүспейн турар. Дылын ам-даа чеченчиткен болза эки деп бодаар мен.

Н. КУУЛАР, *ном үндүрер черниң редактору*: «Эрги хонаштар сөөлгү үеде үнген калбак чогаалда база бир онзагай чогаал деп көрүп турар мен.

Тываның төөгүзүндө улуг болушкунну — 30 чылдарда культурлуг революцияның дугайында бедик уранчечен деңнелге элээн ханы, амыдыралчы бижээн. Дылы эки-дир, тускайлаң-дыр. Диалектизмнер чогаалдын дылын дирингидип турар. Чамдыкта натурализмче кире бээр, ол арай таарымча чок.

Л. ИРГИТ, *журналист*: «Эрги хонаштарның» дыл-домаанда парлагла талазы-биле база өске-даа частырыглар хөй. Диалектизмнерни хөй ажыглай бээрге, арай билдинмес («тос үттүг», «ээдемнеп», «чөңгүлср»). Улусчу дылды билдингир кылдыр ажыглаары күзенчиг.

3. АМЫР-ДОНГАК, *журналист*: Диалектизмнерни ажыглаары моондак болбас деп бодаар мен. Эдуард Донгак журналист кижиге болгаш чогаалыңга публицистикаже болганна чок кире бээр. «Эрги хонаштарның» дылы арай кандай, номчукчуга аар бооп турар.

А. ДЕЛГЕР-ООЛ, *дыл эртемдени*: «Эрги хонаштар» деп романда автор тыва чоннуң чаа амыдыралче чүткүлүн, ол үеде Тыва кандыг экономиктиг байдалга турганын чогумчалыг көргүскен. Идеязы бедик чогаал деп санаар мен. Элээн эки тыва романның бирээзи, Ындыг болзажок 30 чылдарның эгезинде Тывага бооп турган болушкуннар-биле романда көргүскен болушкуннарда элээн каржып турар чүүлдер бар. «Тываның төөгүзү» деп номда эвилелдиг ажил-агый ЧАЭ (ТОЗ) тургузуп эгелээни 1930 чыл, а романда «колхоз» деп турары карышкак. Чайлаг школалары төөгүде 1934 чылда эгелээн, а романда — 1930 чыл.

Чогаалчының ыңдыг карыштырар эргези бар-даа чүве ирги бе?

Романның композициясы берге, нарын чорду, билдинмес чүве көвей. «Кайда барды, канчап барды» деп дедир ажар апаар.

Дылында эки чедимчелиг чүүлдер база бар. Чижээ, Хой-Саарның сагыш-сеткилин ханы психологтуг чураан. Ындыг-даа болза лексика талазы-биле чиге ажыглаваан, шала кандай, оруссуг аян-биле бижээн черлер бар («эдертип чораан улузу», «эгин кырынга салып алган», «хырынаырының орнунга өлгени чагаай»). Хамаарылга кожумаан дыка хөй черде артык ажыглаан («баштааны коммуназы», «данзылаар улустун тургузуп алганы саазын», «бергенин ийи шээр инээ»). Кылыг сөзүнүң болбас хевирин шып эвес ажыглаан («каптаазын»).

К. БИЧЕЛДЕИ, *дыл эртемдени*: «Эрги хонаштарда» ажыктыг чүүл хөй, тывыштар бар. Кол чедимче — соонче көрүп, төөгүвүстү коптарып көөр деп чүве кончуг ажыктыг. Ынчалза-даа нитизи-биле кедергей номдур деп шыдавас-тыр мен. Чогаалда кооперасташкын, колхозтаашкын, коммуна деп бо чүүлдер будалган. МЧАЭ ужурунда колхозтаашкынның мурнунда турган. Романда Амырың 20 чылдар төңчүзүндө сонгаарга орус чуртунга кадының ажылын шуптузун биллип алгаш эеп келген бооп турар. А төөгүде ыңдыг эвес болгай.

Дылында чараш солун деңнелгелер бар-дыр. Ынчалза-даа четпестер хөй. Диалектизмнерни маадырларның чугаазыңга ажыглап болур, а авторнуң дылы чүгле литературлуг дылга бижиттинген турар ужурлуг

(«ажылын шытпас», «мунарга сарык», «дамай от салган», «чөшпүртүр»). Үлөгерлээн сөстөрүн чогаалда хөй ажыглааны таарымча чок. Ол үениң улузу мындыг нарын орус сөстөрүн билир турганы бүзүрөнчиг эвес («госпиталь», «лозунг», «масса», «политчазыг», «президнум», «экономика», «политика», «пролетар», «сноптар», «теократ-лама»). Утказы билдинмес нарын домактар база бар «мал колдуу-ла байларга хөлечиктеп чораан араттарга быжыглаан», «ийн паш ишти шине арагазы сынмас хойлааракты»...

Е. ТАНОВА, *чогаалчы*: Э. Донгак бодунуң үнү тыва берген кижин деп бодаар мен. «Эрги хонаштар»-биле эки салышкынны кириген. Ол үени көргүскен калбак чогаал ховар. Чечен чогаалга төөгүнү шын ажыглаары чугула. Ол үениң солуннарын көөрге, колхоз тургузуушкуну Тыва чүглө ССРЭ-ге катгышканынын соонда эгелээн боор чорду. Романның дылында алалап чоруй барган чүүлдер бар.

Я. ХЕРТЕК, *дыл эртемени*: Немп каарым — дылы четчир, байлак, чечендир. Фразеологизмнерни чогумчалыг ажыглаан («ак хар ашпас», «эсер дергизинден туттунуп турар апарган», «кызыл дустаар», «дылы чештине берген», «кижи эрээн иштинде»).

Тыва дылдың сайзыралы ол үеде кандыг турганынче автор шоолук кичээнгей салбаан. Бодунуң чурттап эрткен чүүлдерин көргүзөр болза эки болур, ол чокка берге. Ооң-биле четпестерни тайылбырлап болур.

С. СУРҮҢ-ООЛ, *чогаалчы*: Проза талазы-биле Э. Донгакта чүве-ле бар деп бодаар мен. Эки бижири дээн

күзелди херек кырында боттандыраары амыр эвес. Бир-ле чүве дештип үнүп кээр. Чогаалчынын ниити билини, кругозору кандыг турганындан база хамааржыр. Э. Донгак сорулгазын күүседип шыдаан деп бодаар мен. Сөөлгү үеде солунда ажылын көөрге, дылы сайзырай берген чорду. Бо чогаалын ам бижээн болза, оон эки турар ийик.

Бөгүн совет литературада айтырыглар-ла көвей. Төөгүнү шыны-биле бижири бе? Хөөредип бижири бе? Шиигир чүл дээрге, чаа маадыр херек, чаа угаазылал херек.

А. СОК, *студент*: Диалектизмнерни ажыглааны хөй деп турар. Ол шын эвес. Олар чогаалдың дылын чеченчидип турар.

Д. КУУЛАР, *критик*: «Эрги хонаштар» төөгү-амыдыралчы, «Сыынчадын» төөгү-философчу романның жанрынга хамаарыштырар-дыр мен. Бо ийи чогаал бот-тускайлаң чогаалдар, аразында харылзаалыг. Автор тыва литературага элээн чаа чүүлдерни кириген. 30 чылдарда хуу бидаргай тыва улустуң кады ажылдажылгаже шилчээнин эки көргүскен. Чогаалда авторнун бодунуң эки мөзүзү база көстүп турар. Ийи-үш чыл аразында ийи улуг чогаалдарны үндүрери дээрге чедишикин-дир. Э. Донгакты чүгүрүк угаанныг, чидиг демир-үжүктүг тоожуп билир чогаалчы деп болур.

Чогаалчы кижин бодунуң төрөөн диалектизмнерин ажыглаары черле эки. Ийи романда ниити талалар хөй. Автор чаңгыс хепке куттура берген бооп турар. Маадырлары база аразында чоок харылзаалыг. Амырың, Улуг-Аяк ышкаш кижилерни ол үеде «улуг чалгыг-биле» чаала

рап чоруур кижилер дээр. Чогаалчы чаа чогаалды бижип тура, чаа чүвени эгелээри күзенчиг турган. Төөгүбиле карышкактар шынап-ла хөй. Романның композициязын тургузарынга авторнуң чогаадыкчы мергезили чедишпээн. Чижээ, «Сыын чады» деп романда дүүшкүн чедир ажыттынмаан.

К. КУДАЖЫ, чогаалчы: Борта нзиг маргылдаа болбады. Мен болза шүгүмчүлөл соонда эки ажылдаар кижин мен. Э. Донгак бо номнарыбиле чаа ажыдынын кылбаан деп бодаар мен. Ийгин роман дугайында чугаалап көрейин. Ол биргизинден кошкак, дедир болган. Мээн идегелимни бүзүрөтпээн. Композициязы дыка берге нарын болган. Автор маадырларын хөй чылдар аразында аай-дедир октап-ла турар. Ном мени сегирип албаан. Кол маадыр кымыл, эки-ле билдинмес. Бир мөзүлөш эвес маадырлар хөй. Чогаалчының аттар шилип алырынга черле таарышпас-тыр мен (Калбак-Көк, Солаңгы, Каарганмай, Кырзай). Романның адын «Сыын чады» дээни база чиктиг, ийн уткалыг, чүнүңбиле холбааны билдинмес. Төөгү, дыл талазыбиле карышкак көвей. Амгы үениң дылыбиле бижип турар. Ылаңгыя «Сыын чадының» дылы багай-дыр. Чаңгыс домакта безин катаптаашкыннар хөй («өг», «ыы», «хараганнар»). Моон сонгаар мындыг болза, мен черле ындыг чогаалды хүлээп ап шыдавам мен.

Ч. КУУЛАР, чогаалчы: «Сыын чады» деп романда Э. Донгак тыва чогаалчыларның дегбээни менээрденген удуртукчу дугайында теманы көдүргени кончуг дидим болган. Ону канчаар чедип алганы өске херек.

Бо номнар хөй өөредиглиг бооп турар. Дакпайның овор-хевирин эки тургустунган. Ол бир мөзүлөш маадырларга хамааржыр. Чедишкн чок деп болбас, шенелде кылдынган. Психологтуг чуруушкун талазыбиле бүзүрөнчиг эвес чүүлдер бар. Чогаалчы бодунуң төрөөн диалектизиниң дириг арыннарын ажыглаар болза, дылывыс, литературавыс байыыр.

Сөөлдүндө бо одуругларның автору бодунуң сапалын кинрибишаан, сайгарылганы түңпээрин оралдашкан.

Тыва литератураның проза чогаалын ниитизибиле бедик негелдеден ап көөрге, сөөлгү үедө онза-ла ылгалып турар чогаал үнмээн деп бодаар мен. Ындыг эвес болган болза, номчукчуңуң пзиг сонуургалы-даа көс-түп келген турар ийик. «Бисти көдээде номчуп турар» деп-ле оожургалдыг чаңгыс деңселде маажым турар болза, тыва литература сайзыраар деп бе? Ортаакы салгалдың чогаалчылары тыва литератураның мурнуку одуруунче үнүп, хоочун чогаалчыларбиле деңге ону башкаар үе келгөн. А. Даржай — шүлүк чогаалынга, В. Серен-оол — шин чогаалынга, Э. Донгак — калбак чогаалга.

«Сыын чады» шынап-ла, «Эрги хонаштарга» бодаарга, кошкак, далаш бижиттинген. Сагыш-сеткилдн онза дүвүредиптер овор-хевирлер чок. Ону бодаарга «Эрги хонаштарда» Амырыңның, Хой-Саарның, Долзаңның овор-хевирлери амыдыралга чоок, бүзүрөнчиг кылдыр тургустунган.

Романның эки талаларынга хамаарыштыр немээрим — автор тыва улустуң хоочун база чаа тывылган ажыл-агыйын — аннаарын, мал мал-

даарын, дуастаарын, тараа тарыырын, тудуг тударын кончуг долу бижип көргүскөн. Ол аныяк өскенге улуг өөредиглиг болур ужурлуг. Ынчалза-даа автор ындыг калбак тоожушкуннарны маадырларның омур-хевирин дамчыштыр чедир дригжидип шыдаваан. Эмин эрттир шөйдүнчек чурумалдар романда хөй. Черле тургузуг талазы-биле роман жанрын автор чедир шингээдип албаан. Сюжеттиг бөлүктөрдө бир мөзүлөш эвес маадырларның саны көвүдээн. Араттарның ажык азы бүдүү дайзыннары Дамба-Доо, Чимит-Очур, Дөөн-Кара, Дүмөн-оол, эттинген азы чайгылчак туруштуг Сайын-Майынды, Тырын-Санаа, Самданчап оларның аразында чөрүлдээ чидиглеттинип чедир сайзыравайн барган.

«Эрги хонаштарны» арыг төөгү романы дей албас мен. Чүгө дээрге автор төөгү материалдарын ханы шинчилеп, чедир ажыглаваан. Төөгүнү чечен чогаалга көргүзүп тура, чогаадыгны автор немээр эргелиг болбайн аан. Ынчалза-даа авторга үс талазы-биле карышкактарны болдурбазындан артык кол чүүл — бодунуң төөгүгө хамаарылгазын шын илередири. Даап бодаашкын азы үениң чалгынынга алзып чогаадылга кылыры кончуг озалдыг деп бодаар мен. Ону оярының чаңгыс бүзүрелдиг аргазы — чогаалдың амыдырал-биле харылзаазын күштелдирери. Архив материалдарын, сактыышкын-

нарны ханы шинчилээри. Ылаңгыя бөгүн чогаалга авторнуң быжыг туружу, ооң төөгүнүң болушкуннарынга, кижилеринге хамаарыштыр чаа көрүжү негеттинип турар.

Ынчангаш автор «Эрги хонаштарнын» ийиги номун бижип тура, ук сайгарылгага бердинген саналдарны кичээп көөр боор дээринге бүзүрээрдир бис. Чогаалдың дылынга, тургузуунга, төөгү материалдарын ажыглаарынга хамаарышкан ниити четпестерни чайладырының бүгүлө аргалары чогаалчыда бар. Э. Донгактан моон-даа бедик мергежил-биле далаш чокка бижээн солун чогаалдарны номчукунуң манаар барымдаазы бар-дыр.

Төнчүзүндө Э. Донгак саналдарга бодунун хамаарылгазын илереткен. Чамдык шүгүмчүлөлдөр-биле, чижээ, төөгү талазы-биле карышкактар дугайында саналдар-биле ол чөпшээрешпээн.

Сайгарылгадан үнген бүгүдөгө хамааржыр ниити түңнел — чогаалдарны шынарын экижидери, дылга камныг болуру.

Мындыг ужуражылгаларнын ажыктыын чыылганнар бир дем-биле демдеглээн. Моон-даа сонгаар ону чаңчыл кылып, сайзыратпышаан үргүлчүлээри чугула дээп. Ном үнмээнде сайгарары улам күзенчиг деп түннээн.

А эң-не шыңгыы шенелде — үениң шылгалдазы — ам-даа мурнувуста...

*

КИЖИ, БОЙДУС БОЛГАШ ҮЕ ДУГАЙЫНДА ТООЖУ

«Ногаан ортулук» амгы тыва амыдырал дугайында номчукчуну бодандырыр чогаал. Тоожу нарын утка угланышыккыныг, кыдыра болгаш ханы чыдар идеяларлыг. «Ногаан ортулукта» тыва улустуң 20 дугаар чүс чылдың ийги чартыында амыдырал-чуртталгазының, ажыл-херектериниң нарын болгаш шипирлеттинмейн турар айтырыгларының талазы-биле авторнуң бодалдары, күзелдери, сүмелери синген бооп турар. Ынчангаш совет хамааты тыва кижиниң ниитилел, бойдус, мораль дугайында билиглериниң боттанып келгениниң, амгы үеде кандыг байдалда турарының дугайында бодаашкыннар тоожуда кол черни ээлеп турар диег частырыг болбас хире.

Тоожучу маадырның өмүнээзинден чугаа дээр чечен органы ажыглааны-биле номчукчуларның мурнунга Севек Сейнекович көстүп келир. Ол буянның кижилерниң хайыралыг холу-биле өстүрүп кааны дазыр шөлде хөлбелчиннен арыг болган кадык-чылдың ыржым оранынга «ногаан ортулукка»—Тывада сурагжаан «Чедер» курортунга дыштанып чеде бээр. «...Мурнунда оом-моом аарыг деп эмчилерге-даа аакталып чорбаан, ынчалзажок ол буянның курорт дугайында назынының иштинде хөй мактал-йөрээлди дыңнап келген Севек Сейнекович «чингир ногаан ортулукка» баргаш, кымнарга ужурашканының, чүнү бодаанының, күзээниң дугайың билип алыр бис. Тоожучу маадырның сеткил-сагыштары «ногаан ортулукка» ужурашкан, та-

нышкан өнүктериниң салым-чол, хүлээлге, дааныг, харысалга дугайында бодаашкыннары, күзээшкыннери кылдыр илереттинген.

* * *

Чогаалда эң-не аянынг, чараш овор-хевир эмчи Саая Салбаковна бооп турар. «...борбак-борбак каракара оттар кыпкан карактары-биле»...кижиниң чүрээни шимирт кылдыр көрүптер, дузааргак, эвилец-ээлдек, баштак ол кижини өскелерге буян кылып чоруур. Боду хоорай чурттуг, ногаан ортулукта түр ажылдап келген. Ооң хууда амыдыралы чартык-чамдык, эжинден эрте чарылгаш, уруглары-биле чыдып калган. Саая Салбаковнаның бир кылган буяны болгаш маадырлыг чоруу болза кунчуу кижиниң дөрт өскүс калган уругларын өстүр азырап алганы бооп турар. Ооң амыдыралчы энергиязы эгээртинмес, кижилерни хаара тудар, хей-аът кирир сорунзазы арып-шырайындан солангыланып чоруур. Ынчангаш Саая Салбаковна «Ногаан ортулукта» келген янзы-бүрү салым-чолдуг кижилерни бөле тудуп, оларга идегел, сорук кирип турар. Саая Салбаковна — эмчи кижиниң ёзулуг шынарларын амыдыралчы маадырлыг, буянның чаңчылдар-биле кады эдилээн чаа кижини. Ол чонунуң кызыгаар чок гуманистичи чаагай чаңчылын салгап алган, ону төлөптий эдилеп чоруур.

Саая Салбаковнаның хууда амыдыралы амгы тыва интеллигенцияның салымында нити талаларын

көргүскен: салгал дамчаан профес-сиялыг-даа эвес, дазылданып быжыккан чаңчылдар-даа чок, «шокар» амыдыралдыг чурттап чоруур. Ынчангаш, бо овор-хевир бир мөзүлөш кылдыр хүлээп алдынар-дыр.

Амыдыралында, аажы-чанында, чугаа-соодунда доктаамал чаңчыл болу берген чүве чок Ашак-оолдун тоожуда ээлеп турар чери өскелерден улуг. «...анаа ыт чок-даа олур-гаш, аксын өйлеп-өйлөп чазыладып каап олурар, бажының дүгү өле-көк апарган, достак хаваанда ханы-ханы сыгыглар куржалы бергилээн, эът-ханы шүглүп калган» Ашак-оолдун чугаалары амгы тыва улустун амыдыралында чаагай буянын-даа, чазыыл чок багай-даа чоруктарның социал ужур-утказын биллип алырынга дузалыг.

Ашак-оол улусчу эрге-чагырга-биле барык деңге өзүп келген. Тыва улустун амыдыралында кайгамчык революсочу чаартылгаларны, кижилерниң аразынга чаа социалистиг харылзааларның тыптып келгенинин, социализмниң кижини бүрүзүнге сагыш салып турарын Ашак-оол ыяк билдир медреселдиг хамааты кижилерниң бирээзи.

Эртем-техниканың дарганы, кижилер аразында харылзааларның каннакчызы, амыдыралдың донору Ашак-оол социалистиг ниитилелдин кежини четтирип, тамчыктыг дыштанып, эмнедип турар. «Ногаан ортулукка» келириниң мурнунда ол хөй-нү көргөн, аар чүктү чүктеп эртип келген. Ниитилел болгаш бойдус мурнунга хүлээлгезин күүседип Ашак-оол өг-бүлени тудуп, төлептиг ажы-төлдү өстүрүп, ажил-үүлени бүдүрүп келген, кижилерниң амы-ты-

нын алыр буянын чоруктарга донор болуп үр үеде киржип келген. Оон ол чаагай чаңчылынга удурланган чүве дег. эргиниң сазаң чаңчылы, бүдүүлүк күш ону оюп эртпейн чораанын тоожудан көөр бис. Ашак-оол бак чаңчыл эдергеш арага-дарыга сундугуп чорааш, мугулай дошкун, каржы күшке дөрт мөчүзүнүн бирээзин алзылкан, ам «чемнээн дуруя дег доңгаайнып» кылаштаар болу берген. Хертеш, чоргаар сынын ышкынган, аваангыр, тудунгур, кашпагай эки мөзүлери оскунган.

Кижиге эң-не эргим, эптиг, хайыралыг социализм үезинде Ашак-оолдун таварышкан драмазы, тайбын чаагай үеде бертик-бежел болганы номчукчунун бүдүүлүк, каржы-дошкун чоруктар-биле демисежир хөөнүн күштелдирип турар «Ногаан ортулуктуң» эң-не шынгы талазы бо дизе частырыг болбас.

Чогаалының маадырынын берге байдалга киргенин автор хөй удаа сагындырып турза-даа ол таварылга Ашак-оолдун амыдыралында, сеткил-сагыжында шоолуг-ла салдар чедирбээн кылдыр көргүскенин чөптүг эвес деп саназа чогуур. Бо эпизод чогаалчыга чаңчылдар, аажы-чаң, чон мурнунга хүлээлге, дааныг дугайында айтырыгларны көдүрер талазы-биле кончуг арбын, эптиг арганы берген. Оларны чедир ажыглавааны хомуданчыг. Номчукчуларның болчур, хомудаар сеткилдерин хайныктырар; бүдүүлүк, дерзин кижилерге удурланыр хөөннерин күштелдирери Ашак-оолдун улуг драмага таварышканының дугайында тоожуушкунун мораль-этикалыг ужур-утказы турган боор. Сорулга мындыг турда, авторнун «амыдыралга чүү-даа ту-

рар, кандыг-даа болур» дээр чөгенчиг философиянын агымынга алзып, Ашак-оолду ол драманы херекке албаан, чаңын салбаан, чамдыкта бодун мактаар «ыдының хөңнүндө кузуп бээр, эжиниң хөңнүндө ыглап бээр» деп улчумал философиялыг, чылчыргай, ёзу-чурумга чагыртпас кижикылдыр көргүскенинге номчукчу таарышпас боор дизе хөөрөткени ол эвес хире.

Овур-хевирлерниң бир-ле чаңчылын, мөзүзүн улгаттырып, хөөредип көргүзөр чечен арганы чогаалчы «Ногаан ортулукта» чөп ажыглаан. Тоожуда ынчаар чуруттунган кижилер Өпей-оол Саша биле ооң ашаа Өпей-оол бооп турарлар. Саша Өпей-оолдуң каш чыл аткаар «сыйбын, ашактар сүрөр, хээли алыр», танцылаарынга кедергей ынак, ол дээнде ажыл-хөбөөн, адын-сывын артынга кааптар, кижикыл болганын ошкай кааптар чораанын көргүскени черле аңгылыг. Бо овур-хевирниң мурнундагы ол аажы-чаңы үндөзүн чок тыптып келбөөн 20—30 чылдарда республиканың чамдык черлеринге кедергей чөөн үзөлдиг чамдык кижилерниң тарадып турганы «барыын чүк культуразынга чаңчыгар, аныяктарның арнын чазар» деп шын эвес суртаалдың быжындызы чоокка чедир турган, харын-даа амдыгаа дээр «чытталып» турар дээрзин Сашаның ол аажыларындан көөр бис. Элээн каш чылдар аткаар Сашага кижилер аразында харылзааларны кызыгаарының, өй-хемчээлиниң, негелделериниң, доктааган чаңчылдарының дугайында тодаргай билиглер

чок турган. Ооң уламындан ону «Шагар-Ары»¹ шаккан. Хөй-ниитилелиниң шоодуунга кирген, Саша Өпей-оол хөйну бодаан, билген. Ам төлөптиг, бүдүштүг эмчи болган.

Ынчалза-даа кижикыл чаңын салыр эвес дээр бодал ёзугаар Өпей-оол Саша амдыгаа дээр «твисти чиндин-нетлишаан». Ону ам-даа, ол боду «хаш арынныг» болгуже, ёзулуг ынакшыл дугайында айтырыг хөлөдип чоруур. Ооң ол айтырымынга Севек Сейнековичиниң «Ынакшыл» деп чечен чугаазы-даа хары бербээ. Ынакшыл дээш «ырлап-даа, ыглап-даа» чораан Саша Өпей-оолдуң кижилерниң бо ыдыктыг, буянын харылзаазының дугайын бодавышаан чорууру бо темага бижиттинген тыва чогаалдарның утказының, чечен-мергениниң кыдыразынга чогаалчының харадалы бооп чадавас.

Бот-боттарынга удурланышкак ийи сеткилди Өпей-оолдуң овур-хевир хайчыктырар. «Чыткан хой тургуспас», томаанныг, ажылгыр, кижилерге камныг, оларга бүзүрээр Өпей-оолдуң янзы-бүрү күштүг сеткилдерден «хостуу» номчукчуну кемзиндирер. Ооң бодунга чоргаар, бодун кижикыл мен деп көрдүнер, бодунуң ыдыктыг сеткилдерин (ынакшыл дээр ышкаш) камгалаар тура-соруунуң кончуг оожум оттуп келгени номчукчунуң кылыын хайчыктырар. Өпей-оол ышкаш шак ындыг, «ду-маалыгбайлар», ниитилелдин сагыш-сеткилиниң сайзыралындан хожудаан кижилер бар дээрзин тоожукчу маадыр чугаалап турар. Бо овур-хевирниң чуруурунга чогуум тааржыр

¹ «Шагар-Ары» дээрге 60—70 чылдарда тыва радионуң ээлчеглиг шүгүмчүлөл-кочулалдыг дамчыдылганының ады-дыр.

шоодар азы дузаар чечен аргаларны тода ажыглаваанын демдеглезе артык эвес.

Ногаан ортулукту чылдын дөрт эргилдезинде долгандыр көжүп чоруур мурнакчы малчын Дарган-оолдун овор-хевириң дамчыштыр тоожунуң автору хөй солун бодалды илереткен. Дарган-оол ызыгуурлуг малчын, ол профессияның улуг назылыг салгалының төлээзи. Ооң амыдыралында эргп болгаш чаа амыдыралдың демдектери хөй.

Дарган-оолдун өө «тываларның чаңчылын салбаан». Ында тыва улустуң бурунгу культуразының эки эдилелдери-биле амгы социалистиг культураның херекселдери бот-боттарың «деткижиң», олар аразында «эпиги» амыдыралды каастап, аңаа долу, амгы утка кирип турар. Дарган-оол бай өглүг, баглаашта аъттыг, челеде бызааларлыг, хөнеде анай, хурагаңыг, ырак-узак аян чорукка мунар ылгын «Жигуллиг». Ооң чону хөй, чери байлак, боду ак сеткилдиг, алыс сорулгалыг. Дарган-оолдуң чүгле эзери багай, «казак эзерниң сомазы арткан».

Эзер дугайында Дарган-оол биле Ашак-оолдуң диалогу номчукчуга элээн хөй чемиштиг бодалдарны бээр. Чоокка чедир биске эзер, чүген, сыдым — эрес чоруктуң символу бооп чорааннар. Оларны кылыр мергежилдиг ус-шеверлер арбын турган. Сөөлгү чылдарда бо ажыктыг бурунгу профессиялар уттундуруп бар чыдар. Бо эки эдилелдерни, оларны кылыр профессияларны чидирбээн болза дээр шын хөөннү «Ногаан ортулук» илереткен. Бо хөөн эде тургузуушкуннуң байдалыңга таарыш-

кан болгаш уттундурган чаагай ажыл-херектерни диргизеринче номчукчуну углап турар.

Ынчангащ С. Сүрүң-оолдуң «Ногаан ортулук» деп чаа тоожузуңда амгы салгалдарның чаңчылдарының, аажы-чаңының дугайында чугула айттырыллар салдынган, оларны шиптирлээринге киржиринче номчукчуларны чалаан бооп турар.

Оон-биле кады тоожукчу маадырның амгы болгаш келир үе дугайында бодаашкыннары хөй янзы. Чогаалды номчуп дооскаш боданырга, маадырларның профессия аайы-биле ызыгууру, оларның даартагы хүн дугайында бодалдары билдинмес. Чүге ындыгыл?

Дарган-оолдан аңгы маадырлар, өт-бүлежи чаңчылдар аайы-биле алырга, боттарының профессияларының эгелекчилери кижилер бооп турар. Мурнунда оларның ада-нези, акы-дунмалары журналистер, эмчилер, чогаалчылар, трактористер бооп чорбааннар. Тоожуда маадыр бүрүзү ол ажыл-херектерниң эгелекчилери чаартыкчы, чаа ннитилелдин төлептиг кижилери, чаа ажылчы болгаш интеллигент профессияларның баштакчылары бооп турарлар Ынчангаш Ногаан ортулук» болза амгы үеде тыва улустуң ннитилел байдалының дугайында бодаашкыннарлыг чогаал. Күш-ажылчы кижилер дугайында социалистиг ннитилелдин сагыш салып турарыңга «Ногаан ортулуктуң» кол оргазы чөленген деп дидим чугаалап турар.

Тоожунуң адыңдан эгелээш, оон маадырларының бодалдарыңга, пейзаж чурумалдарыңга, авторнуң лириктиг азы санал-оналдыг кирипиде-

леринге чедир, бойдус камгалалының дугайында идея хөй янзы илереттингенин, номчукчулар оваарып көргөн. Бойдустан хайырлаан аржаан суун ажыглаары-биле кижилерге эптиг, чырык, чылыг оран-саваларны туткан, чаглактыг, хөлөгелиг, аржаанга эм-дом шынарлыг ногаан ортулукту тургускан. Оон бээр үр үе эстей берген. Бойдустан хөй янзы билдинмес хоойлуларының салдарындан Чедер хөл ам «ырлап эвес, ыглап чыдар» болу бергенин, хөл сыыгап, оон суунун эм шынары суларап, ону долгандыр үнген үнүштер, ол черни чурттаан дириг амытаннар төнүп бар чыдар дугайында чөнүп калган, «ак өшкү салдыг» ирейниң чугаазын тоожукчу маадыр каш катап номчукчуларга сагындырар. Аржаан хөлдүн келир үези дээш хөй кижилер хөлзеп, сагыш салып турарын чогаалчы публицистика аяны-биле көргүскен. Мурнунда хөл терең, улуг турган, «...ам дээрге, адыш дүвүнде дамды дег суг арткан. Олче кирип хап чыткан кара чаңгыс бичи кара сугну үстүндөн боопкан, ам ол хөлче хар, чаашкын суундан өске немей агар чүве чок». «Хөлдүн чоок кавызында ийлерни тарып, тракторлар-биле дырбактап каапкан». Ынчангаш чуртунун ёзулуг хамаатылары чамдык доскут угаанныг кижилерниң төрөөн чериниң бойдузунга билзе-билбезе-даа бак салдар чедирип турарынга шыңгы удуруланып турарын «Ногаан ортулукта» эки көргүскен.

Сөс-домааның, уран-чечен аргаларының талазы-биле «Ногаан ортулук», сөөлгү чылдарда шыырак бижиттинген чогаалдарга хамааржыр.

Оон көсүк чижектерин болза, чогаалчының бирги арындан тоожуушкуну, адалганы, «киштинде» болгаш динналдыр сактышкыннарны ажыглааны болур. Сөвек Сейнекович Чедер хөлдүн бараанын көргөш, адаларының чалбарыгларының аяны-биле чугаалаар: «Экин, хөлдүм. Ээлерин бирээзи мен. Сенде колдм. Эмниг суун-биле, эмниг малгажың-биле экиртип каап көр. А мен сени үргүлчү мактап, сеңээ бүгү назынымда чүдүп, сеткил-сагыжымдан ынак чоруур мен. Ындыг-дыр аа, хөлдүм.» Кижилер бүрүзү оран-делегейинге ынчаар чалбарып чоруур болза, чаагай-ла-дыр ийин.

Тоожунун уран-чечениниң чемиштиг черлерин аас чогаалының эртинелери тургузуп, чугула бодалдарны илередиринге онза киржилгелиг кылдыр ажыглаттынгылаан, «Бот чүвези борзуг» деп Саая Салбаковнаны төрөлзүнгөн кижилер, «эжиниң хөңнүнде ыглап бээр» деп улусчу этиканы сагып чоруур маадырлар чугаалап чоруурлар. «Эзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ырак» деп үлегер домак чаа уткалыг кылдыр ажыглаттынган. «Ырлап эвес, ыглап чыдар хөл» деп чугаа тоожунун бир улуг темазын шимээн-дааштыг болдуруп, номчукчунун мээзинге чык кылдыр дегзип турар.

«Ногаан ортулук» тоожуда тыва проза чогаалының ажып эртип чадап турары композиция дугайында айтырыг авторга элээн улуг моондак болганын демдеглезе чогуур. Ында экспозиция-биле тоожуушкунун эгези тутчу бергенинден номчукчу элээн будулар. База сактышкыннар-биле дорт чурумалдарны

ылгаар аргаларны, аянарны автор кичээнгейлиг ажыглаваанын демдег-лээр апаар.

«Ногаан ортулук» Севек Сейнековичиниң ёзулуг ынакшыл дугайында тоожуну доозупканы-биле, ону баш-

тай Саша Өпей-оол номчааш, «Өөрээниниң демдээ чок» дедир эккеп бергеш, ажынып чоруй үне бергени-биле доостур. Өпей-оол ындыг-ла ыйнаан, өске номчукчуларга ол чаа тоожуну номчудуп көрзе аар.



Адыг-Тюлюш БЕГЗИ

«САНЫ-МӨГЕ» ДЕП ШҮЛҮГЛЕЛ БОЛГАШ ООҢ МААДЫРЫ

Ак-Баштыг деп бедик сынның эдээнде Чинге-Дыттыг-Хем дээр черде шаг-төөгүнүң кыштаанда барык үжен ажыг чылдар дургузунда назы-хары дөгүп, сезен чыгады берген, ызыгуур-салгалындан малчы уктуг Дыртыына Мага-Шириевна Биче-оол кыштаглап турар. Ооң бергелер болгаш солун чүүлдер дараалашкан амыдырал-чуртталгазында кударанчыг, уяранчыг, сонуурганчыг ужуралдар-даа хөй-ле. Ынчалза-даа ооң амыдырал-чуртталгазында эң-не үнелиг, эң-не эргим чүве болза, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун «Саны-Мөге» деп тыва чонда сурагжып нептерээн шүлүглели болуп артпышаан. Бистиң республикада калбаа-биле нептерээн болгаш кижини бүрүзүнүң кончуг ынак чогаалы болур ол шүлүглелди бижириңге хевирмайык болган кижини болза, Дыртыына Мага-Шириевнанын улуг акызы, ооң адазының кады төрээни — Саны-Шири Ооржак дээрзин Мөңгүн-Тайганын чону дүүнү чаа чүве дег, ам-даа аастан дүжүрбейн, болганчок-ла сактып чугаалашпышаан ийин.

«Октябрь революциязы», «Хүндүлелдин Демдээ», «Иениң алдары» деп

орденнерниң үш чадаларын болгаш элээн каш медальдарны эдилээн Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, персоналдыг пенсионер Д. М.-Ш. Биче-оол бодунуң хан төрөл акызы, ынчангаш ооң бодунга эргим болгаш чоок кижиниң дугайын, бодунуң үешааның улуг кижизиниң амыдыралының болгаш литературлуг салым-чолунуң дугайын сеткил-сагыштын ханы чоргааралы-биле бо-ла чугаалап берген оарын чеже-даа дыңнаар аас-кежиктиг болган мен.

Ук ызыгуурундан яды арат Саны-Шири Шаңгырович Ооржак кончуг-ла ажылгыр кижини чораан. Ол бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганын барып чедери берге, агаар-бойдузу кадыг-ширини онзагай черинге чурттап чораан. Анаа-ла бөдүүн ара- болур ол кончуг ажылгыр кижини шүлүкчү мөге кижини кылдыр эде адаан. Ынчангаш ооң шүлүглелинин ады «Саны-Мөге» болган ужуру ында.

Амыдыралга угаан кирген, назы дөгүп сезен чыгады берген хойжу кырган-ава «Саны-Мөге» деп шүлүглелдин эге одуругларын шээжи-биле саат чокка саалады бадырылтарга, сеткил-сагышка тааланчыг-ла:

«Элдеп-эзин хөйнү көргөн
Эрткен үе дириг ному,
Адаларның бирээзи боор
Ашак-биле таныжынар.

Човулаңнын дөвүнчүүнче
Чайлып дүжүп бадып-бадып,
Чолдуң бедик чадазынче
Чайлааннарның бирээзи-дир.

Каржыларга базындырган
Карактары шала куду,
Кадыг-бертти чурттап эрткеш,
Хавак эьди шүглү берген.

Башкы сынның меңгилери
Ала-була көзүлгөн дег,
Баштың дүгү агарыксап,
Алдан чыгап кырый берген:

Чолдаксымаар, хөрээ делгем,
Чочак-мочак күдер боттуг,
Ажыл-ишке дадыкканы
Арнында-ла илдең ирей.

Адавысты хүндүлээштин
Адын хевээр адавадым:
Чогаалчының мактап адаан
Шолазында Саны-Мөгө!»

Мөңгүн-Тайганың хоочун хойжузу
Дыртыына Мага-Шириевна «Саны-
Мөгө» деп ынак чогаалының кол
маадыры болган Саны-Шири Шан-
гыровичиниң болгаш ооң кады тө-
рүттүнгөн дунмаларының Хемчик
хемниң бажын эжелей чурттаан хем-
дикчи феодалдарга канчаар хөле-
чиктеп, дарладып, базындырып чо-
раанын бирден бирээ чокка төөгүп
ора, амгы «Бай-Тал» совхозтуң де-
вискээринге чурттап чораанын шү-
лүглөйгө улаштыр сактып олурар.
Аргажок яды-түрөңги арат Ооржак
Шаңгырның, ооң кадайы Бөксениң
бүгү-ле ажы-төлүндөн эң-не аар-бер-
ге салым-чол болза, оларның оглу
Саны-Шириниң салымы. Хемчик ба-
жының бир байының аалыңга он
хар четкелек Саны-Ширини каапкаш,
оолдуң ада-нези аш-чут, ажыг-чову-

ландан дезип, Мөңгүн-Тайгада Кар-
гы хемниң эриниге кылаштажып
келгеннер.

Балдырбээжек оолчугашка ада-не-
зинден чарлыры дег берге чүү ту-
рар! А ооң соонда, элээн үе эрткен-
де чаңгыс аът-биле оолчугаш даайы-
биле ада-незиниң чурттай берген
черинче Ак-Хемни таварты чанып ор-
да, өштүг чүве дег, хат-шуурган
оларны кээргел чогу-биле улдап та-
вараан. Бичин Саны-Шири Мөңгүн-
Тайгада Каргы хемниң эриктеринге
доңуп дожаан, тын менди чедип
кээрге, ооң төрээн ада-нези ол чер-
ниң байларында хөлечиктеп чурттап
чоруур болган. Хөлечиктиң салымы
бичин Саны-Ширини база бөле-хаара
туда берген — ол оолчугаш тус чер-
ниң байларынга база-ла хөлечиктеп
эгелээн. Бичин хөдел Саны-Шири
Тывага чоок моол байларга, Өвүр-
нүң Тумат, Тес-Хемнин Өөлөт бол-
гаш өске-даа аймактарның байла-
рынга база хөлечиктеп, кежик-чолу-
нун салымын ооп-моон база дилеп
сураглап шаг-ла болган. Каяа-даа
баарга, феодалдарның дарлалы бер-
гедээн, каяа-даа баарга, аш-чут, чо-
вулан диртелген, кайда-даа мал-ма-
гап чудап өлүп турар — яды арат-
тың салымы ындыг болган. Ынчангаш
даң адарга-ла байларга хөдел болур,
ол шагның яды арадының дың-ка-
ра чаңгыс салымы ол турган.

Ынчалза-даа Саны-Шириге күш-
ажыл өөрүшкүнү бо-ла эккээр тур-
ган. Ада-незиниң мындыг чагыг-сөс-
тери ону бо-ла хей-аът кирип чал-
гынналдырар турган:

«Кижн күжүн кижн төтпес,
Ажыл төтпес — өлзе төнер.
Кинчи-бекти дээрги чешпес,
Албатылар боду чежер.

Хүнүң сеңээ чырыткы боор,
Күжүң сеңээ азырал боор,
Чалгаа чорба, кежээ чору,
Чаңгыс чорба, өөрлүг чору».

Улуг Ленинниң, Октябрьның Социалистиг Улуг революциязының ачызында, 1921 чылда Тывага тиилээн Улусчу революцияның ачызында бүгү Тыва араттарның амыдыралы ышкаш, яды-түрөңги Саны-Шириниң амыдырал-чуртталгазы ам үндзини-биле өскерилген. Күш-ажылга ынакшылдыг, быжыг өг-бүлө, тодуг-догаа, кадык-шыырак ажы-төл, эт-септиг өг, каш чүзүн мал-маган — арат кижиге оон артык чүү херек чүвөл?!

Хамыктың мурнууда — хосталга болгаш тайбың! Тыва Арат Республиканың хостуг хамаатызы, ажыл-иши арат Саны-Шири ажыл-амыдыралы-биле ындыг харыыны берген, Совет Эвилелинче гитлержи фашизм халдай бээрге, Саны-Шири Шаңгырович Кызыл Армияга шыдаар шаа-биле дузалажып эгелээн. Дайынның баштайгы чылында-ла ол элээн хөй малын, чүгүрүк аъттарып харам чокка белекке берген. Чер-чурту — Мөңгүн-Тайганың араттары Саны-Шири Шаңгырович Ооржакты Тываның мурнакчы малчыннарының Кызылга болган республика хуралынга төлээге соңгааннар. Шаанда биче шаанда чадаг кылаштап, даайының багай аьдынга ушкажып ашканы черлеп, ам бодунуң хууда чүгүрүк аьды-биле саат чокка Саадак, Сын-Баштыг арттары, ооң соонда ТАР-ның Барыын-Хемчик кожуунунуң төвү — Кызыл-Мажалыкка келгеш, хуулгааның аът «Оттуг-Тергеге» олурупкаш, өске төлээлер-биле кады Кызылга ол

чедип келген. Төөгүнүң дириг херечизи — хоочун малчын Ооржак Саны-Шириге Тыва Арат Республиканың дээди шаңналы — Күш-ажылдың орденин байырлыг байдалга тывысқан.

Кадыг-дошкун 1942 чылдың март айда арат Ооржак Саны-Шири Сүт-Хөл кожуунунуң сураглыг малчыны Ондар Ыцаажык, чогаалчы Олег Сагаан-оол олар-биле ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары эш С. К. Токага баштадып алгаш, немо-фашистерни кам-хайыра чок чылча шапкан Кызыл-Шеригге Тываның арат чонунуң мурнундан мөөң белек чедирип чораан.

Совет фронтунан чанып келгеш, Ооржак Саны-Шири мөңгүн-тайга-жыларга тиилелгеге ханы бүзүрелдин база катап даңгыраглап чуугаалаан:

— Кызыл Шеригниң эрес-маадырлыг дайынчыларын караам-биле көргөн мен. Кажар дайзынны тиилеп алырынга кончуг шийтпирлиг совет кижилерни көргөн мен, Шак ындыг эп-найыралдыг, хөй националдыг улус кажан-даа тиилетпирбезинге бүзүрөп көргөн мен!..

Бистин черде ат-сураглыг малчын Ооржак Саны-Шириниң ады кажан-даа өлүм чок. Ол алдарлыг, улуг малчын кижиниң ажыл-херектеринге тураскааткан пионер чыыштары Мөңгүн-Тайганың школаларында ам-даа болуп эртип турар.

«Саны-Мөгө» деп сурагжаан шүлүглелдин маадыры — бистин чаңгыс чер-чуртуувус Саны-Шириниң төрөөн чери — Мөңгүн-Тайгада канчаар-даа аажок улуг чаартылгалар болган. Район төвү — Мугур-Аксында, «ССР»

Эвилелинин 60 чылы» аттыг болгаш «Мөген-Бүрен» совхозтарның төптеринде мөңгүн-тайгажылар чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап, эвилелдин болгаш республиканың радиоларын дыннап, төп болгаш республика теледамчыдылгаларын көрүп, «ак-көк» отту база электрилиг чырыкты четчири-биле ажыглап турар. Мөңгүн-тайгажыларның эргезинде культураның одаглары, спорт залдары база ажылдап турар. Саны-Шири Шаңгырович Ооржактың оолдарының оолдары, уругларының уруглары Мөген-Бүренин, Мугур-Аксының ортумак школаларын доос-

каш, ам ССРЭ-нин дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип, башкының, зоотехниктиң, инженерниң, чурукчуунуң, эмчииниң — өске-даа мергежилдин бедик культуруг кижилери апарган төрөөн, бедик чаагай Мөңгүн-Тайгазында ажылдап, чурттап чоруурлар.

Кадыг-дошкун 1942 чылын парлалгага көстүп келген «Саны-Мөге» деп Советтик Тывада сурагжып алган бо шүлүглел хөй-хөй номчукчуларның амгы салгалының ам-даа холдан салбас ному болуп артпышаан.

□

Дончузу

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Дөртөн уругнуң иези	3
Шагдаа	8
<i>Владимир Серен-оол.</i> Шанак нзи	10
Анай-Хаак	12
<i>Василий Монгуш.</i> Аян-чорук	15
Сүме	17
Чээн	18
Оюмаа	19
Ыры	20

ШҮЛҮКТЕР

<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Дагалар	22
Сурун атты хайырлаан-дыр	23
Харылзааңар көрүңерем	23
Кайнаар баар сен	24
Көгүдүглөр	25
<i>Анатолий Емельянов.</i> Алдан маадырлар	25
<i>Светлана Козлова.</i> Шыдамыгы	27
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Ишчи кижичурттап чоруур	29
Москваның шагы	30
Шүлүкчүге	31
Анай-хаактан чалыы сен	31
Ожук даштары	32
Койгуннуң ыры	34
Каарганнар	35
Хаван безин чээскинген	36
<i>Александр Даржай.</i> Далайны көрбээн мен	37
Эскет чок кижичурттап	37
Нүгүл	38
<i>Салчак Молдурга.</i> Төөгүнүң чазалгазы	39

<i>Монгуш Доржу.</i> Талыгырга бодал	41
Чалыы назын	42
«Шалыктарга күдээ боорун...»	42
Карак чажы	42
Вокзалга	43
Деңиелге	43
Таварылга	44
Чараш херэеженге	44
Төөредикчиге	45
<i>Игорь Иргит.</i> Авам чевээ	45
«Чырык» мунгарал	46
<i>Кара-оол Маснык-оол.</i> Хамык байлак дээжизи	48
Чевег чанынга бодал	49
Ырактан чагаа	50
<i>Түлүш Карыма.</i> Ынакшыл бе?	51
Сөннөп чорууйн	51
<i>Эмма Ооржак.</i> Эзирлиг	52
<i>Октябрь Туң-оол.</i> Кара суглар	52
Амыдырал өшпөс одаа	53
Кичээн, дунмай	53
<i>Өөлөт Чиңмит.</i> Чаржыылам че!	54
«Кижилерниң сеткилинге»	54
«Довурак ышкаш хензиг акты»	55
«Пенсиялаан мен-даа канчаар»	55
<i>Антон Уержаа.</i> Мөнгө баглааш	55
Назын чайы	57
<i>Владислав Саржат-оол.</i> Час	57
Баштак одуруглар	58
<i>Борис Куулар.</i> Мөнгүн делгемнер	60
Дыннаарың кай	60
<i>Зоя Намзырай.</i> Рица хөл	61
Найыралдың магнолиязы	61
Кавказ чуртун эргип чорааш	62

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АРХИВИНДЕН

<i>Сергей Пюрбю.</i> Дургуннар	64
--	----

С. А САРЫГ-ООЛДУҢ ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНДЕН
БЭЭР 80 ЧЫЛ БОЛГАНЫНГА

<i>Антон Қалзан.</i> Хөлөчиктен улустуң чогаалчызынга чедир	95
<i>Степан Сарыг-оол.</i> «Аңгыр-оолдун тоожузунун парлааттынмаан эгелери	110

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — ЛИТЕРАТУРАЛАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ

«Улуг-Хемнин» аалчылары-хакас чогаалчылар	122
<i>Николай Домажаков.</i> Гоголь хакас аалда. Очул. М. Доржу	123
<i>Михаил Кильчичаков.</i> Эзирлерниң шүүленгизи. Очул. Ю. Кюнзегеш	123
Сактышкынынның сарынналы. Очул. М. Доржу	125
<i>Михаил Чебодаев.</i> Ховуда баштайгы демир-орук. Очул. Ю. Кюн- зегеш	127
Дүш. Очул. Ю. Кюнзегеш	127
<i>Моисей Баннов.</i> Хорлана хөл. Очул. М. Доржу	128

<i>Сергей Карачаков.</i> Душ. Очул. Ю. Кюнзегеш	128
Шын кайдал? Очул. Ю. Кюнзегеш	130
Өрөмезирек. Очул. Ю. Кюнзегеш	132

БОДАЛДАР, ХАЙГААРАЛДАР

<i>Монгуш Байыр-оол.</i> Өг-бүлө керээзи	134
<i>Борис Чюдюк.</i> Шивилигниң хайыразы	145

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Зоя Самдан.</i> «Эрги хонаштарны» чаа көрүш-биле	152
<i>Доржу Куулар.</i> Кижил, бойдус болгаш үе дугайында тоожу	157
<i>Адыг-Түлүш Бегзи.</i> «Саны-Мөгө» деп шүлүглел болгаш ооң маадыры	162

УЛУГ-ХЕМ, № 70

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

На 1-й странице обложки фоторепродукция картины *М. А. Петрова.*

Редакторы *Ю. Ш. Кюнзегеш, А. Д. Сат.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор *З. К. Монгуш.*

Сдано в набор 09.09.88. Подписано к печати 24.11.88. ТС 01634 Формат 60×84 1/16. Бумага тип. № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. п. л. 10,5. Усл. п. л. 9,77. Усл. кр.-отт. 10. Уч.-изд. л. 10,09. Цена 60 коп. Тираж 10 000 экз. Заказ № 3503. ТП 1989 г. Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**